

BENCSIK PÉTER

Reform vagy forradalom?

A szocializmus útkeresése
az ötvenes évek közepén
Kelet-Közép-Európában

KRONOSZ KIADÓ

JELENKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Sorozatszerkesztő

TOMKA BÉLA

ISSN 3004-0663

X 355.345

Bencsik Péter

Reform vagy forradalom?

A szocializmus útkeresése
az ötvenes évek közepén
Kelet-Közép-Európában

Kronosz Kiadó

Pécs, 2023

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001445809

A kötet az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült.

X 355345

Borítóterv
MÜLLER PÉTER

Korrektúra
BELLUS IBOLYA

ISBN 978 615 6604 16 3

© Bencsik Péter, 2023
© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023

Tartalom

Előszó	7
Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája	9
Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi „funkcionárius-vita”	46
A „tisztá lap” a magyar országgyűlésben. Az 1956. július 30. – augusztus 3-i parlamenti ülészak	77
Nagy Imre Gerő Ernő „tisztá lap” politikájáról	108
Csehszlovákia 1956-ban – a magyar forradalom kitöréséig	121
A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok	182
Csehszlovákia és Magyarország 1956-ban, illetve Csehszlovákia Kommunista Pártja reakciói a magyar forradalomra	210
A Mansfeld-ügy jogi háttere	239
Források és irodalom	249
A kötetben közölt írások jegyzéke és első megjelenési helye	271
Névmutató	273
Tárgymutató	279

Előszó

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála döntő fordulatot jelentett az államszocialista országok belpolitikájában. Kelet-Közép-Európa több államában is – elsősorban a nyugati blokkal határos Német Demokratikus Köztársaságban (NDK), Csehszlovákiában, illetve Magyarországon – szovjet nyomásra reformokat vezettek be, amelyek „új szakasz” (*Neuer Kurs*, *nový kurs*) néven váltak ismertté. Az NDK-ban és Csehszlovákiában a rendszer megingása felkelések, lázadások ki-robbanásához vezetett, s ennek ürügyén a reformokat leállították. Magyarországon erre csak bő egy évvel később, 1955 elején került sor. A sztálinizmussal való lassú szakítás második felvonása 1956 elején indult el, Nyikita Hruscsov szovjet első titkár „titkos” beszédét követően. A változások ezúttal is különböző módon zajlottak le a térség államaiban – ezúttal elsősorban Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország területén –, de ekkor is a rendszer megingásának veszélyét hordozták magukban. 2008 óta több alkalommal fordultam ennek az ellentmondásos időszaknak a vizsgálatához, előbb csak Magyarország esetében, később Csehszlovákia kapcsán is. A másfél évtized alatt keletkezett írások egybegyűjtése révén az olvasó átfogó képet kaphat az 1956-os év, elsősorban a forradalom előtti időszak eseményeiről a két országban.

A tanulmányok kis változtatásoktól eltekintve eredeti formájukban jelennek meg a kötetben, az újabb szakirodalom, illetve további kutatások eredményeit nem tartalmazzák. Az apró változtatások egyrészt stilisztikai jellegűek, másrészt a levéltári és az internetes hivatkozások frissítését jelentik, végül – egyetlen tanulmány esetében – hosszabb összegzést közlök, amelyet 2009-ben terjedelmi okokból kellett lerövidítenem.

Eredeti kutatásaimat az MTA Bolyai Ösztöndíja (2007–2009), illetve az OTKA K115988 sz. pályázatának keretében (2015–2018) folytattam. Köszönettel tartozom Ständeisky Évának, Baráth Magdolnának, Szakolczai Attilának, Rainer M. Jánosnak és Kahler Frigyesnek kézirataim elolvasásáért és véleményezéséért, Mitrovits Miklósnak az OTKA-pályázat keretében folytatott, szakmailag nagyon inspiráló közös munkáért, Juraj Marušjaknak, Popély Árpádnak, Simon Attilának és Roncz Melindának pedig az általuk nyújtott segítségért. A kötet szövegének gondozásáért külön köszönet illeti Horváthné Szélpál Máriát.

Szeged, 2023. szeptember 21.

Feledésre ítélt reformok?

Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája*

1956. július 18-án a Központi Vezetőség (KV) felmentette Rákosi Mátyást a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) első titkári posztjáról. Rákosi idős korára és betegségére hivatkozott, ám ismeretes, hogy az erre vonatkozó döntést az SZKP képviselőiben Budapestre érkező Anasztasz Mikojan közölte a magyar vezetőkkel.¹ Rákosi utódként több jelölt is szóba jött, erről azonban nem a KV ülésén esett szó, hanem a korábbi egyeztetéseken. A szovjetek Hegedüs András miniszterelnököt javasolták, aki azonban elhárította az ajánlatot; maga helyett inkább Gerő Ernőt tartotta alkalmasnak a párt vezetésére.² Gerő szintén tiltakozott, és (Rákosival egyetértésben) Kádár János megválasztását tartotta a legjobbnak. A Politikai Bizottság ülésén azonban, ahol Mikojan nem vett részt, már csak Rákosi ajánlotta Kádárt, míg Gerő a jelöléstől továbbra is elzárkózó Hegedüst támogatta. A PB ezek után Gerő Ernő jelölését fogadta el.³

* A tanulmány az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatásával készült.

¹ Rákosi leváltását az SZKP Elnöksége nem határozta el előre. Feltehető, hogy Mikojan Hruscsovtól kapott széles felhatalmazást, hogy ha a helyzet úgy alakul, támogassa az első titkár leváltását. Rainer M. János – Vjacseszlav Szereda (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 19., 116–117.

² Hegedüs András: *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest: Kossuth, 1988. 266–267.

³ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 1–2. Budapest: Szabad Tér – Kossuth, 2001–2003. 1. köt. 269–273. A PB ezen üléséről nem készült

A KV tagjait meglepte Rákosi „hirtelen” lemondása, főleg azután, hogy a június 30-i KV-ülés után és a (párt)ellenzék ellen még az ő vezetésével hirdették meg a harcot. Miután Rákosi felolvasta lemondási nyilatkozatát, Hegedüs előterjesztette a PB javaslatát Gerő megválasztására. Indoklásában elmondta, hogy „Gerő elvtárs [...] az elmúlt 1-2 év munkájában sok olyan hibát javított ki, vagy segített kijavítani, amit 1953 előtt a vezetésben Gerő elvtárs is elkövetett”.⁴ Az ülésen felszólaló KV-tagok jelentős része ellenezte Gerő megválasztását. Az okok között szerepelt, hogy a javaslat „megint ilyen előkészítetlenül történt”, de súlyosabban esett a latba, hogy „Gerő elvtárs [...] türelmetlen, agresszív, nem hallgatja meg a véleményeket, ledorongoló modora van” (Kossa István). Néhány kritikus hang után Mikojan magához ragadta a szót, és hosszasan győzködte a KV tagjait arról, hogy Rákosi távozásával „segít a pártnak, hogy megerősítse” azt. Szorgalmazta a pártegység helyreállításának fontosságát, Gerő hibáit pedig személyi és nem politikai jellegűeknek minősítette, amelyek tehát nem gátolhatják meg a szilárd pártvezetés megteremtését.

A szovjet küldött felszólalása utáni hozzászólók többsége már támogatta a PB javaslatát (egyikük be is vallotta: „bár én eredetileg ellene akartam szólni”). Gerő emberi hibáira azonban még ezután is többen felhívták a figyelmet, de bíztak abban, hogy képes lesz azok kijavítására. Nagy Mária ugyanakkor kimondta: ha Rákosit a törvénysértések miatt mentik fel, nem helyes, hogy az azokban szintén érintett Gerő legyen az utódja. Ráadásul, mint mondta, Gerőnek

is vannak egészségi problémái. Erre reagálva Kovács István cáfolta Gerő érintettségét a törvénysértésekben, és azokat kósa híreknek minősítette, továbbá megerősítette Hegedüs előterjesztését, ami szerint Gerő szerepe kiemelkedő volt a rehabilitációkban. Több felszólaló (Nyers Rezső és Andics Erzsébet) kérte, hogy Rákosi legalább maradjon a PB tagja, hiszen a túlságosan éles fordulat a párt adott, nehéz helyzetében nem lenne tanácsos. Nagy jelentőségű Andicsnak az a mondata is, miszerint „abban [helyesen: abból – B. P.] viszont, hogy Gerő elvtárs lesz az első titkár, mindenki meg fogja érteni, hogy elvi engedményeket a kispolgári nyomás hatására nem teszünk”.⁵ Hegedüs zárszavában arra kérte a KV tagjait, hogy ha megszavazzák Gerőt, a közvélemény felé ne szivároгjon ki vele szemben még annyi kritika sem, mint ami az ülésen elhangzott.

A KV tagjai a vitát követően meg is szavazták az előterjesztést, egyhangúan első titkárrá választva Gerőt. Emellett jelentősen kiegészítették a KV és a PB tagságát. Mindkét testületbe beválasztották Kádár Jánost és Marosán Györgyöt, sőt az előbbi a KV Titkárságába is bekerült.⁶ Az KV tagok kooptálása kapcsán egy érdekes epizódra is sor került. A PB által javasolt személyek mellett új tagok (például Lukács György és Münnich Ferenc) megválasztását is támogatták. Hegedüs ezt azzal hárította el, hogy a KV kooptálási keretét⁷ kimerítették; Lukács esetében pedig kifejtette, hogy a közelmúltban jelentős hibákat követett el. Münnich kapcsán ellenvetésül a jelölt korát hozta fel.⁸ Nógrádi Sándor a szavazáskor felvetette: „úgy kellene, hogy demokratikusan lehessen választani. Semmi lehetőség nincs

jegyzőkönyv. Az utódválasztásról részletesebben lásd: Rainer M. János: Szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ban. In: Hegedüs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv II. 1993*. Budapest: 1956-os Intézet, 1993. 26–29.; Alekszandr Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán – kora őszén. *Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz. 39–43.; Mikojan és Andropov jelentéseit lásd: Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. 40–65.

⁴ MNL OL M-KS 276. f. 52/35. 6e. A KV ülésén elhangzott további jelölés nélküli idézetek is innen származnak. Lásd még Mikojan jelentését az SZKP KB-nak. Szereda–Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 59–65.

⁵ Vagyis: a párt továbbra is vezető pozícióban van, nem lehet rá a tömegek nyomása révén hatni.

⁶ Az ülésről kiadott hivatalos kommunikét lásd: *Szabad Nép*, 1956. július 19.

⁷ Az MDP szervezeti szabályzata szerint a KV és a PB jelentős átalakítására csak a pártkongresszusnak volt módja. A köztes időben a tagság megújítására legfeljebb 15%-os arányban volt lehetőség.

⁸ Münnich ekkor 70 éves volt. Ennek ellenére a későbbiek során, a korai Kádár-rendszerben komoly pozíciókat töltött be, az első Kádár-kormányban a fegyveres erők minisztere, majd 1958–1961 között kormányfő volt, 1956 novemberétől tíz éven át folyamatosan a PB tagjaként is dolgozott.

arra, hogy mást javasoljunk, mint a Politikai Bizottság?” Gerő Ernő válaszolt a felvetésre: „Úgy gondolom, hogy az a válasz, amit Hege-düs elvtárs adott, kielégítő.”⁹

Ezután került sor Gerő első beszámolójára, programadó beszédére. Ennek elkészítésére kevés ideje volt, de jelentősége mégis nagy, hiszen ebben hirdette meg a „tisztá lap” politikáját és reformjainak egy részét is. Az új első titkár úgy vélte: „széles körű demokratizálódási folyamat megy végbe országunkban” a XX. kongresszus óta. Ennek érdekében „a párt figyelmét most nem azokra a hibákra kell összpontosítani, amelyeket mi magunk fedtünk fel minden külső kényszer vagy nyomás nélkül, hanem a tennivalókra, a feladatokra”, mégpedig azért, hogy „új, tiszta lapot nyissunk a párt történetében”.¹⁰ Ennek érdekében további demokratizálást sürgetett (annak ellenére, hogy Mikojan az „ellenséges csoportok” szétverésére biztatta a PB-t¹¹): „Nagyobb szerepet kell biztosítani az országgyűlésnek. El kell érni, hogy az országot, az egész népet érintő legfontosabb kérdések lehetőleg ne a Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeletei útján, hanem az országgyűlésben kerüljenek megvitatásra és eldöntésre. Ezért az országgyűlésnek gyakrabban és szélesebb napirenddel kellene üléseznie [...], növeljük az országgyűlés bizott-

⁹ Nógrádiról Gerő augusztus 2-án ezt mondta Andropovnak: „úgy véli, hogy ő a korábbihoz hasonlóan rosszul viselkedik és nem akar igazából harcolni a Központi Vezetőség politikai irányvonalaért.” Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszelyov és Andropov titkos jelentései*. Budapest: Napvilág, 2002. 332. De már a KV ülése előtt, július 6-án is „politikailag képmutatónak” nevezte Nógrádit, aki a KV-ülésen támogatja a határozatot, míg a nyilvánosság előtt támadja a párt irányvonalát. Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok*, 320.

¹⁰ Rainer M. János mutatott rá, hogy „a pártvezetés éppenséggel külső kényszerek és az ellenzék, de inkább a nép részéről megnyilvánuló nyomás hatása alatt cselekedett”, valamint, hogy „a »tisztá lap« egyáltalán nem azon nyugodott, hogy a »hibákat« már kijavították, elemezték”. Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Budapest: Magvető, 1990. 283. (Kiemelések az eredetiből.)

¹¹ Lásd Mikojan július 14-i jelentését: Szereda-Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 40–45.

ságainak szerepét [...], javasolni kell a jelenlegi lajstromos választási rendszer megváltoztatását, s az egyéni, kerületek szerinti rendszer bevezetését. Ez módot ad majd a közvetlen kapcsolatra [a lakosság és a képviselők között], s lehetővé teszi, hogy [...] a választóknak módjuk legyen leváltani azt a képviselőt, aki nem képviseli az ő akaratukat. [...] Kíváncos, hogy a felsőbb szervek adjanak át jelentős számú funkciót az alsóbb szerveknek. [...] El kell érni [...], hogy a helyi tanácsok nagyobb gazdasági, pénzügyi önállóságot nyerjenek, s hogy [...] egyéb területeken is [...] nagyobb legyen a hatáskörük. Az ország demokratizálása feltételezi a nagyobb nyilvánosságot, az ország népének rendszeres tájékoztatását. A szocialista demokratizmus kiszélesítésének egyik alapvető feltétele a legszigorúbb szocialista törvényesség biztosítása minden téren [...] a bírácoknak az alkotmány előírása szerinti választása, a belügyi, az igazságügyi szervek munkájának megjavítása [...] A gyakorlatban kell bebizonyítanunk, hogy a szocialista törvény védi a Magyar Népköztársaság minden polgárát, és kötelező minden állampolgárra; hogy népi demokratikus államunk törvényei előtt, személyekre való tekintet nélkül mindenki egyenlő! [...] Gazdasági életünkben [...] eddig még nem tudtunk eléggé építeni az egyes dolgozóknak, [...] az egyes vállalatoknak és különféle szervezeteknek anyagi érdekeltiségére. [...] A mi állami életünkben [...] sok még a bürokratikus vonás [...], a bürokratikus kinövés és torzulások ellen [...] kíméletlen, megalkuvás nélküli harcot kell folytatnunk. [...] A reális lehetőségekhez mérten javítsuk dolgozó népünk életszínvonalát.”¹²

A július 21-én lezárult KV-ülés után kiadott határozat tovább részletezte a fenti javaslatokat: „Államunk bürokratikus vonásainak megszüntetéséért, a decentralizálásért [...] az államapparátust egyszerűbbé, áttekinthetőbbé kell tenni: e célt szolgálja a megyék, járások, kerületek összevonása is, melynek együtt kell járnia a tanácsok gazdasági önállóságának és hatáskörének növelésével. [...]

¹² MNL OL M-KS 276. f. 52/35. őe. Nyomtatásban: Gerő Ernő: *Pártegységgel a szocialista demokráciáért*. Budapest: Szikra, 1956. 13–20. A beszédet közölte a *Szabad Nép* 1956. július 19-i száma is.

Meg kell gyorsítani a büntető és a polgári törvénykönyv megalkotását, valamint világos, közérthető törvényben szabályozni kell az államigazgatási hatóságok jogkörét és tevékenységét. [...] Biztosítani kell annak az alapelvnek feltétlen érvényesítését, hogy senkinek a bűnösségét csak saját beismerése alapján megállapítani nem lehet, ha azt bizonyítékok alá nem támasztják. [...] A bírói függetlenséget meg kell szilárdítani [...] A korábbi törvénysértések nyomán kialakult helytelen szemlélet és vizsgálati módszerek maradványainak felszámolására, a szocialista törvényesség szellemének hiánytalan érvényesítésére [...] további intézkedések szükségesek a Belügyminisztérium szerveinek párt- és állami ellenőrzése terén.”¹³

A júliusi plénumon történt események közül vizsgálatra szorulanak a következő kérdések:

1. Milyen szerepet játszott Gerő a személyi kultuszban és a törvénysértések idején? Milyen „hibákat” követett el? Ezek következtében hogyan ítélte meg az ő szerepét a magyar társadalom? Lejátszódhatott-e Gerőben valamiféle katarzis, belső megtisztulás (egyrészt azért, hogy agresszív modorán változtasson, másrészt pedig azért, hogy egy valódi reform élére álljon)? Tehát: sikerülhetett-e Gerőnek, illetve Gerővel új lapot, illetve – az ő szóhasználatával élve – „tisztá lapot” nyitni a párt életében?
2. Ami talán a legfontosabb: mi valósult meg a fenti programból? Hogyan viszonyíthatjuk ezt a reformot a magyar történelem más korszakainak reformtörekvéseihez? Volt-e esély arra, hogy Nógrádiék, sőt mindenki számára is „demokratikusan lehessen választani”?
3. Ez a reform egy hirtelen ötletből származott, vagy voltak-e már előjelei a korábbi időszakban? Tekinthetjük-e Gerő érdemének ezeket a reformokat?

¹³ Gerő: *Pártegységgel a szocialista demokráciáért*, 46–48.; *Szabad Nép*, 1956. július 23.

4. Vajon a szovjet (és a magyar) pártvezetés komolyan gondolta-e, hogy a reformok elindítása és folytatása, valamint a párt egységének megszilárdítása egymással összeegyeztethető?

Úgy vélem, hogy a fenti kérdéscsoportok igen jelentősek, ennek ellenére az eddigi kutatások szinte csak a legelső kérdéskörrel foglalkoztak, míg az összes többi kikerülték. Ez az időszak mintegy a forradalom árnyékába került, és a kutatók a megérdemeltől eddig jóval kisebb figyelmet fordítottak felé. A továbbiakban megkísérlem, hogy röviden – vitaindító jelleggel – válaszoljak a fenti kérdésekre.¹⁴

1. A pártellenzék akkori tagjainak későbbi visszaemlékezései, illetve a mai történészek véleménye Gerő személyét illetően meglehetősen egyveretűek. Kiemelik, hogy Gerő a párt második embereként közvetve felelős volt a diktatúra összes bűnéért, a gazdasági túlkapásokért pedig közvetlenül is. A magyar társadalom éppannyira gyűlölte őt, mint a bukott Rákosit. Sem a visszaemlékezők, sem a történészek nem vetették még fel komolyan az erkölcsi megrendülés, megtisztulás lehetőségét. Ami Gerő újonnan meghirdetett politikáját illeti, ennek jelenlegi megítélése sommásan összefoglalható a következő rövid mondattal: a „rég-új vezetés ott folytatta, ahol elődje” [abbahagyta].¹⁵ A részletek kibontása azonban többnyire hiányzik. Molnár Miklós szerint például „a kemény sztálinista hatalom kénytelen volt rugalmasabbnak mutatkozni, mint korábban, de továbbra is azt szerette volna,

¹⁴ Nem kívánok foglalkozni a korszak néhány olyan jól feltárt kérdésével, mint a Nagy Imre-ügy vagy a Farkas-ügy kezelése, a kapcsolatok rendezése a jugoszlávokkal stb.

¹⁵ Rainer M. János: *Az eszmék útja, előzmények és események*. In: Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérések és győzelmeik (1956–1999)*. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, 2001. 28. Egy jellemző értékelés egy kortárstól: Gerő „ugyanolyan utált alak, mint a zsarnok, akinek helyére lép. Politikailag pedig: néhány engedmény részletkérdésekben, de a lényegét illetően semmi változás.” Molnár Miklós – Nagy László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Párizs: Magyar Füzetek, 1983. 103.

hogy változatlanul rettegjenek [tőle], ami már nem volt lehetséges.” Másutt azt is állítja, hogy ha ekkor „Gerő és emberei hathatós reformokat kezdeményeznek, talán sikerült volna megbontaniok az ellenállók sorait. De nem így lett. [...] Néhány hét alatt kiderült, hogy Gerő és kormánya nem tud, de egyáltalán nincs is szándékában változtatni a sztálinista rendszer lényegén. A nagy hűhóval bejelentett reformok végrehajtása késett. Mindenütt halogató mesterkedések folytak egy hazugság-függöny mögött.”¹⁶ Vásárhelyi Miklós úgy fogalmazott, hogy „a pártvezetőség Gerő irányítása alatt nem mérte fel a politikai és társadalmi válság mélységét. Azt remélte, hogy megszabadulva Rákosi személyének ballasztjától, kisebb-nagyobb személyi változások és az ellenzéki értelmiség által kicsikart engedmények árán [...] alapvető változtatások nélkül stabilizálhatja a helyzetet.”¹⁷ A példákat még lehetne sorolni. Érdekes azonban figyelembe venni, hogy mindez az ellenzék utólagos, forradalom utáni értékelése a reformokról. 1956 nyarán közülük többen „kijelentették, hogy a [júliusi] határozattal egyetértenek, és szeretnének annak végrehajtásáért dolgozni. Még hozzáfűzték, hogy tudják, ez nem old meg mindent. Van bennük egyes kérdéseket illetően várakozó álláspont is, de a határozattal alapjában véve egyetértenek.” Vagyis: „ekkor a pártellenzék legradikálisabb megnyilvánulásaihoz is hozzátartozott a júliusi határozat elfogadása. Magát a határozatot ritkán, sokkal inkább annak végrehajtását, illetve végrehajtásának »elakadását« bírálják.”¹⁸ Az ellenzék szócsövének tekinthető *Irodalmi Újság*, illetve a *Művelt Nép* 1956. nyári számai szintén pozitívan értékelték a határozatot. Még szeptemberben is

¹⁶ Az első idézetet lásd: Molnár Miklós: *Egy vereség diadala. A forradalom története*. Budapest: Educatio, 1991. 87. Az utóbbit lásd: Molnár-Nagy: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* 105–106.

¹⁷ Vásárhelyi Miklós: Az első megghiúsított reformkísérlet. In: Hegedűs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 68.

¹⁸ Az első idézet: az MDP rehabilitációs bizottságának jelentése, idézi: Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest: 1956-os Intézet – Sík Kiadó, 1999. 285. A második idézet Révész Sándor kommentárja. Révész: *Egyetlen élet*, 285.

pozitívan említették a határozatot, bár ekkor már bizonyos ügyekben tapasztalt huzavona miatt kritizálták is a vezetést.¹⁹

A történész szakma a pártellenzék *utólag* megfogalmazott érveit lényegében kritikátlanul átvette, a pártvezetés által kezdeményezett reformokról pedig a legtöbb publikáció szemérmesen hallgat, vagy azokat sommásan, lekicsinyítő jelzőkkel illeti.²⁰ Valójában csak ketten kísérelték meg részletesebben is feltárni Gerő szándékait és a „tisza lap” politikájának tartalmát. Mindketten úgy vélik, hogy Gerő megválasztása hiba volt, mivel neve összekapcsolódott az előző 12 év hibás (gazdaság)politikájával, s annak felelősségében osztoznia kellett Rákosival. Rainer M. János inkább az írók reakciójára koncentrált, bár magát a programot is elemzi. Szerinte felemás irányvonal-módosítás történt. A hibák kijavítása, sőt elemzése még éppen csak megkezdődött; a „tisza lap” inkább a valódi változások elodázásának tekinthető, és a pártvezetés óvakodott minden határozott reformlépéstől. Ugyanakkor felismeri ennek okát is: Gerőék féltek az apparátus ellenállásától. Baráth Magdolna elismeri Gerő jó szándékát, de végső értékelése szintén negatív: a változás hiteltelen volt a társadalom szemében. Baráth szerint ráadásul Gerőnek nem is volt kidolgozott programja. Első beszámolója elnagyolt volt. Baráth úgy véli, hogy az új első titkár „szakítani akart a kemény kéz politikájával, s bizonyos reformlépéseket komolyan gondolt. A demokratizálás érdekében tett javaslatai [...] önmagukban előremutató lépések voltak, és amennyiben következetesen végig is viszik őket, alapot

¹⁹ Többek között lásd: Háy Gyula: Ne folytassunk sérelmi politikát. *Irodalmi Újság*, 1956. július 28.; Fekete Gyula: Jóleső állampolgári gondok. *Irodalmi Újság*, 1956. augusztus 18. Aczél Tamás: Szenvedélyes igazságszeretet! *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 22.; Fekete Gyula: A lenini normák végleges győzelméért. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 22.; Kürti László: Kedvüinkre való feladatok. *Művelt Nép*, 1956. július 29.; Nagy Sándor: Buzdító. *Művelt Nép*, 1956. augusztus 12. E kérdésről bővebben lásd: Rainer: *Az író helye*, 282–292.

²⁰ Lásd például: Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest: Korona, 2002. 59.; Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc, 43–45.

kínálhattak volna a politikai kibontakozáshoz”; azonban minden téren átütő erő nélküli változás történt csak.²¹

Rákosi visszaemlékezéseiben a következőt írta Gerő megválasztásáról: „az a körülmény, hogy Gerő e[ltárs] lesz a KV első titkára, számomra teljesen megnyugtató volt, mert meg voltam győződve, hogy ő is azt fogja csinálni lényegében, amit én tettem volna, azaz a különbséggel, hogy neki, minthogy a támadások döntően ellenem irányultak, nálamnál sokkal könnyebb dolga lesz.” Nem vagyok meggyőződve arról, hogy Rákosinak igaza volt. Gerő nem az ő politikáját folytatta, sőt ellenkezőleg: „tisztá lapot” kívánt nyitni. Ezt később Rákosi is elismerte, amikor kritikus szavakkal illette Gerő első titkári ténykedését.²² De a másik kérdésben sem találta fején a szeget: Gerőnek nem volt könnyebb dolga sem. Sőt, reformjainak feltehetően egyetlen gátja épp a saját személyisége és múltja volt.

A másik érintett, Nagy Imre őszintén örült és megkönnyebbült; egyrészt Rákosi bukása miatt, másrészt pedig azért, mert ezzel egy időben a párt újra tárgyalásokat kezdett vele párttagsága visszaállításáról. Az ellenzék több tagja is szem- és fültanúja volt annak, hogy Nagy Imre úgy fogalmazott: el kell fogadni a KV júliusi platformját. „Éles nézetkülönbség mutatkozott Nagy és Gimes között abban, hogy valóságos fordulatként vagy annak elmaradásaként kell-e értékelni a Rákosi–Gerő váltást.” Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós és mások élesen bírálták is emiatt Nagy Imrét, s pár napig „bojkottálták” is.²³ Októberben Nagy ennek ellenére nyilvánosan is írásba adta, hogy „az 1956. júliusi határozatokat, noha nem értek velük mindenben egyet, magamra ugyancsak kötelezőnek tartom, és kész vagyok küzdeni megvalósulásukért a pártfegyelem alapján a

XX. kongresszus szellemében”.²⁴ Később, a forradalom tükrén keresztül már természetesen egész másképp látta az 1956 nyári eseményeket. Ekkor már így fogalmazott: „A júliusi KV ülés határozatai nem hoztak fordulatot a párt politikájában. [...] Eleve nyilvánvaló volt, hogy a régi, népellenes kalandorpolitikát lehetetlen a *kilátásba helyezett demokratikus módszerekkel* megvalósítani. Nyilvánvaló volt, hogyha a párt politikája változatlan marad, elkerülhetetlen a visszatérés az erőszak politikához, a még meg sem kezdett demokratizmus felszámolásához. [...] nem történtek olyan változások sem politikai, sem személyi téren, amelyek biztosítékot nyújtottak volna a kibontakozásra, a katasztrófa megelőzésére. [...] A júliusi KV határozatnak a Rákosi–Gerő-klikk és [az] annak csak politikai eszközevé vált KV azt a szerepet szánta, hogy *elvi-politikai fordulat nélkül*, hasznos frazeológiával és *megtévesztő manőverekkel* szembeállítsa az 1953. júniusi ellenzéki platformmal.”²⁵

A legérzékenyebb személy, maga Gerő július 23-án azt mondta Andropovnak, hogy „nem várta, hogy őt választják meg a Központi Vezetőség első titkárává, és ma is úgy véli, hogy jelölése több szempontból nem volt szerencsés: nagyon beteg, nem magyar nemzetiségű [sic!], s ezen kívül az ellenséges elemek és az ellenzék támadhatják a régi hibák miatt, bár könnyen bizonyítható, hogy neki nem volt közvetlen köze a szocialista törvényesség megsértéséhez”.²⁶ Persze aligha lepődött meg; valójában nagyon is tudatosan készült

²¹ Rainer: *Az író helye*, 279–295.; Baráth Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája. *Múltunk*, 46. évf. (2001) 1. sz. 3–58. (A szó szerinti idézet a 15. oldalon található.)

²² Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest: Napvilág, 1997. 1019. Gerő elleni kritikái: Rákosi: *Visszaemlékezések 1940–1956*, 1022–1023., 1027–1028. Rákosi a (Mikojan által is javasolt) fellépést hiányolta az ellenzékkel szemben.

²³ A visszaemlékezéseket idézi: Révész: *Egyetlen élet*, 282.

²⁴ Nagy Imre reagálását bővebben lásd: Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I–II*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996–1999. II. köt. 213–219.; az idézetet lásd: Rainer: *Nagy Imre*, II. köt. 218. Maga az életrajz írója is úgy értékeli, hogy Nagy „ha fenntartásokkal is, de mégis igent mondott az 1956. júliusi platformra”.

²⁵ Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957*. (Szerk.: Vida István). Budapest: Gondolat Kiadó – Nagy Imre Alapítvány, 2006. 115–116. (Kiemelések tőlem – B. P.)

²⁶ Vida István: Andropov és Gerő két beszélgetése 1956 júliusában. (Közli: Vjacseszlav Szereda és Vida István.) *Tekintet*, 7. évf. (1994) 3–4. sz. 146. Vida István joggal mutat rá, hogy „ha ezt tudta, nem világos, hogy miért akart mégis Rákosi helyére lépni”. Andropov és Gerő két beszélgetése, 134. A do-

az első titkári posztra.²⁷ Gerő (utólag) papírra is vetette értékelését a júliusi plénumból. Legfontosabb gondolatait érdemes idézni: „a p[ár]tvezetés megosztott volt (a KV júliusi ülése csak látszólagos egységet hozott, s amelynek alig volt tekintélye, 1956 szeptemberétől október 23-ig [...] [pedig] szinte megszűnt.” Gerő szerint lezárult a múlt bűneinek feltárása, a rehabilitáció, a szocialista törvényesség helyreállt. „A szocialista demokrácia kiszélesítése és fejlesztése. Itt is jelentős előrehaladás történt, sőt részben liberalizmus kapott láb-
ra. [...] [A] Pártdemokrácia igen jelentősen kiszélesedett, a bírálat erőteljesen bontakozott ki, főként alulról fölfelé [...] [a] kollektív vezetés nem tökéletesen, de 1953 júniusa után megvolt.”²⁸

A későbbi főszereplő, Kádár János ekkori nézeteinek alakulását életrajzírója már részletesen elemezte. Eszerint Kádár érzékelte a szűk pártvezetésen belül az egység hiányát, s „érzékelve a tömegelégedetlenséget, szorgalmazta a gyorsabb előrehaladást, de pártkatonaként »kifelé« nem demonstrálta, milyen ellenállásba ütközik”. Csak „a PB augusztus 31-i ülésén szánta rá magát, hogy megszólaljon”. Ekkor vitába szállt a többi vezetővel, „de Kádár a nyilvánosság fórumain változatlanul vállalta a testülettel a szolidaritást”. A PB-ben kialakult vita kapcsán megjegyezte, hogy „most legalább mindenki szabadon, félelem nélkül mondhatja el véleményét [...] Rákosi idején ilyen elképzelhetetlen lett volna.”²⁹

kumentumot más fordításban közli még: Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok*, 325–328.

²⁷ Lásd: Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc, 36–41.; Szereda–Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 57.

²⁸ Baráth Magdolna: Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. *Múltunk*, 44. évf. (1999) 1. sz. 145., 150. Gerő az „októberi események” okai között önkritikát nem fogalmaz meg, bár elismeri a saját irányítása alá tartozó gazdaságpolitika hibáit (ezek szerint szovjet nyomásra alakultak ki). Fő oknak Nagy Imre politikáját tartja, de bírálta Rákosit, a szovjeteket és Kádárt is.

²⁹ Huszár: *Kádár János*, 1. köt. 281–292. A PB ülésének jegyzőkönyve: MNL OL M-KS 276. f. 53/301. őe. Lásd még Kádár és Andropov 1956. szeptember 3-i beszélgetését: Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok*, 343–347.

A Kádár-korszak politikusai és történészei Gerőt szintén alkalmatlannak minősítették az első titkári posztra. A Nemes Dezső főszerkesztésével készült háromkötetes magyar munkásmozgalom-történetben úgy értékelték, hogy „nem tud kellő alapossággal szembenézni sem a szektás hibákkal, sem a jobboldali veszéllyel. A kétfrontos eszméi harc helyett inkább a »kétfrontos megbocsátás« politikájával próbálkozik.” Berecz János szerint Gerő „nem tudott szakítani a régi szokásokkal, munkastílussal, minden iránt bizalmatlan volt, félt az új intézkedésektől. [...] Túlságosan kötötte őt a korábbi hibák leleplezésétől való félelme [...] az első sikerek láttán kiütköztek hibái: túlértékelte a helyzet javulását.” Czinege Lajos így emlékezett vissza: „Gerő Ernő, ha nem is volt része a koncepciós perek kiagyalásában, tudott róluk. A gazdasági hibákért pedig egyértelműen őt terhelte a felelősség. [...] A hatalomhoz ragaszkodott, a vele járó felelősséget azonban nem vállalta.”³⁰ A nyolcvanas években Szabó Bálint kutatta legtöbbet az 1956 előtti évek történelmét. Szerinte Gerőt is „nagy felelősség terhelte a korábbi hibákért és [...] lekezelő, türelmetlen, durva modora is ellene szólt [...] személye, adottságai nem jelentettek megfelelő garanciát a hibák következetes kijavítására. [...] [Referátuma] igen elnagyolt és elégtelen volt. [...] Kétségtelen, hogy Gerőnek nem volt kellő erkölcsi alapja, hogy új politikát hirdessen, »tisztá lapról« beszéljen.”³¹

Gerő megválasztása véleményem szerint is súlyos hiba volt. Ennek ellenére lehetséges, hogy valamiféle belső megtisztulás mégiscsak megtörtént, és az új első titkár valóban fel akarta számolni a

³⁰ Nemes Dezső et al. (szerk.): *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* 1–3. Budapest: Kossuth, 1970. 3. köt. 226.; Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel. 1956*. Budapest: Kossuth, 1981. 69.; Maros Dénes interjúja Czinege Lajossal. Közli: Berecz János (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*. Budapest: Zrínyi, 1986. 116.

³¹ Szabó Bálint: „Pártegységgel a szocialista demokráciáért!” Az MDP Központi Vezetőségének 1956. júliusi határozatáról. *Propagandista*, 10. évf. (1986) 5. sz. 79., 81., 85. Ugyanakkor a szerző elismeri a program pozitív vonásait is.

rendszer sztálinista vonásait.³² Hogy Gerő „katarzisa” mennyire volt mély, milyen sokáig tartott (volna), az vita tárgya lehet. Mindenesetre ismert, hogy az október 23-i tüntetés eltűrése már nem fért bele az első titkár szocialista demokratizmusába. „Sztálinista” fellépése ekkor azonban nem jelenti azt, hogy júliustól októberig is sztálinista módon politizált volna. Ne feledjük azt sem, hogy eleinte Nagy Imre sem azonosult a forradalmárok követeléseivel. Nyilvánvaló, hogy ez Gerő számára még nehezebb lett volna – ha egyáltalán sikerülhetett volna. A szakirodalom egésze mindenesetre úgy véli: augusztus második felére már felülkerekedett szektás magatartása. Ennek egyik oka lehetett a szovjet nyomás is: „Ezeknek a [reform]intézkedéseknek a megvalósítását azonban magyar barátaink nem kötik össze a belpolitikai hatalom megszilárdítását biztosító határozott politikával, hanem csak igen *erélytelenül élnek a hatalommal* még olyan esetekben is, amikor *pedig erre feltétlenül szükség lenne*. [...] A magyar elvtársak [...] maguk is észrevették ezt [ti. az »ellenséges elemek aknamunkáját«], de egyelőre mégsem tettek a *kemény vonal* érvényesítését biztosító határozott intézkedéseket. [...] szerintünk különösen fontos lenne a pártvonal szilárdságát, az *államhatalom erejét* demonstrálni. És mégis, a magyar elvtársak [...] az engedmények politikáját folytatják.”³³

Az eddigiek alapján nyilvánvaló: Gerő két tűz közé került. Reformjai a szovjetek (főleg Andropov nagykövet) számára túlzottak voltak, míg az ellenzék azért bírálta, mert felemásnak, vontatottnak tekintette a változásokat. Gerő talán egyszerre akart mindkét oldalnak megfelelni, s ennek kudarca után frusztrálttá, ingerlékenyvé és kiszámíthatatlanná vált.

³² Ezt látszólag cáfolja Ács Lajos 1956. novemberi feljegyzése. Itt Gerőről azt állítja, hogy július után is gyakran vitatkozott vele, s e vitákban Gerő balos álláspontot képviselt. Állításai hitelét azonban meg lehet kérdőjelezni, annak tipikus önmentő jellege miatt. Tischler János: Ács Lajos 1956. novemberi feljegyzése a budapesti lengyel nagykövet számára. *Múltunk*, 37. évf. (1992) 4. sz. 160–161.

³³ Andropov levele az SZKP KB Elnökségének, 1956. augusztus 30. In: Gál Éva et al. (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 32–33. (Kiemelések tőlem – B. P.)

Talán mégis megkockáztatható, hogy Gerő – amennyiben kapott volna a történelemtől legalább néhány év türelmi időt – Kádár János 1961–1963 utáni politikájához hasonló útra lépett volna. A „puha diktatúra” véleményem szerint már 1956-ban létrejött, s nemcsak azért, mert Gerő nem *mert* kemény eszközökhöz nyúlni, hanem mert nem is *akart*. A „tisza lap” programja nem csak taktikai elem volt. Úgy vélem, hogy eddig csak szűk értelemben értelmezték a kutatók a „tisza lap” fogalmát: nem (vagy nemcsak) azért kellett a „tisza lap”, hogy a törvénysértésekre fátylat lehessen borítani, hanem azért is, hogy valami teljesen új vegye kezdetét.³⁴ A továbblépésnek egyetlen feltétele nem volt adott: a megfelelő személy. Gerő ugyanis elfogadhatatlan volt,³⁵ s a magyar társadalom nemcsak akkor, de még ma, több mint ötven évvel később sem vesz tudomást azokról a reformokról, amelyek 1956 nyarán megindul(hat)tak (volna).³⁶

2. Mi valósult meg a reformokból? Látszat- vagy átfogó intézkedésekre került sor? Tudjuk, hogy egy mély strukturális reformhoz sok időre van szükség. Gerőnek nem adatott meg sok idő, sőt, mint Molnár Miklós fentebb idézett műve mutatja, még a szokásos türelmi időt sem kapta meg az ellenzéktől. Pedig Gerő nemcsak meghirdet-

³⁴ E szempontból érdekes Gerő sokat emlegetett október 23-i, este elmondott beszéde. A kollektív emlékezet szerint Gerő ebben csöccseléknak nevezte a tüntetőket. Valójában sem ez, sem az ellenforradalmár, sem a fasiszta jelző nem hangzott el. Vö. Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9.* Budapest: Századvég – Nyilvánosság Klub, 1989. 23–26. Gerő szavait a nép másként értette. Ez „nem félrehallás, ez tömegpszichózis. A nép úgy vélte, Gerőtől csak ezt várhatja.” Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*. Budapest: Kossuth, 2006. 81.

³⁵ Minden más hiányzó feltétel ebből származik. Ha Kádár (vagy Nagy) került volna Rákosi helyére, könnyebben megoldódott volna a bűnösök mielőbbi felelősségre vonása, a rehabilitáció és persze a Nagy Imre-kérdés is.

³⁶ Mindez ráadásul nem azért történt így, mert az akkori közvélemény nem ismerte meg a kezdeményezett reformokat. A sajtó ugyanis bő terjedelemben foglalkozott a júliusi KV-üléssel, az augusztusi országgyűlés eseményeivel és a többi tervezett reformlépéssel is.

te a reformokat, hanem azok végrehajtása is megkezdődött (a nyári uborkaszazon és a szabadságolások ellenére, szemben a Nagy Imre-kör tagjainak ezzel ellentétes állításaival). Valójában nehezen is érthető, hogy miért fogalmazódnak meg mindmáig olyan kritikák a „tisztá lap” időszakával szemben, miszerint túlságosan lassan, vonatottan és ellentmondásosan haladt minden változás. Vajon lehetséges-e jelentős átalakítást három hónap alatt végrehajtani? Ha megvizsgáljuk a reformok bevezetését, azt láthatjuk, hogy Gerő idején az első lépések előbb következtek be, mint Nagy Imre „új szakasza” során. Ha a rendszerváltás időszakával vetjük össze, akkor is hasonló eredményre jutunk. Kádár 1988. májusi bukása után nyolc hónap telt el, amíg a reformkommunista ellenzék (természetesen a „valódi” ellenzék nyomásával együtt) elérte első jelentős sikerét. Igaz, maga Grósz Károly még névleg sem kötelezte el magát a politikai reformok mellett, szemben például Gerővel.

A PB már 1956. július 23-án elkezdett foglalkozni a reformok végrehajtásával, s a következő hetekben megindult a részletek kidolgozása. A pártállami-parancsuralmi reflexek azért még erőteljesek voltak: „össze kell hívni a Hazafias Népfront elnökségét, hogy állást foglaljon a KV határozataiban [...] és szólítson fel a párt- és a kormány politikájának támogatására. [...] Kíváncsok, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége hasonló értelemben foglaljon állást. [...] Hegedüs András és Non György elvtárs parlamenti beszédét ezek elmondása előtt legalább 3 nappal meg kell küldeni véleményezésre a Politikai Bizottságnak.”³⁷ A PB három nappal később fogadta el részletes munkatervét, ami mutatta, hogy a reform minden lépését szemmel kívánta tartani.³⁸

A megindult reformokról e tanulmányban helyhiány miatt sem szólhatok részletesen, de vázlatosan megpróbálom összefoglalni a történeteket. Törekszem arra is, hogy bemutassam: az 1956-os forradalom után visszavont reformok később mikor születtek újjá.

³⁷ MNL OL M-KS 276. f. 53/296. őe.

³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53/297. őe.

a) *A parlament nagyobb szerepe.* 1956. július 30-án összeült az országgyűlés, amely megkezdte Gerő programjának végrehajtását.³⁹ Határozatot fogadott el az országgyűlési képviselők munkájáról, valamint lényegesen módosította az ügyrendet (mai szóval: házszabályt). Az előbbi határozat kimondta, hogy az országgyűlést az eddiginél gyakrabban kell összehívni, és minden alapvető kérdést törvényben kell rendezni. Ez a követelés Nagy Imre „új szakasza” alatt is fontos szerepet játszott; később pedig csak az 1987. (!) évi XI. törvény biztosította ismét. Újra bevezették az interpellációkat a parlamenti munkában (az első kérdésekre már augusztus 3-án sor is került, sőt az egyik miniszteri választ az országgyűlés nem fogadta el). Előírták, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Minisztertanács és a Legfelsőbb Bíróság elnöke, illetve a legfőbb ügyész munkájáról rendszeresen számoljon be az országgyűlésnek. (A legfőbb ügyész első beszámolójára már ezen az ülészen on sor került.) Az új ügyrend részletezte az interpelláció szabályait, valamint lényegesen kibővítette az országgyűlési bizottságok számát és jogkörét.⁴⁰ A reformprogram további pontjainak végrehajtását 1957 elejére tervezték. Ekkor fogadták volna el az új választójogi törvényt, amely egyéni választókerületekre épült volna, és tartalmazta a képví-

³⁹ Az országgyűlésben végbement nagy hatású változásokról még egy olyan szakmunka sem tesz említést, amelynek pedig ez a legfőbb témája: Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*. Budapest: Tarsoly, 2004. Itt az 1956. augusztusi ülészen akról mindössze a következőket állapítja meg a szerző: „naplójában nem találunk semmit, ami annak a jele volna, hogy a képviselők észleltek volna valamit a forradalom és a szabadságharc előszeléből. Esetleg Parragi György vérszegény interpellációja tekinthető ilyennek a hitoktatás kérdéséről.” Horváth: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*, 179.

⁴⁰ 1/1956. OGY. hat., illetve 2/1956. OGY. hat. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 69. sz. (augusztus 8.); *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2–4., illetve augusztus 10.; Bencsik Péter: *A Rákosi-rendszer állama 1945–1956*. In: Szabó Pál Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006*. Szeged: JATEPress, 2010. 227–228. Interpellációk és országgyűlési beszámolók egyébként az egész Kádár-korszakban folyamatosan voltak, bár ezeket formálisnak tekinthetjük.

selők visszahívhatóságát is.⁴¹ Mindkét intézkedés végül az 1966. évi III. törvénnyel valósult meg.

Az országgyűlés határozata értelmében a parlament gyakrabban ülésezett volna. 1956 hátralevő hónapjaira még két ülészak össze-hívását tervezték.⁴² A következő ülést október 22-re össze is hívta az Elnöki Tanács. Ezt a párt- és kormánydelegáció jugoszláviai útja miatt előbb 29-ére halasztották, majd a forradalom kitörése miatt a kérdés lekerült a napirendről.

b) *Decentralizálás és a bürokratizmus visszaszorítása.* Határozatok születtek az állami szervek munkájának egyszerűsítéséről és megjavításáról, illetve a tanácsok pénzgazdálkodási és költségvetési hatáskörének kiszélesítéséről. Az előbbi egyszerre szolgálta a túlzott központosítás és a nagyfokú bürokratizmus visszaszorítását az állami hivatalok, intézmények és vállalatok esetében. A tanácsok számára lehetővé tették, hogy a rendelkezésükre álló kereteken belül maguk állapítsák meg saját költségvetésüket. Egyúttal célul tűzték ki, hogy a tanácsok teljesen saját bevételeikből finanszírozzák kiadásait. (Ezeket a lépéseket csak az 1971. évi I. tv. biztosította.) Augusztus elején a PB megbízta a pártvezetés egyes tagjait, hogy dolgozzanak ki az államigazgatás és a gazdaság különböző ágazatainak decentralizálására, ügyvitelének egyszerűsítésére vonatkozó javaslatokat.⁴³

A pártállami struktúra és irányítás, mint fentebb láttuk, továbbra is fennmaradt. A rendszer merevsége viszont oldódni kezdett. Ebben szerepet szánt a vezetés a Hazafias Népfrontnak is. A Népfrontot olyan tömegszervezetté kívánták átalakítani, amelynek helyi szervezetei vannak, s lehetővé tették volna, hogy a HNF *egyéni tagság-*

gal is rendelkezzen, sőt, számoltak azzal is, hogy a tagok és a helyi bizottságok „nem mindenben értenek egyet a párt politikájával”. A Népfront vezetésében az elképzelés szerint a pártönkívüliek kaptak volna jelentős szerepet, többek között Tildy Zoltán volt kisgazda köztársasági elnök, Grósz József kalocsai érsek, illetve a pártba visszavett ellenzéki Losonczy Géza is.⁴⁴ Ezekben a javaslatokban nem nehéz észrevenni azokat az elemeket, amelyek eredetileg Nagy Imre elképzelései voltak a Népfront 1954-es létrehozásakor. Akkor azonban a Rákosihoz hű funkcionáriusok meggátolták a túl liberális keretek létrehozását.

A felduzzadt, túlméretezett államapparátus csökkentésének módját a pártvezetés úgy képzelte el, hogy nagyobb közigazgatási egységeket hoznak létre egyes megyék, járások, illetve fővárosi kerületek összevonása révén. A 19 megye helyett kb. 10–12 megye létrejöttével számoltak.⁴⁵ A saját közigazgatási reformtervet is kidolgozó Bibó István viszont úgy értesült, hogy a területrendezés hátterében az állt, „hogy néhány renitens párttitkárnak egy kicsit a nyakára akasszák a hurkot. Amolyan jellegzetesen Rákosi-féle, alantas machiavellista szempont, egy területrendezést, ami esetleg negyven vagy ötven évig az ország nyakán marad, ilyen szempontok szerint csinálni.”⁴⁶ A területrendezés hamarosan a viták kereszttüzébe került,⁴⁷ és a bírálatok hatására a Minisztertanács (a KV javaslatára)

⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/299. őe.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 26. A képviselők jogait és különösen a mentelmi jog szabályait is ekkor kívánták kidolgozni.

⁴² *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3.; MNL OL M-KS 276. f. 53/299. őe.

⁴³ 1046/1956. MT. hat. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 49. sz. (június 3.); 1066/1956. MT. hat. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 65. sz. (július 29.); MNL OL M-KS 276. f. 53/298. őe.

⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53/298. és 300. őe.; *Szabad Nép*, 1956. szeptember 30. A Népfront lapja, a *Magyar Nemzet* gyakrabban és bővebben is foglalkozott a HNF reformjával, lásd az újság augusztus 8-i, 14-i, 28-i, szeptember 30-i, október 7-i, 9-i, 11-i, 14-i, 20-i és 21-i számait. Lásd még: Molnár Zoltán: Népfrontot, de őszintén. *Irodalmi Újság*, 1956. október 13.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 53/299. őe., illetve 302. őe.

⁴⁶ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Kolonel, 1989. 128.

⁴⁷ Például Markos György: Megyerendezés és értelmiségi határozat. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 29. Azzal is vádolta a vezetést, hogy nem hallgat a szakemberek véleményére. Már az átszervezés tervének visszavonása után jelent meg Kónya Lajos cikke, amely szerint a terv „felvetése július előtt történt, a legegészségtelenebb politikai légkörben [...] a Rákosi-féle politi-

le is vette a napirendről az elképzelést, azt is kimondva, hogy arra a következő néhány évben sem fognak visszatérni. A párt lapja szerint ez „a döntés hangot adott az ország közvéleményének, s elejét vette, hogy az ország állami és gazdasági szervezetét kellő előkészítés nélkül, máról holnapra megbolygassák”.⁴⁸ A társadalmi ellenállást látva Kádárban sem merültek fel később ilyen elképzelések.

c) *Szocialista törvényesség.* A korszak során talán ez kapta a legnagyobb figyelmet, s talán emiatt érte a Gerő-vezetést a legtöbb kritika. Kétségtelen tény, hogy a diktatúra bűnöseinek felelősségre vonása nem vagy csak igen vontatottan haladt. A Politikai Bizottság augusztus 9-i ülésén megfogalmazottak szerint „a politikai perek során kompromittált államvédelmi tisztek ügyében [...] az ügyesség emeljen vádat [...] az előzetes vizsgálatot és a tárgyalást oly módon kell lefolytatni, hogy az ne jelentse e kérdésnek újabb, széles körben való elterjedését”.⁴⁹ A tények eltussolása nyilván nem szolgálta a múlt feltárását, a hibák lezárását, a „tisztta lap” politika hitelességét. A huzavona oka természetesen az volt, hogy a bűntársak egy része még mindig a KV, sőt a PB tagja volt. Farkast végül mégis őrizetbe vették, de Rákosi (és Gerő) felelősségre vonása szóba sem kerülhetett. Az ellenzék bírálta a vezetést a rehabilitáció elhúzódása miatt is, pedig e téren volt előrelépés. Folytatódott a szociáldemokraták rehabilitálása és a pártellenzéki kommunisták elleni túlkapások orvoslása. Több kizárt újságíró és végül Nagy Imrét is visszavették a pártba. Feltehető, hogy további néhány hónap alatt a rehabilitáció folytatódott volna, és akár az ártatlan kisemberekre is kiterjedt volna.⁵⁰ Sőt,

ka öröksége.” Kónya Lajos: Gondolatok a területrendezésről. *Irodalmi Újság*, 1956. október 13.

⁴⁸ *Szabad Nép*, 1956. október 12. és október 13.

⁴⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53/298. 6e. Így nem hozták nyilvánosságra az ÁVH-s brutalitások részleteit sem, amelyről pedig meglehetősen részletes információkat kapott ekkor a pártvezetés.

⁵⁰ Számítatlan cikk foglalkozott például az ártatlanul meghurcolt parasztokkal, akár még kulákokkal is. „A kuláknak – ha beilleszkedik rendszerünkbe – a haja szála sem görbül meg. [...] A kulákot egyenjogú állampolgárnak te-

„napirendre tűzték a nem munkásmozgalmi politikai foglyok ügyének felülvizsgálatát is. [...] Közöttük is voltak ártatlanok, és olyanok is, akik [...] cselekedeteikért aránytalanul súlyos büntetést kaptak.”⁵¹

A PB részletesen megtárgyalta viszont a Belügyminisztérium (és így az alá tartozó ÁVH) feladatait, jogkörét, párt- és állami ellenőrzését; annak érdekében, hogy a jövőben ne fordulhassanak elő törvényteleniségek. Azt is kimondták, hogy „a BM szervei az ügynöki hálózatot az ellenséges elemek felderítése mellett a becsületes dolgozók irányában is foglalkoztatták”.⁵²

Nonn György legfőbb ügyész 1956. július 31-én tartotta meg beszámolóját az országgyűlésben. Ebben a nyilvánosság előtt beszélt a koncepciók perekéről, törvénysértésekről (bár csak a munkásmozgalmi vezetők elleniéről), a bűnös államvédelmi tisztek elleni eljárásokról. Kijelentette, hogy „az államvédelmi szervek munkájában gyökeres változás történt”, illetve, hogy „bíróságaink függetlenek [...] és senkit nem ítélnék el pusztán osztályhelyezete miatt” – bár az utóbbi állítások inkább tekinthetők célnak, illetve programnak, mint valóságnak. Mégis, e kijelentés már azzal is fontossá vált, hogy közvetve beismerte a korábban folytatott gyakorlat tényét, amit a vezetés helytelenít. Szintén kimondta, hogy az előző években az ügyvédek jogait korlátozták, hogy hibás volt a bűnösség beismerését elfogadni egyedüli bizonyítékként. Mindezek után azonban mosolyra fakasztó módon arról szólt Nonn, hogy az „imperialista burzsoázia államának természetéhez tartozik a törvények kijátszása [...], a mi rendszerünknek ez nem természete. Ellenkezőleg, rendszerünk nem tűri a törvényteleniséget, az önkényt.”⁵³ Lehet, hogy az ilyen kijelen-

kintjük.” E mondatok az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elv megfelelői. *Szabad Nép*, 1956. augusztus 17. A meghurcolt kisemberek mellett lépett fel egy cikkében Kónya Lajos: A „politikai” foglyokról. *Irodalmi Újság*, 1956. október 20.

⁵¹ Maros Dénes interjúja Nonn Györggyel. In: Berecz (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*, 142.

⁵² MNL OL M-KS 276. f. 53/297. és 298. 6e.

⁵³ *Szabad Nép*, 1956. augusztus 1.

tések háborították fel az embereket annyira, hogy a valóban pozitív elemeket már tudomásul sem vették?

Az Igazságügyi Minisztérium megkezdte a teljes joganyag rendezését, hogy megszüntesse annak átláthatatlanságát. Kiemelkedően fontos volt a büntető és a polgári perrendtartás, valamint a bírósági rendszer átalakítása. Jelentősen csökkenteni kívánták a katonai bíróságok jogkörét, a büntetés-végrehajtás feletti felügyelet a Belügyminisztériumtól (vagyis lényegében az ÁVH-tól) visszakerült volna az Igazságügyi Minisztériumhoz (ez végül csak 1963-ban történt meg, a megtorlás lezárulta után). A Politikai Bizottság 1956. július 23-i ülésén felmerült, hogy el kell törölni a halálbüntetést. (Erre, mint ismeretes, csak a rendszerváltás időszakában került sor.) Előkészületben volt az új Büntető törvénykönyv is (végül csak az 1961. évi V. törvény alkotta meg). Szintén fontos volt az államigazgatási eljárási törvény kidolgozása.⁵⁴ Ennek elfogadását még a forradalom sem hátráltatta jelentősen (az 1957. évi IV. törvényként született meg). De volt olyan elem a joganyag rendezésében is, ami már 1956 nyarán hatályos rendelkezéssé vált. Az Elnöki Tanács egyes büntetteket 1956. július 24-től szabálysértéssé minősített. Ezt követte augusztusban a szabálysértési bizottságok törvényi felállítása, amely kivette a szabálysértések elbírálásának jogát a bíróságok kezéből. E jogszabályoktól azt várták, hogy megszünteti az indokolatlanul nagy büntetéseket a kisebb súlyú törvényellenes cselekmények elkövetőivel szemben.⁵⁵

A vezetés szakítani kívánt a „személyi kultusszal”, illetve annak látványos jeleivel is. Ennek érdekében fokozatosan („lehetőleg minden feltűnés nélkül [...], nem kampányszerűen”) csökkenteni kívánták a Sztálin- és Rákosi-képek számát („anélkül, hogy mindenünnen

⁵⁴ Az összes említett jogszabály tervezetéről beszámol a *Szabad Nép* 1956. augusztus 26-án. A lap október 4-i száma külön is említi a büntetés-végrehajtás reformját. A halálbüntetés eltörlését lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/296. őe. A tervezett jogszabályokról később is írtak a lapok (például a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* október 13-i száma).

⁵⁵ Vö. 1956. évi 16. tvr. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 63. sz. (július 24.); 1956. évi IV. tv. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 69. sz. (augusztus 8.); *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. és 30.

eltávolítanák”. A PB-tagok portréit pedig tablókkel (csoportképekkel) váltották fel. Határozat született arról is, hogy magyar állampolgárságú élő személyekről nem neveznek el utcákat, állami üzemeket, intézményeket, a már meglévőket pedig átnevezik. Ugyanezt javasolták a szövetkezetek számára is.⁵⁶ Bár e döntések helyesek voltak, de a feltűnés nélkülség és a nem teljes körű kivitelezés egyértelműen súlyos hiba volt.⁵⁷ Mindazonáltal kevesen tudják: a sztálinvárosi tanács 1956. október 18-án elhatározta, hogy kérni fogja a Minisztertanácstól a város nevének megváltoztatását.⁵⁸ Idekapcsolódik az is, hogy a pártvezetők kirívó privilégiumait is megnyirbálták. Erről már júliusban hoztak PB-határozatot.⁵⁹

d) Az anyagi érdekeltség fokozása a gazdaságban. A lakosság élet-színvonala, életkörülményei. Megszüntették a békekölcsönök jegyzését.⁶⁰ Új bérrendszert dolgoztak ki, ami enyhítette a normarend-

⁵⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/298. őe.; *Szabad Nép*, 1956. szeptember 2. A legfontosabb feladatnak a csepeli Rákosi Művek és a miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem átnevezését tekintették. Az előbbit az 1099/1956. MT hat., az utóbbit az 1956. évi 20. tvr. valósította meg. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 87. és 91. sz. (október 5. és 18.) A *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* már 1956. szeptember 30-án tudósított a döntésről.

⁵⁷ Feltehetően ez Andropov nyomására következett be. Augusztus 2-án Gerőnek megemlítette, hogy e kérdésben „az SZKP KB óvta pártunkat mindenfajta meggondolatlanságtól és fölösleges sietségtől”. Gerő ekkor még azt mondta, hogy „ez teljesen érthető a Szovjetunió viszonylatában. Magyarországon viszont, ahol ez nem nagy mennyiségű, egyedül csak Rákosi e[lvtárs] nevét viselő objektumról van szó, ezt a munkát nincs értelme elhúzni, ezért az átkeresztelést az említett határozat közlése után azonnal és rövid idő alatt akarják végrehajtani.” Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok*, 334. (Kiemelés tőlem – B. P.)

⁵⁸ *Magyar Nemzet*, 1956. október 19. Eredetileg az Újpentele név merült fel javaslatként. A várost végül csak 1961-ben nevezték át Dunaújvárossá.

⁵⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53/297. őe. Megszüntették „a dolgozók által jogosan bíralt ingyenes juttatások (színház, mozi, üdülés stb.)” terén fennálló „túlzásokat”.

⁶⁰ 1098/1956. MT. hat. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 87. sz. (október 5.)

szer túlzásait is, továbbá az üzemekre bízta volna a béralap elosztását (ezt később az új gazdasági mechanizmus vezette be 1968-ban). Folyamatban volt az új nyugdíjtörvény kidolgozása, az egészségre ártalmas munkakörben dolgozók munkaidő-csökkentése stb.⁶¹ Az új munka törvénykönyv a korábbi gyakorlattal szemben növelte volna a munkavállalás szabadságát, és bírósági jogkörbe utalta volna a munkaügyi vitákat.⁶²

Jelentős hiba volt viszont, hogy a vezetés nem törölte el a beszolgáltatási rendszert. Ezt a hibát utólag elismerte Hegedüs András akkori miniszterelnök is. 1956 végén az országgyűlés új begyűjtési törvényt akart elfogadni, amely bár a régi rendszert lényegében változatlanul hagyta volna, de az apróbb módosítások célja a „termelői biztonság” további növelése és az érdekeltség fokozása lett volna. Októberben a begyűjtési miniszter már a beadási rendszer alapos felülvizsgálatának szükségességét is elismerte. Tervbe vették egy új termelőszövetkezeti törvény megalkotását is, amely rögzítette volna a tagok és a tsz jogait, illetve lehetővé tette volna, hogy a tsz-ek maguk alkossák meg alapszabályukat.⁶³ (Mindez végül az 1967. évi III. törvény révén valósult csak meg.)

Fontos lépés volt, hogy augusztus 1-től a Minisztertanács feloldotta a letelepedési tilalmat a fővárosban és a nagy ipari központokban. Ezzel helyreállt a szabad lakóhelyválasztás joga.⁶⁴

⁶¹ *Szabad Nép*, 1956. augusztus 12. A munkaidő-csökkentésről már május végén határozat született: 1039/1956. MT. hat. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 46. sz. (május 27.). Az új nyugdíjszabályok között szóba került a téesszparaszt-ság bevonása a rendszerbe, lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/298. öe.; *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 19. (Ez végül 1958-ban valósult meg.)

⁶² *Szabad Nép*, 1956. augusztus 26. Augusztus 31-én a PB is elfogadta, hogy a munkavállaló szabadon, indoklás nélkül kiléphet a munkahelyéről. MNL OL M-KS 276. f. 53/301. öe.

⁶³ Hegedüs: *A történelem és a hatalom ígézetében*, 270.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 13. és 26., illetve október 16. Enyhíteni kívánták a beszolgáltatás adójellegét, az átvételi árakat közelíteni akarták a szabadpiaciakhoz.

⁶⁴ 24/1956. MT. rend. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 66. sz. (augusztus 1.); *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2.

A belpolitikai olvadás látványos jele volt a külföldi utazásokra vonatkozó szabályok átfogó liberalizálása. Megindult az útlevél-kiállító szervek decentralizálása, megkezdődött a szocialista és a nyugati viszonylatú utazók és utazások differenciált kezelése. A vízumadás ismét a külképviseletek saját hatáskörébe került (tehát itt is decentralizálás történt). Tárgyalások kezdődtek minden szomszédunkkal (még Ausztriával is) a kishatárforgalom újbóli bevezetéséről. Talán leglátványosabban azonban az útlevél-ellenőrzés módszerei változtak: csökkent a várakozási idő, megszűnt a vonatok megállítása a határponton, helyette menet közbeni ellenőrzést alkalmaztak. Az útlevélkezelő járőrök kezéből kivették a géppisztolyt, amit korábban azok az utasokra is ráfogtak. Mindezek következtében 1955-höz képest kb. háromszorosára nőtt a külföldre utazók száma.⁶⁵ A forradalom kitörése után a könnyítéseket visszavonták; többségüket a hatvanas években vezették be ismét, de a kishatárforgalomról Ausztria felé 1987-ig szó sem lehetett (de akkor is ehelyett inkább a világútlevélről született döntés).

e) *A nyilvánosság, a sajtó kérdései.* A KV határozata előírta, hogy nagyobb nyilvánosságot, jobb tájékoztatást kell biztosítani. Ennek érdekében 1956. augusztus 15-én megtartották a Minisztertanács első sajtótájékoztatóját, amire évek óta nem került sor.⁶⁶ Az ősz folyamán pedig ez a gyakorlat az egyes tárcák esetében is rendszeressé vált. Augusztus elejétől foglalkozott a pártvezetés az 1955 decemberében a pártból kizárt, illetve állásukból eltávolított írók és újságírók ügyével.⁶⁷ A vizsgálat lezárulta után a legtöbben visszakapták párttagságukat, és újra elhe-

⁶⁵ Szintén fontos intézkedés, hogy Jugoszlávia felé felszámolták a határőrzetet, Ausztria felé pedig a műszaki zárat (vasfüggöny, elaknásított terület). E témákat bővebben lásd: Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története, 1945–1989*. Budapest: Tipico Design, 2005. 24–27., 39–41., 47., 54–55., 235–236. Az intézkedésekről bő terjedelemben, rendszeresen beszámoltak a napilapok is.

⁶⁶ *Szabad Nép*, 1956. augusztus 16. és 17.; *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 16.

⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 53/297. öe. Ugyanekkor határoztak a napilapok példányszámemeléséről, egy új hétfői lap létrehozásáról (ebből született meg később a *Hétfői Hírlap*).

lyezkedhettek a sajtónál. Igaz, mindez egyéni elbánás alapján történt, nem minden eltávolított személyre terjedt ki. Az ellenzék legismertebb újságírói közül Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Vásárhelyi Miklós és Fazekas György, ha nem is könnyen, de elfogadták a párt által adott elégtételt; míg egyesek, például Szilágyi József, nem így tettek. Némileg más elbírálás alá vonták az 1956 júniusában kizárt Déry Tibort és Tardos Tibort. Déry közölte, hogy nem is akar visszatérni az MDP-be.⁶⁸

A pártvezetés elvileg is foglalkozni akart az értelmiségi helyzetével. A *Társadalmi Szemle* 1956. augusztusi száma közölte a párt ún. értelmiségi határozatát, amely elismerte, hogy az értelmiséggel szembeni korábbi bizalmatlanság komoly hiba volt, és szakítást ígért e gyakorlattal. Ennek érdekében a továbbiakban nem kívántak élni a származás szerinti megkülönböztetéssel, tehát nem akarták megkülönböztetni a régi és az új értelmiséget sem. Az adminisztratív eszközök helyett pedig a jövőben a meggyőzés, a vita módszerével küzdenek a „burzsoá” nézetekkel szemben. A konkrét intézkedések közül megemlíti, hogy a párt nagyobb önállóságot és költségvetést kívánt biztosítani a tudományos és más értelmiségi intézményeknek, növelni kívánta a külföldi kapcsolatok addigi igen alacsony mértékét (tanulmányutak, külföldi könyvek és folyóiratok beszerzése révén). Tervbe vették az alacsony értelmiségi fizetések emelését. Utasították a megfelelő szerveket az értelmiséggel szembeni kirívó sérelmek (elbocsátások, pártból való kizárások) orvoslására. Kiemelkedő, hogy tervbe vették a középiskolai és egyetemi felvételnél a származási alapú megkülönböztetés eltörlését.⁶⁹ Ez utóbbi végül csak 1963 után valósulhatott meg.

⁶⁸ A kiinduló határozatot lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/298. öe.; az ügyet bővebben tárgyalja Révész: *Egyetlen élet*, 283–286.; Huszár: *Kádár János*, 1. köt. 285. Lásd még: Ständeisky Éva (szerk.): *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990. 245–247.

⁶⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 8. sz. 29–41. A határozatot először a PB június 14-i ülésén vitatták meg. MNL OL M-KS 276. f. 53/291. öe. (Csatolva itt is megtalálható a végleges szöveg). – Jellemző, hogy a szovjet vezetés magát a KV-határozatot is az értelmiség előtti

Az értelmiségi határozatról a későbbiekben élénk vita is kibontakozott, amit Losonczy Géza cikke indított el. Ezt a cikket úgy szokták emlegetni, mint „amely először támadta nyíltan és élesen a Rákosi utáni pártvezetést”.⁷⁰ Ez a beállítás azonban egész egyszerűen téves. Losonczy ugyanis számtalanszor kijelentette, hogy az értelmiségi határozat helyes, jó irányba mutat. Mindössze aggodalmait fogalmazta meg, hogy a megvalósulása megtörténik-e majd. „Miután létrejött ez a helyes határozat, legfontosabb – ismételjük –, hogy meg is valósuljon. Meg fog-e valósulni? Bízunk benne, hogy igen, de azt is hozzátesszük, hogy nem könnyen és nem harcok nélkül.” Losonczy szerint három feltételnek kell ehhez teljesülni: „Az egyik, hogy a Központi Vezetőség és a Minisztertanács értelmiségi politikáját a jelenlegi határozatnak a szelleme irányítsa, s legyen meg a szükséges elszántság az ingadozások és félrendszabályok leküzdésére, a visszaesések megakadályozására. [...] szükséges volna szerintünk olyan előzetes pártokmányok mielőbbi nyilvános felülvizsgálata és kiigazítása, amelyek nem egyeztethetők össze – részben vagy túlnyomó részben – a jelenlegi határozattal [...] Másodszor: [...] nagyon csekély számú, rendkívül indokolt személyváltozás a kulturális életben, párt- és állami vonalon – ez már részben elkezdődött –, igen megnövelné az új értelmiségi politika hitelét [...] Végül [...] az értelmiségi határozat megvalósulásának döntő feltétele a XX. kongresszus szellemének teljes politikai győzelme hazánkban. [...] A demokratizmus szellemében biztosítani kell, hogy éledjenek újjá az értelmiségi szakszervezetek és szervezetek, élükön olyan vezetőségekkel, amelyek tagságuk teljes bizalmát élvezik.” Mindezt éles támadásnak nevezni aligha lehet. Losonczy valójában nem is bíralt, hanem igyekezett nyomást gyakorolni a pártvezetésre, hogy az hajtsa végre, amit már amúgy is kimondott. Inkább az meglepő, hogy a KV egyik tagja, Friss

hajbókolásnak minősítette. Lásd Gromiko feljegyzését az SZKP KB részére, 1956. szeptember 7. In: Gál et al. (szerk.): *„Jelcin dosszié”*, 43.

⁷⁰ Révész: *Egyetlen élet*, 286. E megállapítás tükröződik másutt is: „Szeptember elején jelent meg Losonczy Géza cikke, amely kritizálta a Gerő-féle pártvezetés tevékenységét.” Ripp: *Forradalom és szabadságharc*, 59.

István miért támadta meg egyáltalán a *Szabad Nép*ben Losonczy cikket. Ennek tanulsága az, hogy a pártvezetés tagjai bizalmatlanok voltak a Nagy Imre-kör tagjaival szemben, és ártó, romboló szándékot magyaráztak bele minden megnyilvánulásukba. Ostoba magatartással pedig ők maguk radikalizálták az írókat, újságírókat.⁷¹

Az viszont kétségtelen, hogy az újságokhoz visszatért ellenzékiek tevékenysége révén a sajtó hangneme szeptembertől egyre szabadabb lett. Egyre kevésbé működött a(z ön)cenzúra. Az „építő” kritikát egyébként a pártvezetés is támogatta. Augusztus végén azonban voltak olyan vélemények, amelyek szerint „a sajtó nem viszi következetesen a Politikai Bizottság politikai vonalát. A sajtó munkájára a *visszatekintés, a múlt hibáiban való vájkálás* jellemző.” Erősíteni kívánták a *Szabad Nép* pártirányítását is.⁷²

A valóban éles bírálatokra pedig inkább csak októbertől került sor, például az *Irodalmi Újság* vagy az ekkor alakult *Hétfői Hírlap* hasábjain. A leghíresebb ilyen cikk Háy Gyula tollából született meg, „Miért nem szeretem?” címmel. „Kucsera elvtárs” bírálat a pártbürokrácia elleni kíméletlen támadás volt. Hatását az is fokozta, hogy Rajkék újratemetésének napján jelent meg.⁷³

A nyári szünet után újjáindult a Petőfi Kör munkája is, ennek eseményeiről szintén rendszeresen beszámoltak a lapok.⁷⁴ Az ellen-

⁷¹ A vitaindító Losonczy-cikket (Az értelmiségi határozatról címmel) lásd: *Művelt Nép*, 1956. szeptember 2. Friss válasza: A Központi Vezetőség júliusi határozata alapján... *Szabad Nép*, 1956. szeptember 16. A viszontválaszt (Értsük meg egymást!) a *Szabad Nép* 1956. október 11-i száma közölte. Lásd még: Kövér György: *Losonczy Géza. 1917–1957*. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 253.; Rainer: *Az író helye*, 296–307., 329–330. Friss cikkére egyébként mások is reagáltak. Lásd: Aczél Tamás: Vita Friss Istvánnal. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 23.

⁷² MNL OL M-KS 276. f. 53/301. őe. (Kímélés tőlem – B. P.)

⁷³ *Irodalmi Újság*, 1956. október 6. Keletkezéséről lásd: Háy Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések*. Budapest: Interart, 1990. 384–386. Jellemző, hogy ebben a szerző is rosszul emlékszik a cikk címére: a könyvben a „Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?” cím szerepel. Lásd még Rainer: *Az író helye*, 323–326.

⁷⁴ Lásd: *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 27., 29., október 12., 14., 19.; *Szabad Nép*, 1956. október 11., 19.

zék nagy sikere volt az Írószövetség szeptember 17-i közgyűlése is, ahol a régi rend híveit az ellenzékiek kibuktatták a vezetésből. Történt ez annak ellenére, hogy a PB ezúttal is előzetes forgatókönyvet készített az eseményről. Ebben a szocialista realizmus feltétlen támogatása mellett az is szerepelt, hogy bizonyos írók vezetésbe való jelölésével a PB nem ért egyet. Az írók azonban fellázadtak a pártirányítás ellen. Emellett szinte az összes hozzászóló a júliusi határozatok végrehajtásának elakadásáról beszélt, bírálva a párt vezetését.⁷⁵ Ezek az események már a rendszer bomlását jelezték előre. Ha párhuzamot keresünk, akkor csak az 1980-as évek második felére jellemző erjedéssel rokoníthatjuk az 1956. kora őszi történéseket.

Még a hivatalos pártsajtó hangneme is részben megváltozott; ebben ugyanakkor továbbra is gyakran voltak olvashatók olyan öntömjenező, sikerpropagandát sugalló vagy éppen hamis tényeket állító cikkek is, amelyek okkal háborították fel az ellenzéki erőket és a lakosság széles rétegeit. A PB (hibásan) úgy vélte, hogy a júliusi határozatot is a korábbi gyakorlat szerint, agitációs és propaganda-módszerekkel kell népszerűsíteni.⁷⁶

f) *Tanulságok*. Jugoszláviában a *Magyar Szó* című napilap tudósítja a lap július 23-i számában úgy vélte, hogy Magyarország határozottan elindult azon az úton, amelyet 1953-ban Nagy Imre akkori kormánya szabott meg, s amely útról később letért az ország.⁷⁷ Ezzel a megállapítással alighanem egyetérthetünk. Összevetve az „új szakasz” és a „tisztá lap” politikáját, hasonló hangsúlyokat találunk:

⁷⁵ A PB előkészületeit a közgyűlésről lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/300. őe. A közgyűlés lefolyását és korabeli visszhangját lásd főleg: *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 22., 29.; *Szabad Nép*, 1956. szeptember 18., 19. Az ülés jegyzőkönyvét közli: Ständeisky (szerk.): *Írók lázadása*, 259–323. Lásd még: Rainer: *Az író helye*, 307–321.

⁷⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/299. őe. Ugyanezt vélték a szovjetek is. Lásd Andropov levelét az SZKP KB Elnökségének, 1956. augusztus 30. In: Gál et al. (szerk.): *„Jelcin-dosszié”*, 34–35.

⁷⁷ Idézi: Vladimir Popin: *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében*. Újvidék: Fórum, 2006. 49.

növeljük a parlament szerepét, állítsuk helyre a törvényességet, növeljük az életszínvonalat, hozzuk létre/erősítsük meg a Hazafias Népfrontot stb. Maga Gerő is így fogalmazott a *Pravdának* írt cikkében: a júliusi határozatok „az 1953. júniusi határozat szellemében, folytatva az előző időszakban született hibák kijavítását” születtek.⁷⁸ A két reformprogramnak mégis teljesen más volt a fogadtatása, és a napjainkban elfogadott értékelése is különbözik. Ezt részben a programot meghirdető személyek hitelessége (Nagy), illetve hiteltelensége (Gerő) okozta, másrészt pedig a két esemény között eltelt több mint három év. 1956-ban ez a program – mint ismeretes – már Nagy Imrétől is kevésnek bizonyult. De mégis: ha arra gondolunk, hogy a forradalom bukása után e talán mérsékelt reformok is évekre, némelyik pedig évtizedekre lekerült a napirendről, legalább a törekvés pozitívumát el kellene ismerni. A „tisztá lap” hitelét rontotta az is, hogy az ismét csak felülről meghirdetett reformok az alsóbb párt-szervek (a Kucsera elvtársak) merevsége miatt megrekedtek. Ennek a kérdésnek további mikrotörténeti vizsgálata szükséges.⁷⁹ Hozzájárulhatott a társadalmi feszültség kiéleződéséhez az is, hogy a forradalom napjaiban végleg egymással szembekerülő felek (vagyis Gerő és Nagy hívei, illetve munkatársai) már akkor sem értették meg egymást, amikor még mindketten a reformok megvalósításán dolgoztak. Ennek legszebb példája Losonczy Géza és Friss István fent említett vitája az MDP augusztusi értelmiségi határozata kapcsán.

Láttuk, hogy a reformok végrehajtásában számos további hibát is elkövetett a vezetés: nem vállalták fel a korábbi bűnösök átfogó

felelősségre vonását, félig-meddig titokban számolták fel a vezérkultuszt, nem számolták fel a gyűlölt begyűjtési rendszert, és továbbra is jelen volt a sokakat irritáló sikerpropaganda. Erősen gyanítható viszont, hogy a vontatottság fő oka a szovjetek kétkulacsosságából adódott: a reformpárti retorika ellenére állandóan keményebb fellépésre ösztönözték az MDP vezetőit.

A meghirdetett reformok tehát még teljes megvalósulásuk esetén is csak egy olyan típusú puha diktatúrát eredményeztek volna, mint a kádári – ám ezt mégis 6-7 évvel korábban el lehetett volna érni. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy Kádár későbbi reformjainak ötletét 1956 nyarának történéseiből merítette-e. A hasonlóságok mindenesetre feltűnőek az 1956 nyarán és a hatvanas években bevezetett változások között.

3. Gerő érdeme volt-e a „tisztá lap” reformjainak meghirdetése? Logikus lenne, hogy a reformok oka az addig minden változást ellenző Rákosi távozása volt. Ebben az esetben biztosan lehetne Gerő „katarziséról”, belső megtisztulásáról beszélni. Azonban a tények még ennél is meglepőbbek. Ismerve a kommunista rendszer jelentős – fizikai értelemben vett – „tehetetlenségét”, azaz lassú reagálóképességét, meglepő lehet, hogy a legfontosabb reformok egy részét az országgyűlés már augusztus elején megerősítette, jogszabályba foglalta, illetve a gyakorlatba is átültette. Ezen intézkedéseket valóban jóval korábban kezdték előkészíteni: az érintett országgyűlési bizottságok már a tavasz folyamán megtárgyalták azokat, az MDP PB pedig két alkalommal is foglalkozott az eredetileg korábbra tervezett nyári ülésszak napirendi javaslatával. Első alkalommal május 11-én,⁸⁰ majd június 14-én. Igaz, az utóbbi határozatban még a régi reflexek tükröződtek: a PB előírta, hogy kik fognak hozzászólni a vitában, előre elkészítették a legfőbb ügyész beszámolójának elfogadásáról szóló határozati javaslatot, továbbá az eredetileg hatnaposra tervezett ülésszakot öt

⁷⁸ Gerő *Pravdában* megjelent cikkét magyarul közölte: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 28. (Kiemelés tőlem – B. P.)

⁷⁹ Ennek jelei a sajtóban is megjelentek. Lásd például a *Magyar Nemzet* 1956. október 19-i számában: „a júliusi határozatok szelleme még nem jutott el az alsóbb párt- és tanácsszervekhez”. A *Művelt Nép*ben több leleplező riport(sorozat) is megjelent. Lásd: Nagy Sándor: Szegedi nagy halak. *Művelt Nép*, 1956. augusztus 19. és 26.; Bajor Nagy Ernő: Járási tanácselnök, ötvenhat őszén, Dunántúlon. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 16. Júniustól októberig zajlott a vita a lap hasábjain Bihari László Miskolci kocsonya című cikke (*Művelt Nép*, 1956. június 17.) nyomán is.

⁸⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53/286. óe. Ezúttal csak egy rövid előterjesztés volt, a napirendi pontok között pedig még nem szerepelt az országgyűlés munkájáról szóló határozat (az új ügyrend kérdése viszont igen).

napra csökkentették. Már ekkor is terveztek interpellációkat, igaz, még csak mintegy háromórás keretben.⁸¹

A két legfontosabb parlamenti döntés, az említett országgyűlési határozatok kérdését a PB július 5-én külön is megtárgyalta. Az eredeti előterjesztés sok helyen élesebben fogalmazott, ezt minden esetben tompították. Az országgyűlés elé került változatban már nem kapott helyet a korábbi hibákra utalás, a megfogalmazások a PB instrukciói szerint „pozitívabbá” váltak. Kimaradt a szövegből a képviselők visszahívhatóságára, az egyéni választókerületi rendszerre történő áttérésre, valamint a mentelmi jog garantálására vonatkozó pont, bár azzal az indoklással, hogy ezeket külön jogszabályban kell rendezni. Az ügyrend tervezetéből kihúzták a képviselői eskü bevezetésére tett javaslatot. Azzal, hogy a PB előre elfogadta mindkét későbbi határozat szövegét, megfosztották az országgyűlést valódi döntési jogkörétől, vagyis ismét csak a régi reflexek nyilvánultak meg. Az eljárásnak e módja nyilvánvalóan szöges ellentétben állt a határozatok már tárgyalt tartalmával.⁸²

A reformok tehát – bár felemás módon – Rákosi bukása előtt megkezdődtek. Ennek oka egyértelműen a szovjet nyomás volt: az SZKP XX. kongresszusa után már Rákosi sem térhetett ki ez elől. Az előkészítés pártállami módja azonban arra utal, hogy az első titkár az 1953–1954-es taktikájának megismétlésére törekedett, vagyis a reformok lassítására, sabotálására. Rákosi hirtelen bukása ezért mégis új megvilágításba helyez(het)te a reformokat, Gerő feltételezett belső megfeszülése pedig módot adott (volna) arra, hogy gyors és érdemi változások történjenek. Ebből a szempontból érdemes összevetni a július 5-i PB-ülésem elfogadott határozatokat az országgyűlés által elfogadott végleges szöveggel. Az eredmény kiábrándító: stílusos változtatásokon kívül nincs lényeges különbség a PB és az

országgyűlés által elfogadott szöveg között Rákosi bukása ellenére sem. Sőt: a kihirdetett szöveg még gondosabban kerüli a múlt negatívumaira való utalásokat. Egyedül az ügyrend egészült ki néhány kisebb jelentőségű módosítással (például a plenáris ülésen az előadó köteles ismertetni a bizottságokban elhangzott kisebbségi véleményt is; az interpelláló képviselő kérheti az interpelláció sürgősségét).⁸³

A többi reform esetében is hosszas előkészületekre került sor már július előtt.⁸⁴ A decentralizálásról és a bürokrácia visszaszorításáról rendelkező kormányhatározat is még június elején keletkezett. A külföldre utazást megkönnyítő első intézkedésekre például még 1955 őszén került sor, majd ezek az SZKP XX. kongresszusát követően gyorsultak fel stb. Hegedüs egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a XX. kongresszus után [...] új reformkorszak vette kezdetét, de intézkedéseink [...] inkább a represszió enyhítését szolgálták”. Ezzel szemben a július utáni időszakról a következőket írja: „a tiszta lap politikája alapján elvileg elindulhattunk volna alulról kezdeményezett – sőt követelt – reformok útján. Ehelyett azonban újra csak a represszív rendszer korrekcióját célzó félintézkedésekre került sor.”⁸⁵

⁸³ Vö. 1/1956. OGY. hat., illetve 2/1956. OGY. hat. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 69. sz. (augusztus 8.)

⁸⁴ A párt elméleti folyóirata szinte összes 1956-os számában közöltek egy-egy reform melletti tanulmányt, illetve szerkesztőségi állásfoglalást. Lásd: Markója Imre: Szocialista törvényesség és osztályharc. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 2. sz. 32–49.; A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa után. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 3. sz. 3–22.; Bihari Ottó: A képviselők és a tanácsstagok – a dolgozók küldöttei. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 4. sz. 68–83.; A pártélet további demokratizálásának útján. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 5. sz. 1–12.; Beér János: Országgyűlésünk munkájának megjavításáról. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 6–7. sz. 11–32.; Szalai József: A szocialista törvényesség megszilárdításának néhány kérdése. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 33–48.; Pártegységgel a szocialista demokráciáért! *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 8. sz. 1–10.; Kovács István – Markója Imre: A bürokrácia ellen – az államigazgatás munkájának megjavításáért. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 9. sz. 13–32.

⁸⁵ Hegedüs: *A történelem és a hatalom igazsága*, 257., 270.

⁸¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/291. őe. A később megvalósult napirend több helyen eltért az ekkor elfogadottól. Nem tárgyalták meg például a beszolgáltatás új rendjét, helyette viszont a második ötéves tervet igen. Az eredetileg tervezettnél több időt hagytak az interpellációkra.

⁸² MNL OL M-KS 276. f. 53/294. őe.

A reformok tehát nem Gerő első titkárrá választása után kezdődtek. További kutatások révén tisztázandó, hogy milyen szerepe volt ezekben. Baráth Magdolna szerint például „Gerő egyes [1956. áprilisi] javaslatai [...] némiképpen már előlegezték a későbbi első titkár – igaz hasonlóan felemás – demokratizálási javaslatait. [...] A végrehajtott intézkedések egy része Gerő kezdeményezéséből indult ki, hiba lenne azonban szerepét túlértékelni. Gerő kiváló érzékkel felismerte, hogy az a politika, amit Rákosi a XX. kongresszus után is folytatni kívánt, nem tartható fenn, ezért a hatalom megtartása érdekében maga kezdeményezett óvatos lépéseket.”⁸⁶ Mindezek – és sokak véleménye – ellenére úgy vélem, hogy Rákosi leváltása után, sőt talán már az előtt is, Gerő őszintén próbált egy újabb reformhullámot indítani. Ennek kezdeti sikerei után azonban magabiztossá vált, kiütköztek régi hibái, majd egyre inkább kicsúszott kezéből az irányítás.

4. Összeegyeztethetőnek gondolta-e Moszkva és az MDP PB a pártegységet a szocialista demokráciával (azaz a reformokkal)? E kérdésben sajnos túlságosan sok a spekulatív elem. Két, egymástól homlokegyenest eltérő összeesküvés-elmélet tartozik ide: az imperialisták/reakcióso, illetve a sztálinisták provokációját feltételező elmélet.

A Kádárhoz hű történészek úgy foglaltak állást, hogy a párt egységének megszilárdítása és a reformok folytatása összeegyeztethető lett volna. Sőt, a „reakció” épp azért fokozta rendszerellenes tevékenységét, mert belátta, hogy a megreformált szocializmus vonzereje a tömegekre olyan nagy lenne, hogy későbbi lázításainak már nem lenne foganatja. Vagyis: szerintük az 1956-os („ellen”)forradalom azért (ekkor) robbant ki, mert a burzsoá restauráció, sőt a „Horthy-fasizmus” és a „nemzetközi imperializmus” utolsó esélyét kívánta kihasználni a szocialista rendszer megdöntésére. Ezzel találták meg az „ellenforradalom” kirobbanásának

⁸⁶ Baráth Magdolna: A XX. kongresszus után. In: Pál Lajos – Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2006. 69.

okát, egyben „bizonyították” is annak előre eltervezettségét, összeesküvés-jellegét.⁸⁷

A másik elmélet lényege az, hogy Moszkva (vagy Budapest) jól tudta, hogy a párt egységének megszilárdítása és a reformok folytatása nem egyeztethető össze. E tapasztalatra már 1953–1954 folyamán rájöttek, hiszen Nagy Imre akkori reformjai is a pártegység megbomlásához vezettek. Mivel a Gerő-féle reformok során a Nagy Imre-kérdést nem oldották meg, az ellentétek ezúttal is várhatóak voltak. A dogmatikus kommunisták azonban – e másik összeesküvés-elmélet szerint – tudatosan provokálták e feszültséget, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a válság eszkalálódása során zavargások törnek ki, amelyeket aztán ürügyül felhasználva katonai erővel teremthetnek rendet.⁸⁸

Ami az első elméletet illeti, a szakma régen cáfolta az előkészített, megszervezett (ellen)forradalom teóriáját.⁸⁹ A második teóriával

⁸⁷ Legtisztább formában megfogalmazza: Maros Dénes interjúja Nonn Györggyel. In: Berecz (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*, 144. Lásd még: Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest: Kossuth, 1979. 460–461.; Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Hidegháború Magyarország ellen, 1956*. Budapest: Kossuth, 1982. 53–62.; Nemes et al. (szerk.): *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*, 3. köt. 225–232.; Berecz: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*, 64–79. A kádárista szerzők is felhívják azonban a figyelmet arra, hogy a Gerő-féle vezetés is hibákat követett el.

⁸⁸ Nagy Imre többször is utal a szovjetek provokátori tevékenységére, de csak az általánosságok szintjén, például: „mint Poznań, úgy Budapest is a sztálinizmus fő képviselőinek provokációja, nemzetközi méretű akciója volt a szocialista demokratizmus felszámolására és a sztálinista katonai diktatúra bevezetésére”. Másutt konkrétan, de meglehetősen homályosan fogalmaz, állításának hátterét egyelőre nem sikerült tisztázni: „Ezzel kapcsolatban utalnak az októberi események idején hazánkba érkezett szovjet turistacsoport (60–70 ember) titokzatos hátterére.” Lásd: Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 77., illetve 147.

⁸⁹ Ezt már az illegális 1986-os 56-os konferencia résztvevői is megtették. Vö. Hegedűs (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban*, 176–180. Az újabb irodalomban lásd elsősorban: Litván György: *Mítoszok és legendák 1956-ról*. In: Kő-

kapcsolatban ismert, hogy Hruscsov már 1956 nyarán számított arra, hogy katonai beavatkozásra kerülhet sor Magyarországon.⁹⁰ Júliusban meg is kezdődött a „Hullám” hadművelet tervének kidolgozása, a szocialista rend megvédése indokával.⁹¹ Ez azonban jelenlegi ismereteink szerint elővigyázatosságból történt, nem egy felkelés kiprovokálásának szándékával.

Ennek az elméletnek olyan változata is van, amelyik nem szovjet, hanem magyar provokációra gyanakodik. Nevezetesen arra, hogy Gerő „egy mesterségesen provokált tüntetésre, sőt kisebb zavargásra számít, amit a legnagyobb eréllyel elfojtana, és ez lehetővé tenné neki, hogy az ellenzékkel leszámoljon”.⁹² Forrásokkal azonban ez az elmélet sem támasztható alá, sőt a források inkább arra utalnak, hogy e provokációelméletek is a legendák körébe tartoznak. Sem a szovjet, sem a magyar pártvezetés magatartása, zárt körben rögzített szavaik nem utalnak tervezett provokatív akciókra.⁹³

A fenti válaszok, válaszkísérletek – már amennyiben helyesnek bizonyulnak – persze további, még súlyosabb kérdéseket vetnek fel. Miért robbant ki voltaképpen a magyar forradalom? Érdekében állt-e ez valakinek? Vagy az események véletlen egybeesése vezetett volna a sok áldozatot követelő harcok kitöréséhez? El lehetett

volna-e kerülni a forradalmat? S ha igen, akkor mi volt az az utolsó időpillanat, amikor ezt még meg lehetett volna tenni? Milyen személyi vagy politikai változásokra lett volna szükség? Mi lett volna, ha mégsem tör ki a forradalom? Ezek megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

rösi Zsuzsanna – Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VIII*. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. 212–213.

⁹⁰ Veljko Mićunović: *Tito követé voltam. Moszkva, 1956–1958*. Budapest: Interart, 1990. 86.

⁹¹ Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. I–V. Szekszárd: Babits, 1996–2000. I. köt. 416.; Horváth Miklós: *1956 hadikronikája*. Budapest: Akadémiai, 2006. 43–44. Horváth szerint azonban az „egységek és alegységek speciális felkészítése 1956. október 23-ig nem kezdődött meg”.

⁹² Molnár-Nagy: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* 110–111. Hasonlóan fogalmaz Nagy Imre is, bár ő Rákosiék provokációját említi, és Kovács István hasonló tevékenységét is tudni véli. Lásd: Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 143.

⁹³ Litván: *Mítoszok és legendák 1956-ról*, 210–212. Vö. Rainer-Szereda (szerk.): *Döntés a Kremlben*, 26–27. (Feljegyzés az SZKP KB Elnökségének 1956. október 23-i üléséről), illetve 120–123. (Rainer M. János tanulmánya.)

Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi „funkcionárius-vita”*

1956 júliusában a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) nagy jelentőségű határozatot fogadott el a párt és az állam „szocialista demokratizálására” vonatkozóan. Az ekkor leváltott Rákosi Mátyás helyére Gerő Ernőt választották a párt első titkárává. Az új vezető meghirdette a „tisztá lap” politikáját, amely az elfogadott párthatározat alapjává vált. Ezt a fontos pártdokumentumot sokszor egyszerűen csak „júliusi határozat”-ként emlegették a következő hónapokban.

A júliusi KV-ülésen Gerő számos reformot hirdetett meg. A történeti szakirodalom általában vonakodik attól, hogy Gerő lépéseit reformoknak nevezze.¹ Véleményem szerint azonban komoly reformszándékról volt szó, sőt ezek végrehajtása is megkezdődött. Határozatok születtek az országgyűlés gyakoribb ülésezéséről, korlátozni kívánták az Elnöki Tanács törvényerejűrendelet-alkotását, újra bevezették a parlamentben az interpellációkat. Lépések történtek a törvényesség biztosítása, a korábbi törvénysértések kivizsgálása, a rehabilitáció, sőt a felelősségre vonás érdekében egyaránt. Megin-
dult a jogszabályok felülvizsgálata, egyszerűsítése. Növelni kívánták a Hazafias Népfront szerepét, a vezetésébe be kívántak vonni több, korábban félreállított vagy bebörtönzött személyt is. Előkészületek

történtek a lakosság életszínvonalának, életkörülményeinek javítására (normák csökkentése, bérrendezés, új munka törvénykönyv, a békekölcsön eltörlése, szabad lakóhelyválasztás jogának biztosítása, a külföldre utazás szabályainak liberalizálása stb.). A pártvezetés lépései számos esetben joggal váltottak ki kritikákat: Gerőék igyekeztek tompítani a bírálat élet, nem tárták fel teljesen a hibák okait, egyes korábbi hibák, bűnök elkövetőit mentesíteni akarták. Az viszont kétségtelen, hogy a célok és a megtett lépések előremutatóak voltak. A (rég-új) vezetés azonban nem kapott bizalmat: Gerőt a magyar társadalom éppúgy elutasította, mint a bukott Rákosit. Mind a kortársak, mind az utókor némileg igazságtalanul beskatulyázta őt a megrögzött sztálinista szerepébe.² E tanulmányban a változások egy részterületét, az MDP értelmiségi politikája reformjának történetét vizsgálom meg, elsősorban arra keresve a választ, miért és hogyan vált (szándéka ellenére) feszültségnövelő tényezővé ez az új irányvonal.

A „tisztá lap” politikája a kulturális élet, a sajtó, az értelmiségi politika terén is újdonságokat hozott. A sztálinizmussal való szakítást 1955–1956 folyamán Magyarországon elsősorban a pártellenzéki értelmiség, azon belül pedig főleg a kommunista írók és költők követelték. Nézeteiket a pártvezetés 1955 végétől kezdve számos határozatban bírálta, több író pedig eltávolítottak munkahelyéről, illetve kizárták őket a pártból is.³ Az 1956 nyarán meghirdetett reformok utólag igazolták az írók véleményének helyességét, ám ezt az MDP vezetése nem ismerte el. Ennek következtében az írók tá-

* Kutatásaimat az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatta.

¹ A témakör eddigi legátfogóbb feldolgozását lásd: Baráth Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája. *Múltunk*, 46. évf. (2001) 1. sz. 3–58.

² Bővebben lásd: Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137. Lásd e kötet lapjain is: 9–45.

³ A két legfontosabb határozat az írók ellen a PB 1955. december 1-jei, *Az irodalmi életben mutatkozó jobboldali jelenségek*, illetve a KV 1956. június 30-i, *A politikai kérdésekről, a Petőfi Kör vitáiról* című dokumentuma volt. Közli: Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest: Napvilág, 1998. 381–386., 434–436. Lásd még: Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Budapest: Magvető, 1990.

mogatták ugyan a júliusi határozatot, de érzéseik ambivalensek maradtak, bizalmatlanok voltak az új Politikai Bizottsággal (PB) és első titkárral szemben. A lényegében változatlan összetételű pártvezetés – presztízssokokból – nem kívánt egyoldalú önkritikát gyakorolni a korábbi, az írókat elmarasztaló döntések miatt, hanem próbált úgy tenni, mintha a vitában mindkét felet kölcsönösen terhelte volna a felelősség. Ez tovább növelte az írók, illetve általában az értelmiség gyanakvását a pártvezetéssel szemben.

A júliusi határozat után az írók kezdetben várakozó álláspontra helyezkedtek. Az *Irodalmi Újság* és a *Művelt Nép* hasábjain óvatosan ugyan, de méltatták a júliusi határozatot, azonban jogosan vélték úgy: nem nekik kell megtenni a következő lépést, akár személycseréről, akár a korábbi hibás döntések visszavonásáról legyen szó.

Az értelmiségi határozat

Az írókat végül az mozdította ki a várakozó álláspontról, hogy az MDP elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* közölte a párt ún. értelmiségi határozatát.⁴ Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya (TKO) még 1956 elején, az SZKP XX. kongresszusa szellemében határozta el, hogy széles körű helyzetfelmérést végez az értelmiségi politikáról. Ennek érdekében létrehoztak egy munkacsoportot, amely szempontokat, kérdéseket dolgozott ki az anyaggyűjtéshez. Márciustól kezdve három héten át tartottak pártaktíva-értekezleteket, amelyek az értelmiség feltűnő aktivizálódását eredményezték.

⁴ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 8. sz. 29–41. A határozatot több másik folyóirat is közölte 1956. szeptemberi számában (például a *Pártélet*, *Természet és Társadalom*, *Felsőoktatási Szemle* stb.; emellett önálló kötetben is megjelent). Sajnálatos, hogy a nagy jelentőségű dokumentum kimaradt az MDP határozatait összegyűjtő válogatásból. Vö. Izsák (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai*, i. m. Fontosabb részleteit újraközölte viszont: Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha...* Budapest: Szabad Tér, 1990. 120–126.

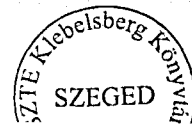
Emellett a TKO munkacsoportja interjúkat készített vezető értelmiségekkel, és jelentéseket kértek az egyetemektől is. Az értelmiség minden fórumon bírálatot fogalmazott meg a párt addigi politikájával kapcsolatban.⁵ Ennek alapján májustól megkezdődött a viták összegzése és a határozat szövegvitája, miközben még készültek alapjelentések is. Így a határozat szövege számos módosuláson ment keresztül, menet közben is bővült.⁶

A határozatot először a PB június 14-i ülésén vitatták meg,⁷ még Rákosi első titkársága idején. Az Andics Erzsébet által készített tervezet már ekkor nagyrészt a végleges irányelveket fogalmazta meg. Sőt, eredetileg az is szerepelt benne, hogy „az értelmiség örömmel fogadta a KV 1953. júniusi határozatát, s bizalommal fordult a párt felé. Az 1954/55-ben egymást követő politikai változások azonban zavart idéztek elő értelmiségünkben [...] Az 1955. márciusi határozat után, a jobboldali elhajlás elleni harc talaján egyre szélesebb körben felújultak az 1953 júniusa előtti szektás nézetek és módszerek, értelmiségellenes hangulatok.” Az előterjesztés vitájának jegyzőkönyve nem maradt fenn, de két írásos hozzászólásból, illetve a PB állásfoglalásából – továbbá az előterjesztés és a végleges szöveg összevetéséből – látható, hogy a testület elégedetlenül fogadta a vezetést ért kritikát. Az átdolgozás fő szempontjai a következők voltak: „világosan meg kell mutatni az értelmiség megnyeréséért folytatott harc és az osztályharc összefüggését [...] konkrétabbá kell tenni az értelmiség-

⁵ Bővebben lásd: Dósa Rudolfné: Az MDP értelmiségi politikájáról szóló 1956-os határozatának történetéhez. In: Kurucz István – László Tibor – Ruff Mihály – Vági József (szerk.): *Szemelvények a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest: MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatósága, 1982. 40–52.

⁶ Dósáné: Az MDP értelmiségi politikájáról, 52–54.

⁷ MNL OL M-KS 276. f. 53/291. őe. A határozat nyilvánosságra hozását a Titkárság július 2-i ülésén írták elő, lásd: MNL OL M-KS 276. f. 54/403. őe. Erre végül azonban csak augusztusban került sor, habár a Titkárság augusztus 4-i határozata a *Társadalmi Szemle*-ben közlendő fontosabb cikkekről nem tartalmazta az értelmiségi határozat publikálását. Lásd: MNL OL M-KS 276. f. 54/405. őe.

nek a szocialista építésbe való fokozottabb bevonásáról szóló részt [...] melegebb hangon kell foglalkozni az értelmiségiek felszabadulás utáni munkájával”. A *Társadalmi Szemlében* megjelent szöveg összességében sokkal pozitívabban ábrázolja az értelmiség 1945–1956 közötti helyzetét, mint az Andics-féle tervezet.⁸ A hibák megemlítése ugyan többnyire benne maradt a végleges változatban is, de ezek felsorolását minden esetben megelőzi a fejlődés, a haladás eredményeinek bemutatása. Néhány kényes ügy megemlítése is kimaradt a végső anyagból.⁹ Azonban még ez a „felvizezett” szöveg is igen jelentős problémákat tárt a nyilvánosság elé, így nem csoda, hogy a pártellenzék is pozitívan fogadta.¹⁰ A határozat végleges szövege

⁸ E megállapításra jutott már 1982-ben Dósa Rudolfné is. Vö. Dósáné: Az MDP értelmiségi politikájáról, 53. Egy visszaemlékezés szerint ugyanakkor Andics „minden komolyabb, a reális helyzetet tükröző fogalmazásunkat rendre megtorpedózta”. A kijelentés Vass Istvántól származik, aki akkor a pártközpont tudományos osztályán dolgozott. Idézi: Fenyvesi István: Az én '56-om. *Szegedi Műhely*, 45. évf. (2006) 4. sz. 46. (Külön köszönöm Ständeisky Évának, hogy erre az írásra felhívta a figyelmemet.)

⁹ A szektás nézetekre való utalás végül csak általánosságban, *időpont említése nélkül* került a végleges szövegbe – mint az egyébként „helyes célkitűzések és elvek gyakorlati végrehajtása” során bekövetkezett hiba. Példaként – a teljesség igénye nélkül – következzen néhány olyan részlet, amely kimaradt a publikált szövegből: „A marxizmus-leninizmus igazságainak megértését és elfogadását megnehezítette, hogy az értelmiség az elméletben tanult igazságok és politikai, gazdasági életünk valósága között nem egyszer ellentétet talált.” „Könnyen a Szovjetunió és a marxizmus-leninizmus ellenségének minősült az, aki a szovjet tudomány egyik vagy másik tételével nem értett egyet.” „Az értelmiség nagyobb részének reálbére ma még alacsonyabb, mint a múltban.” „Szakítani kell azzal az egyoldalú pénzügyi szemlélettel, amely a tudomány és a kultúra igényeit mindenekelőtt költségvetési szempontból ítéli meg.”

¹⁰ A rendszerváltás körül keletkezett történeti irodalom nem ítéli meg egyértelműen pozitívan a határozatot. Ständeisky Éva szerint például a „határozat jellegzetes pártokumentum: az elemző rész önkritikus, helyenként engedékeny, a határozati rész a hibákat jóvá tevő intézkedéseket ígér. Kiindulópontja azonban változatlan: egyedül a párt vezető szervei illetékesek a túlnyomórészt pártönkívüli értelmiség sorsának eldöntésében. A párt veze-

feltehetően július közepén született meg, nyilvánosságra hozatala viszont jelentősen késlekedett. A pártbizottságoknak augusztus 3-án belső anyagként küldték meg, megvitatását csak a következő hónapokra ütemezték elő.¹¹

A fogadtatás vizsgálata előtt érdemes áttekinteni, hogy mi is került bele a végső változatba. A dokumentum legfontosabb elméleti megállapítása, hogy az értelmiség egészének lebecsülése, háttérbe szorítása, továbbá a régi és az új értelmiség közötti különbségtétel elve és gyakorlata hibás volt. Ennek okai között egyaránt megtalálható volt „az osztályharc feltétlen élesedéséről szóló helytelen elmélet” és „a hazai sajátosságok elhanyagolása”. A határozat részletesen tárgyalta, hogy milyen konkrét formában jelent meg az értelmiség iránti bizalmatlanság, illetve az értelmiség munkájának lebecsülése.¹² Mindezt azzal a szándékkal tette, hogy e helytelen gyakorlat mielőbb szűnjék meg. A bizalmatlanság következtében csökkent a vezető posztokon állók képzettsége, a valódi szakemberek helyett álszakemberek érvényesülhettek, nem lehetett tere az új és önálló kezdeményezéseknek (bürokratikus akadályok, sőt a szabotázs vád-

tói a kedvezőtlen jelenségeket szinte kizárólag csak ideológiai, adminisztratív eszközökkel (a marxizmus-leninizmus oktatás színvonalának emelése, a helyi pártfunkcionáriusok munkájának szigorúbb ellenőrzése) vélték megoldhatónak.” Ständeisky Éva: Az értelmiség Magyarországon 1945 után. *História*, 12. évf. (1989) 4–5. sz. 14. Rainer M. János úgy értékelte, hogy a határozatot az ellenzék „kedvezően fogadta ugyan, de mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, amit *hiányolt benne*”. Rainer: *Az író helye*, 296. (Kiemelés az eredetiben.)

¹¹ Dósáné: Az MDP értelmiségi politikájáról, 39., 54–55. A július közepi véglegesítésre utal még a párt lapjának egy szerkesztőségi cikke: Az értelmiség egyes kérdéseiről. *Szabad Nép*, 1956. július 15.

¹² Például: az értelmiség mint „reakciós réteg” szembeállítása a munkásosztállyal; az állampolgári jogok elvitatása tőlük; munkakörülményeik elmaradottsága, munkaeszközök korszerűtlensége (a túlzott takarékoságból adódóan); a kádermunka és a személyzeti osztályok munkájának alacsony színvonala, illetve a származási kategóriák miatti erkölcsi és politikai meg-hurcoltatás; a dogmatikus gondolkodás, a valódi viták hiánya; az értelmiség sanyarú anyagi helyzete és életszínvonala stb.

jától való félelem miatt). A szöveg nem rejtette véka alá, hogy az értelmiség egy része nem vallja magáénak a népi demokrácia alapvető célkitűzéseit, de úgy vélte, hogy a többség (különösen az új értelmiség) már a szocializmus híve. Kifejtette azt is, hogy „az értelmiség egy része közömbös a marxizmus–leninizmus iránt”. Ennek részben szintén a korábbi értelmiségellenes politika volt az oka, állapította meg a határozat.

Ezt követően azokat a politikai, valamint gyakorlati intézkedéseket, illetve lépéseket sorolta fel a dokumentum, amelyek révén a pártvezetés szerint megoldható az értelmiség számos addigi problémája. Politikai cél lett tehát a korábbi diszkrimináció megszüntetése, az értelmiség lebecsülésével való szakítás, valamint a régi és az új értelmiség összeolvasásának elősegítése. A származás *mellett* (nem pedig helyett!) a továbbiakban elsősorban az 1945 óta végzett munka alapján kellett volna elbírálni minden értelmiségit. Az értelmiségben élő burzsoá nézetekkel szemben továbbra is harcot hirdetett a párt, azonban a korábbi adminisztratív módszerek helyett ideológiai harc és *türelmes* politikai nevelőmunka révén. Fontos megállapítás, hogy „a régi értelmiség megnyerésére irányuló politikánk nem átmeneti jellegű”.¹³ A gyakorlati intézkedések terén első helyen azt említette a határozat, hogy „a szakmailag legkiválóbb, művelt, politikailag jól fejlődő szakemberek közül mind többen váljanak a párt tagjaivá”, vonják be őket a párt- és állami szervekbe, illetve a népfrentmozgálomba is. Az országos és helyi tervek és intézkedések kidolgozása-kor a továbbiakban meg akarták hallgatni az értelmiség javaslatait. A tudományos, oktatási és más intézményeknek „az eddiginél jóval nagyobb önállóságot kell biztosítani”. Az állam „gazdasági erejéhez mérten maximálisan” ki kell elégíteni a tudomány és a kultúra anyagi igényeit. A határozat előírta azt is, hogy meg kell vizsgálni a külföldi (népi demokratikus államokra vonatkozó) tanulmányutak lehetőségének bővítését, külföldi könyvek és folyóiratok beszerzésének

¹³ Andics Erzsébet eredeti tervezetében ez még markánsabban szerepelt: „a régi értelmiség megnyerésére irányuló politikánk *nem átmeneti, szükség diktálta taktikai fogás*”. (Kiemelés tőlem – B. P.)

javítását. Nem mellékesen az értelmiség fokozatos bérrendezésére is konkrét javaslatokat tett, illetve kimondta: megfelelő szabadidőt kell biztosítani, és „nem szabad felesleges adminisztratív teendőkkal, sokféle társadalmi munkával túlterhelni” az értelmiségi dolgozókat. A legfontosabb talán ez a pont volt: a párt- és állami szervek „fokozatosan vizsgálják felül [...] egyes értelmiségiekkel szemben elkövetett kirívó sérelmeket [...] és tegyék jóvá az elkövetett hibákat. [...] A jövőben ne vezessenek egyes értelmiségi munkakörökben dolgozókról kádernyilvántartást.”¹⁴ Végül, de nem utolsósorban „a középiskolai és egyetemi felvételi rendszert fokozatosan úgy kell átalakítani, hogy az értelmiségi származású tanulók a munkás- és paraszt-származásúakkal egyenlő elbírálásban részesüljenek”.

Mi valósult meg a határozatból a forradalom kitöréséig? Két hónap alatt nyilvánvalóan kevés dolog, de úgy vélem: figyelemre méltó, hogy egyáltalán valami mégis történt. Ennyi idő alatt a funkcionáriusok értelmiségellenességét természetesen nem lehetett megszüntetni, sőt, csökkenteni sem. (Épp ez okozhatta az értelmiség őszi radikalizálódását.) A gyakorlati intézkedések egy része viszont annak ellenére is megkezdődött, hogy a határozat több helyen is csak azt írta elő: két hónapon belül meg kell vizsgálni a változtatások lehetőségét.

A legfontosabb lépés természetesen a korábban pártból kizárt, illetve munkahelyükről eltávolított személyek ügyének (meglehetősen felemás) rendezése – vagy legalábbis annak megkezdése – volt. A PB 1956. augusztus 9-én tárgyalta „a sajtó területéről eltávolított vagy adminisztratív úton felelősségre vont újságírók” ügyét. A megszülető határozat szerint e személyek „jobboldali nézeteket képviseltek, és magatartásukkal ártottak a párt ügyének. Ezért a velük szembeni fellépés alapvetően szükséges és helyes volt, azon-

¹⁴ Az eredeti szövegben szintén több szerepelt ennél: „el kell érni, hogy a szakmailag jó, politikailag megbízható értelmiségiek a korábbi hibák korrekciója során képességeiknek megfelelő munkakörbe kerüljenek.” Továbbá: „semmisítsék meg az egyes legalacsonyabb értelmiségi munkakörökben dolgozókról készített kádernyilvántartást”.

ban a foganatosított adminisztratív rendszabályok egyes esetekben túlzottak voltak.” Az érintettek többsége a vizsgálat lezárulta után visszakapta párttagságát, és újra elhelyezkedhetett a sajtónál. Igaz, mindez egyéni elbánás alapján történt, nem minden eltávolított személyre terjedt ki.¹⁵ Azoknak az íróknak, akiket 1955 decemberében nem zártak ki ugyan a pártból, de büntetést kaptak (Zelk Zoltán, Méray Tibor, Aczél Tamás, Hágy Gyula), augusztus 29-én törölték a pártbüntetését. Ezt később úgy hozták nyilvánosságra, hogy „a pártfenyítések [...] eltúlzottak voltak”. S bár az írók „általában helyesen” léptek fel a „személyi kultusz, a dogmatizmus, az adminisztratív módszerek” ellen, de „hibás nézeteket is képviseltek, és nem egyszer pártszerűtlen magatartást tanúsítottak”. A közlemény szerint ez utóbbi miatt egyes írók önkritikát is gyakoroltak.¹⁶

Ezenkívül még egy, közvetlenül az értelmiséget érintő intézkedés történt: szeptember 2-án jelent meg két minisztertanácsi rendelet, amely a felsőoktatási dolgozók és a tudományos kutatóintézetek munkatársainak bérrendezését irányozta elő, összhangban a határozat előírásaival.¹⁷

¹⁵ Az ellenzék legismertebb újságírói közül Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Vásárhelyi Miklós és Fazekas György ha nem is könnyen, de elfogadták a párt által adott elégtételt; míg egyesek, például Szilágyi József nem így tettek. Némileg más elbírálás alá vonták az 1956 júniusában kizárt Déry Tibort és Tardos Tibort. Déry közölte, hogy nem is akar visszatérni az MDP-be. Az augusztus 9-i határozatot lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/298. óe.; az ügyet bővebben tárgyalja Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest: 1956-os Intézet – Sík Kiadó, 1999. 283–286.; Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 1–2. Budapest: Szabad Tér – Kossuth, 2001–2003. 1. köt. 285. Lásd még: Ständeisky Éva: *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990. 245–247.

¹⁶ Az Írószövetség közgyűlése elé. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 16. Ilyen önkritikát valójában senki sem fogalmazott meg, amint azt az Írószövetség 1956. őszi közgyűlésének hozzászólásai is mutatják. Lásd: Ständeisky: *Írók lázadása*, 273–289., 306–315.

¹⁷ 26/1956. és 27/1956. MT. rend. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 76. sz. (szeptember 2.)

Az értelmiségi határozat fogadtatása

Az értelmiségi határozatot a teljes magyar értelmiség kimondottan nagy örömmel, már-már lelkesedéssel fogadta. Ugyanakkor azonban többségük aggódott, hogy vajon megvalósul-e majd mindaz, ami szerepel a határozatban. „A bizakodás mellett észlelhető várakozó álláspont is, hogy a határozat, tehát a párt szavainak és tetteinek egysége hogyan és mennyiben fog megvalósulni. Ez sok tekintetben érthető. A múltban bizony ezek a kijelentések, hogy »a néphez hű értelmiséget meg kell becsülni; meg kell adni a lehetőséget, hogy zavartalanul dolgozhassék; jobban be kell vonni a közélet irányításába« – sok esetben csak szavak maradtak.”¹⁸ A bizalmatlanságot növelte az is, hogy az MDP központi lapja, a *Szabad Nép* nem közölte a dokumentumot. „Teljesen igazuk van azoknak a szegedi elvtársaknak, akik az egyetem alapszervezeteinek gyűlésein szóvátették: miért nem közölte le a *Szabad Nép* e nagyfontosságú határozatot?”¹⁹ Hasonló véleményt fogalmaztak meg Szolnok megyében is: „Ezt a bizalmatlanságot tükrözi egyes értelmiségieknek az a véleménye, hogy a határozat azért nem jelent meg a *Szabad Népb*ben, mert a határozattal meg akarják nyugtatni az értelmiséget anélkül, hogy az egész társadalom előtt komolyabb ügyet csinálnának belőle.”²⁰

¹⁸ *Délmagyarország*, 1956. augusztus 12. Hasonló mondatok tucatjait lehetne idézni más korabeli lapokból is.

¹⁹ Vereska András: Az értelmiségi politikáról szóló határozat ügye Szegeden. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 29., illetve *Délmagyarország*, 1956. szeptember 30.

²⁰ Fodor Mihály, a Szolnok Megyei Tanács VB-elnökhelyettesének 1956. október 8-i jelentése az értelmiség helyzetéről (1956. október 12-i vb-ülés jegyzőkönyve). Közli: Cseh Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból. Szolnok megye*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2006. Megtalálható a Verseggy Ferenc Elektronikus Könyvtárban is: <http://vfeke.vfmk.hu/00000034/007.html> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)

A *Szabad Nép* tehát nem közölte magát a határozatot, de augusztus 26-i vezércikke foglalkozott azzal. Az írás szerint a *Társadalmi Szemle* példányait napok alatt elkapkodták, s a szám megjelenése után igen nagy aktivitás mutatkozott valamennyi értelmiségi gyűlésen. A cikkíró utalt egy fővárosi pártaktívára is, ahol az egyik felszólaló értelmiségi azon kívánságának adott hangot, hogy „bárcsak a benne foglaltak fele megvalósulna”.²¹

A határozatot ugyan a többi országos lap sem közölte, de a Hazafias Népfrent lapja, a *Magyar Nemzet* feltűnően gyakran foglalkozott vele, bár eleinte csak ismertette legfontosabb elemeit.²² A lap egy vezércikkben leszögezte: „Régóta volt egy egész társadalmi rétegben olyan [...] jó visszhangja párthatározatnak”, mivel e határozat „szakít azzal a hanggal, amely hosszú időn át jellemezte az értelmiséghez szóló különböző dokumentumokat”. Az öröm kifejezése után azonban a szerző rögtön aggodalmát fejezte ki: milyen lesz majd a végrehajtás? Ehhez szükséges a funkcionáriusok meggyőzése, a széles körben elterjedt dogmatizmus leküzdése. A vezércikk néhány olyan javaslatot is tett, amelyek már túlmentek a határozatban foglaltakon, például a nyugati országokba való utazások megkönnyítését, a pedagógusok fizetésemelését vagy az orvosok munkaidejének csökkentését.²³

A *Szabad Nép* újságírói később is megszólaltak a határozat kapcsán. Ennek oka az országsszerte kirobbanó vita volt: el kellett osztatni azokat a tévhiteket, amelyek szerint a határozat révén megszűnik a munkásosztály vezető szerepe; meg kellett magyarázni, hogy miért szükséges az értelmiség bérének emelése. Az idézett cikk elsősorban nem is a funkcionáriusok, hanem a munkások és parasztok megnye-

²¹ A magyar értelmiség történelmi hivatása. *Szabad Nép*, 1956. augusztus 26.

²² Jóború Magda: Értelmiségünk néhány problémájáról. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 19.; Értelmiségi politikánk néhány problémájáról. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 22.; Németh Géza: „Régi” és „új” tisztviselők. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 29.

²³ Gárdos Miklós: Az értelmiség az új politikai légkörben. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 25.

rését szolgálta. Ennek ellenére zárógondolatai között az is szerepelt, hogy a határozatot „végrehajtani csak akkor lehet, ha a pártfunkcionáriusok s a munkások részéről bizalom áramlik az értelmiségiek felé”.²⁴ Három héttel később s már csak egy héttel a forradalom kirobbanása előtt egy rövid glosszában kellett megismételni ugyan ezen érveket. Hiszen a korábbi időszakban az értelmiség mellőzése miatt „háttérbe szorítottuk a szakértelmet, s ezzel helyt adtunk a dilettantizmusnak, a hozzá nem értésnek”; ez pedig milliárdos nagyságrendű anyagi károkat okozott az országnak.²⁵

Az értelmiség számára leginkább irányt mutató lap az *Irodalmi Újság* volt. Augusztus 18-i vezércikkében Fekete Gyula így fogalmazott: világosan ki kell fejeznünk, hogy „mától kezdve pedig nincs kegyelem, nincs elnézés a törvénytíróknak, a hatalmaskodóknak [...] Mától kezdve nem a kinyilatkoztatott szándékot nézzük, hanem a tapintható eredményt, s vége a türelmi időnek mindazokkal szemben, kivétel nélkül, akik nem tudnak szabadulni az erőszak bűvöletéből.”²⁶ Fekete tehát csak azokkal szemben hirdetett harcot, akik július után is a régi, dogmatikus politikát folytatják.

Az *Irodalmi Újság* az értelmiségi határozattal elsőként a szeptember 1-jén megjelent számban foglalkozott. Az írás nagy része a korábbi gyakorlatot bírálta: a szaktudás lebecsülését, az értelmiség háttérbe szorítását. Erős kritikával illette a hibás politikát kivitelező funkcionáriusokat is: „...nemcsak az értelmiségi [...] származású kitűnő diákokat irtották, de igen sok esetben a munkás- és parasztszármazásúak között is előnyben részesítették a közepes tehetségűeket a kitűnőkkel szemben”. Később ismertette a határozat tartalmát, kifogásolva, hogy az írók és a művészek helyzetével a dokumentum nem foglalkozik. Azt is felrótta a cikk, hogy a határozatot a napilapok nem közzélték. A hibák feltárását és a bajok orvoslásának szándékát

²⁴ Csátár György: Az értelmiségi határozat néhány kérdéséről. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 23.

²⁵ „Egészséges értelmiségellenesség”. *Szabad Nép*, 1956. október 16.

²⁶ Fekete Gyula: Jöleső állampolgári gondok. *Irodalmi Újság*, 1956. augusztus 18. (Kiemelések az eredetiben.)

azonban nagy jelentőségűnek tekintette.²⁷ A következő heti számban csak egy írás érintette a határozatot, sürgetve annak *Szabad Nép*-beli megjelenését. Alapvető ugyanis, hogy „a párttagság egészének, az értelmiség egészének meg kell ismernie és értenie a határozatot”, míg a másik feltétel a gyors cselekvés – ennek hiányában az értelmiséget nem lehet a párt mögé felsorakoztatni.²⁸

A káderek, funkcionáriusok tízezreinek véleménye aligha mérhető fel, így ezen a téren a kutatás csak mozaikszerű képet adhat. Az MDP Titkársága 1956. augusztus 21-én foglalkozott a határozattal kapcsolatos agitáció kérdéseivel. Ennek értelmében a határozat társadalommal és párttagokkal való megismertetését és feldolgozását szeptember és október hónapokra tervezték (mivel augusztusban még a júliusi határozat volt napirenden). Előírták, hogy a „határozat megvitatását valamennyi pártszervezetben tűzzék napirendre”; a sajtó és a rádió feladatává tették, hogy cikkekben, riportokban is foglalkozzanak a kérdéssel. A megyei és a nagyobb városok pártvezetőinek szeptember végére szerveztek egy központi értekezletet, ahol a végrehajtás teendőiről esett volna szó.²⁹

Ezt követően országsszerte, minden megyében megindult a határozat vitája. A megyei párt- és tanácsi vezetők több helyen átvették a határozat önkritikus hangnemét, és maguk is az értelmiségi politika felülvizsgálatára törekedtek. Hódmezővásárhelyen már augusztus 31-én ülésezett a párt Csongrád Megyei Bizottsága, amely első ízben meghívta az érintettek – tehát az értelmiség – számos képviselő-

jét.³⁰ A megbeszélésen az MDP megyei köznevelési felelőse a következőket jelentette ki: „vannak már nekünk olyan törvényeink, rendeleteink, amelyek az értelmiség egyes rétegeinek anyagi helyzete megjavításával foglalkoznak, csak nincsenek végrehajtva”; „nagyon nehezen tudjuk [tudniillik a pártfunkcionáriusok – B. P.] levetkőzni azokat a hibákat, amik a hosszú évek során szemléletünkben, munkamódszerünkben felgyülemlettek”. Továbbá: „ha a járási, városi pártbizottságaink és tanácsszerveink vezetői, támaszkodva a kommunista értelmiségre, élére állnak értelmiségi politikánknak, nem lesz akadálya a Központi Vezetőség határozata végrehajtásának. Ez nem lesz könnyű dolog, mert a munka során le kell küzdenünk még előforduló szektás nézeteinket és gyakorlatot.”³¹ Vagyis: egy megyei pártfunkcionárius vélte úgy néhány nappal a határozat megjelenése után, hogy a helyes határozat megvalósulását saját társai, kollegái szektás magatartása megnehezítheti, sőt meg is akadályozhatja!

Más Csongrád megyei funkcionáriusok is hasonló véleményeket fogalmaztak meg: „a párt helyes értelmiségi határozatával szemben van értetlenség, sőt bizonyos öntudatlan ellenállás nálunk is”, illetve: „a szektás gyakorlat gyökeres felszámolására most sor került. De az is világos, hogy ezt végrehajtani [...] egyik napról a másikra nem lehet. [...] Sok ember gondolkodásába, módszereibe, munkastílusába ivódtak bele [a szektás módszerek]. [...] A »tisztá lap« politikája nem azt jelenti, hogy most már hallgatni kell a múlttól. Beszélni kell a múlttól, elemezni kell annyiban, amennyiben ez a hibák leküzdéséhez szükséges.”³²

²⁷ Emberi kincseink. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 1. A cikket később több kritika érte; egyesek úgy vélték, hogy éket akart verni az értelmiség és a funkcionáriusok közé. Az írás szerzője, Pálóczi Horváth György tiltakozott a vádak ellen. Az Írószövetség szeptember 17-i közgyűlésén kijelentette: csak „a visszahúzást szolgáló funkcionáriusokat támadta”. Lásd: Ständeisky: *Írók lázadása*, 306.

²⁸ Nagy Péter: A szellem napvilága... *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 8.

²⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54/407. 6e. Egy héttel később ezen értekezlet időpontját szeptember 17-re tűzték ki, s arra minden megye és az összes budapesti kerületi pártbizottság első titkárát meg kívánták hívni. MNL OL M-KS 276. f. 54/408. 6e.

³⁰ *Délmagyarország*, 1956. augusztus 31.

³¹ *Délmagyarország*, 1956. szeptember 2. Ugyanerről lásd még: A Csongrád megyei kommunisták hozzáálltak az értelmiségi határozat megvalósításához. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 4. Az utóbbi cikk szerint a megyei pártbizottság „szűken bánt az önkritikával”, ugyanakkor örömmel nyugtázta, hogy „számos helyes intézkedés született”.

³² Vereska: Az értelmiségi politikáról szóló határozat ügye, i. m.; Fenyvesi István: Az értelmiségi pártszervezetek feladatai. *Délmagyarország*, 1956. október 9. Fenyvesi egyébként egyszerre volt értelmiségi és (frissen kinevezett) pártfunkcionárius is. Lásd: Fenyvesi: Az én '56-om, 42–44. A két cikk születéséről lásd: Fenyvesi: Az én '56-om, 46–47.

Hasonló volt a helyzet Szolnok megyében. Szeptember 21-én este tartottak egy értelmiségi vitaestet, ahol jelen volt Losonczy Géza, a *Magyar Nemzet* főmunkatársa, illetve Erdős Péter és Mesterházy Lajos író is. E gyűlés eredményeit is közvetítette a Szolnok megyei tanács végrehajtó bizottságának elnökhelyettese október 8-i jelentésében: „[az értelmiségi dolgozók] nem hallgatják el, hogy bizonyos várakozási álláspontra helyezkednek, ami mögött még a múlttal kapcsolatos bizalmatlanság feloldatlansága húzódik meg. [...] Értelmiségi dolgozóink egyes részeinek ezen tartózkodását, illetve bizalmatlanságát csakis a határozat megvalósítására irányuló tudatos törekvések oldhatják fel.” Ennek érdekében a Szolnok megyei tanács október 12-i ülésére tizenegy pontos intézkedési tervet dolgozott ki, amelyben javasolta még az alkotmány megváltoztatását is;³³ emellett a javaslat tartalmazta, hogy a helyi tanácsok „szorgalmazzák az értelmiségiekért sérelmek orvoslását”, illetve, hogy „az értelmiségi határozat megvitatását [...] tűzzék napirendre. Konkrétan jelöljék meg a határozattal kapcsolatos helyi feladatokat, határozzák meg az értelmiséggel kapcsolatos helyes magatartást.”³⁴

Szeptember 25-én a Vas megyei pártbizottság, a népfrentbizottság és a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (TTIT) tartott értelmiségi ankétot Szombathelyen, mintegy négyszáz résztvevővel. Az éjszakába nyúló vitán több mint húsz felszólaló fejtette ki véleményét. Részt vettek az MDP helyi vezetői is, akik a határozat tartalmának széles körű ismertetéséről, illetve a sérelmek orvoslásának megkezdéséről is beszámoltak. Az értelmiségi felszólalók szinte kivétel nélkül beszéltek a bizalomról: „»hiszen a szó most is csak szó, amíg tettek nem dokumentálják« [...] »mi a

biztosíték arra, hogy a jelenlegi új szellem nem átmenet?» – idézte egy lap a felszólalók véleményét.³⁵

Bács-Kiskun megyében október elején tartottak hasonló értelmiségi ankétot, amelyen Erdei Ferenc is jelen volt. „Különösen újat [...] nem mondott az ankét – az országszerte lezajló értelmiségi találkozók nagyjából ugyanezeket a sérelmeket hozták napvilágra” – tudósított az eseményről a *Magyar Nemzet*. Itt is javasolták az alkotmány módosítását, a szolnoki formulának megfelelően. A nagy érdeklődés Kecskeméten is megvolt, de az emberek itt kevésbé mertek felszólalni, s általában jellemezte a helyi értelmiséget, hogy „felülről vár mindent”.³⁶ Ankétot rendeztek Szekszárdon is. Mint mindenütt, itt is szó volt a végrehajtással kapcsolatos bizalmatlanságról, élénk vita alakult ki, feltárták az értelmiség helyi sérelmeit.³⁷ Veszprémben Orbán László tartott előadást a határozatról. A hosszas vitában sokan kifogásolták, hogy a megye és a város párt- és tanácsi funkcionáriusai csak két fővel képviseltették magukat a megbeszélésen.³⁸

Győr-Sopron megyében október 16-án tartott ülést a megyei pártbizottság a határozatról, az értelmiség részvételével. A tanácskozás tíz órán keresztül zajlott, és igen élénk viták alakultak ki. Az MDP önkritikus beszámolója azt tartalmazta, hogy a megye értelmisége „félt a párttól”, mire a jelenlevők úgy reagáltak: „nem a párttól, csak egyes funkcionáriusoktól féltünk”. Több felszólaló bírálta a beszámolót, mivel az „nem volt elég önkritikus. Csak általában beszélt a megyei párt-végrehajtóbizottság hibáiról, de személyeket alig érintett.” Csaknem az összes értelmiségi résztvevő megkérdezte: „mi a biztosíték arra, hogy a jövőben nem fordulnak elő a felsorolt hibák?” A győri járási pártbizottság első titkára erre kifejtette, hogy „én is más funkcionárius tár-

³³ Az Alkotmány akkor hatályos 2. §-a kimondta: „A Magyar Népköztársaság a munkások és dolgozó parasztok állama.” Ehelyett javasolta ezt a formulát: „A Magyar Népköztársaság a dolgozók állama”, hiszen ez nem rekesztette volna ki az államalkotó elemek közül az értelmiséget.

³⁴ Vita Szolnokon az értelmiség mai problémáiról. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 23.; Fodor Mihály 1956. október 8-i jelentése. Közli: Cseh: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból*, i. m.

³⁵ Ember Mária: Élő problémák, pezsgő vita. Értelmiségi ankét Szombathelyen. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 27.

³⁶ Politikai biztonság, erkölcsi megbecsülés, emelkedő életszínvonal. *Magyar Nemzet*, 1956. október 9.

³⁷ i. s.: „Nyissunk új lapot az értelmiség kérdésében!” *Magyar Nemzet*, 1956. október 14.

³⁸ Népfrent-ankét Veszprémben az értelmiség szerepéről. *Magyar Nemzet*, 1956. október 17.

sammal együtt mélyen megrendültem [...], de hiszem és tudom, hogy ma már sok olyan funkcionárius van, aki levonja a következtetéseket a történelemből!” Más funkcionáriusok is önkritikát gyakoroltak.³⁹

A fentiekből megállapítható: a párt- és állami funkcionáriusok egy része valóban a határozat mellé állt. Voltak ellenkező példák is: egyes üzemi funkcionáriusok nem voltak hajlandók ismertetni a határozatot, Egerben pedig azt is hozzátették, hogy „átmeneti taktikai húzásnak tartják”.⁴⁰ Sok pártbizottság volt, ahol nem értettek egyet a határozat több állásfoglalásával, például az értelmiség növekvő társadalmi szerepével vagy azzal, hogy a funkcionáriusok egy részét a dokumentum az új értelmiség részének tekintette. A pártfunkcionáriusok, „amennyiben nem volt egyetemi végzettségük, büszkén vallva munkásnak magukat, tiltakoztak az értelmiségi besorolás ellen”.⁴¹ Az természetesen nem mutatható ki, hogy ez a rész a többséget vagy a kisebbséget jelentette-e. Az értelmiségi határozat végrehajtásának ügye azonban legalábbis nem volt eleve reménytelen.

A Losonczy–Friss vita első szakasza: az értelmiségi határozat vitája

Az értelmiségi határozat tehát 1956 szeptemberétől kezdve ország-szerte zajló beszélgetések, majd heves viták tárgya lett. A nyári szabadságolások véget értével a politikai élet ismét megélénkült, véget ért az a szélcsend, ami Rákosi leváltása után alakult ki. A szakirodalom egyetért abban, hogy a forrongás kezdete Losonczy Géza *Művelt Nép*-ben megjelent, „Az értelmiségi határozatról” című cikkéhez köthető.⁴²

³⁹ Pozsgai Zoltán: Pártfunkcionáriusok és értelmiségiek tanácskozása Győrött. *Szabad Nép*, 1956. október 19.

⁴⁰ M. A.: Országos vitát az értelmiségi határozatról! *Magyar Nemzet*, 1956. október 11.

⁴¹ Dósáné: Az MDP értelmiségi politikájáról, 57.

⁴² Losonczy Géza: Az értelmiségi határozatról. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 2. https://www.archivnet.hu/sajtofigyelo/az_ertelmisegi_határozatrol.html (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)

Olyan vélemények is olvashatók erről az írásról, hogy e cikk „először támadta nyíltan és élesen a Rákosi utáni pártvezetést”.⁴³ Ez azonban a tények teljes félreértése: „Nagy örömmel üdvözljük ennek a helyes határozatnak a megszületését és közzétételét. Ha sikerül a maga egészében megvalósítani, akkor lényegesen megváltozik, sokkal kedvezőbbre fordul az értelmiség helyzete népi demokratikus társadalmunkban.” Losonczy tehát pozitívan fogadta, támogatta a pártvezetés határozatát. A továbbiakban ezt meg is erősítette: „A szóbanforgó értelmiségi határozatot azért is üdvözljük, mert előnyösen és örövendően megkülönbözteti egyes más dokumentumoktól a szölamok és kinyilatkoztatások gondos kerülése. Az értelmiség helyzetének elemzésekor a tényekből, a valóságból indul ki, s következtetései szintén a tényeken, a valóságon alapulnak.” Ezeket a sorokat nehéz úgy értelmezni, hogy azok élesen támadták a pártvezetést. Hogy sokan mégis e következtetést vonták le belőle, az annak tudható be, hogy Losonczy – miután röviden ismertette a határozat legfontosabb megállapításait – néhány észrevétellel kételyeket fogalmazott meg a határozat megvalósulása kapcsán. Úgy vélte, hogy ennek három feltétele van: az „előzetes pártokmányok mielőbbi nyilvános felülvizsgálata és kiigazítása”; „nagyon csekély számú, rendkívül indokolt személyváltás a kulturális életben, párt- és állami vonalon”, illetve „a XX. kongresszus szellemének teljes politikai győzelme hazánkban”.

Ennek alapján megállapítható: Losonczy nem támadta élesen a Gerő-féle politikai vezetést, hanem rendkívül óvatosan bírálta a funkcionáriusok „kisebbik részét”. Emellett nyomást kívánt gyakorolni a pártvezetésre annak érdekében, hogy szülessenek garanciák arra, hogy az értelmiségi határozatot ne lehessen szabotálni vagy éppen néhány hónap múlva visszavonni.

Elképzelhető, hogy éppen ez a tény váltotta ki a pártvezetés elutasító, támadó magatartását. Minden demokratizálási szándék és

⁴³ Révész: *Egyetlen élet*, 286. E megállapítás tükröződik másutt is: „Szeptember elején jelent meg Losonczy Géza cikke, amely kritizálta a Gerő-féle pártvezetés tevékenységét.” Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest: Korona, 2002. 59.

nyilatkozat ellenére a párt úgy vélhette, hogy továbbra is ő határozza meg a politikai irányt, és ezért nem vette jó néven a „kívülálló” Losonczy beavatkozását. Csak ezzel magyarázható, hogy a KV két tagja is fellépett cikke ellen.

Nógrádi Sándor, a honvédelmi miniszter első helyettese és politikai csoportfőnöke, egyidejűleg az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője a Budapesti Pártbizottság marxizmus-leninizmus esti egyetemének tanévnyitóján – nyilván Losonczynak címezve szavait – úgy vélte: kudarcra ítélt minden olyan nézet, „amely szembe akarja állítani a párt- és állami funkcionáriusokat az értelmiségiekkel”.⁴⁴

Friss István, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója és a *Társadalmi Szemle* főszerkesztője szeptember 16-án a *Szabad Nép*ben jelentette meg Losonczyt támadó cikkét.⁴⁵ Véleménye szerint a két héttel korábbi írás „eltér a Központi Vezetőség júliusi határozatától”. Szerinte Losonczy „a július előtti szellemet képviseli”, hiszen megbontaná a párt nehezen létrehozott egységét; továbbá kívülállóként bírál, holott kommunistaként kötelessége lenne a határozatok végrehajtásáért cselekvően küzdeni. Friss bírálta Losonczy első két feltételét is: az elsőt idő- és energiapocsékolásnak minősítette, a másodikat pedig egyenesen boszorkányüldözésnek. Azzal érvelt, hogy nem a múltbéli hibák elkövetőivel szemben kell fellépni, hanem azokkal szemben, akik a két újonnan született határozat végrehajtását akadályozzák.⁴⁶

Hogyan értékelhető Friss állásfoglalása? Alapvetően értette félre (vagy: szándékosan félre akarta érteni) Losonczyt, akinek cikkéből sugárzik: nagyon is a júliusi platform talaján áll. Friss voltaképp

úgy vélte, hogy a korábbi törvénytelenégeket szőnyeg alá lehet seperi és el lehet felejtetni, illetve csak olyan mértékben lehet és kell azokkal foglalkozni, ahogyan azt a párt jónak tartja („a múlt kritikus feldolgozását természetesen el kell végezni és el is fogjuk végezni” – írta cikkében). Mégis, egyes ellenvetéseit akár jogosnak is tekinthetnénk: tényleg nehéz meghúzni a határt a rossz intézkedést végrehajtó és a túlhajtó, embertelen funkcionáriusok között. De Losonczy nem véletlenül kérte mindezt, gyorsan hozzá is téve, hogy „nagyon csekély számú” személyi változás kell. Ennek oka az volt, hogy szembesült azzal: a pártvezetésben elhatározott pozitív változások, reformok végrehajtása elakadhat, ha nincs meg annak a személyi biztosítéka. Mint ahogy korábban, 1954-ben már egyszer el is akadt. A korábbi határozatok felülvizsgálásának kérdését pedig mértéktelenül túldimenzionálta Friss: ezek felmérése és visszavonása korántsem vett volna igénybe túl sok erőt és időt.

Valóban az értelmiség egészének álláspontját fejezte ki Losonczy szeptemberi cikke? Az eddigiek alapján kijelenthető, hogy igen. Általános volt az aggodalom, hogy a helyes határozat megvalósul-e, s abban is egyetértés mutatkozott, hogy bizonyos garanciákkal kell biztosítani a végrehajtást. Az értelmiség sürgette a korábbi szektás túlkapasokat elkövetők elleni fellépést is. A vitában Losonczy véleményét támogatta a műszaki értelmiség tekintélyes része⁴⁷ és a vidéki orvosok, tanárok és más szellemi dolgozók is. A már említett szombathelyi értelmiségi ankéton „elmondták a felszólalók azt is, hogy honnan merítik aggályaikat: nyolcan említették például Friss Istvánnak a *Szabad Nép*ben megjelent cikkét”.⁴⁸

⁴⁴ Az értelmiségiek és a pártfunkcionáriusok szoros összefogására van szükség. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 11.

⁴⁵ Friss István: A Központi Vezetőség júliusi határozata alapján... *Szabad Nép*, 1956. szeptember 16.

⁴⁶ Azt az egységet, amiről utólag Gerő is elismerte, hogy csak látszólagosan jött létre. Lásd: Baráth Magdolna: Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. *Múltunk*, 44. évf. (1999) 1. sz. 145.

⁴⁷ A Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) IV. közgyűlésének résztvevői például ebben a szellemben foglaltak állást. Lásd: Az értelmiségi határozatról, a magyar technika házána megteremtéséről, a külföldi utazásokról vitázott a MTESZ IV. közgyűlése. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 23.

⁴⁸ Ember Mária: Élő problémák, pezsgő vita. Értelmiségi ankét Szombathelyen. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 27. Az aggályok az értelmiségi határozat megvalósulása kapcsán fogalmazódtak meg.

Mennyire reprezentálta Friss véleménye a funkcionáriusok többségének álláspontját? Úgy vélem, hogy megkockáztatható az az óvatos megállapítás, hogy Friss felvetéseivel még a funkcionáriusok jelentős része sem értett egyet.⁴⁹ Ugyanakkor, mint láttuk, voltak olyan vezető funkcionáriusok is, akik támogatták nézeteit.⁵⁰

A vita további oldalhajításainak vizsgálatát egyrészt az egész ország közvéleményét leginkább befolyásoló írók, az ő szócsovéüknek számító lapok alapján próbálom meg rekonstruálni. Nem vállalkozom ennek részletes ismertetésére, annál is inkább, mert ezt Rainer M. János már 1990-ben megtette.⁵¹ A vita egy fontos adaléka, hogy a magyar sajtótörténetbe nem „az értelmiségi határozat vitájaként”, hanem mint „funkcionárius-vita” vonult be.⁵² Ez pedig annak fényében, hogy „1956-ban, a forradalom előtti oladás időszakában a nyilvánosságot elérő magyar pártellenzéki értelmiségiek először a *párt-funkcionáriusban* vélték megtalálni a bírált rendszer emblematikus alakját”,⁵³ különösen nagy fontosságot ad e vitának.

A vita második szakasza: a „funkcionárius-vita”

Losonczy cikkének megjelenése után a megszólalások tehát gyakoribbá váltak, de igazából csak Friss írása váltotta ki a vitát. Ennek az az oka, hogy az értelmiség nagy része teljesen egyetértett Losonczy véleményével, továbbá az írók figyelmét szeptember első felében egyébként is az Írószövetség közgyűlésének előkészítése kötötte le. Magát az értelmiségi határozatot a szeptember 17-i közgyűlésen már nem is

nagyon emlegették; többen szoltak a júliusi határozatról, mint ahányan az augusztusiról. Ugyanakkor sok hozzászóló utalt – név szerint vagy anélkül – Friss írására, illetve annak mondanivalójára. Egyetlen személy sem akadt, aki Losonczyval szemben vagy Friss mellett foglalt volna állást. Senki nem szoltalt fel azonban a júliusi politika ellen – ezt valamennyien támogatták, aláhúzza, hogy anélkül fel sem merülhetett volna sérelmeik orvoslása.⁵⁴ Sokan érezték mégis úgy, mint Fekete Gyula, aki „engedélyezett demokráciá”-ról beszélt, arról, hogy egyes személyek minden „megvalósuló szabadságjogra szinte ráütik a pecsétet, hogy: Visszavonásig érvényes.” Kijelentette, hogy a „konok restaurátoroknak [...] nem kell olyan kulcspozíciókban maradniok, ahol újra módjuk lenne kísérletezni”.⁵⁵ Fekete és Háy Gyula név szerint is utalt Friss cikkére. Az utóbbi kerekén kijelentette: „a kommunista írók túlnyomó többségükben elutasítják Friss István gondolatmenetét”.⁵⁶

A legradikálisabb hozzászólás Aczél Tamásé volt, bár ő is július dicséretével kezdte. Feltette a kérdést: „van-e felelős a múltban elkövetett hibákért és bűnökért? [...] Igenis megtalálhatók azok a funkcionáriusok, akik személyükben felelősek az elmúlt korszak embertelen, kegyetlen módszereiért.” Vehemensen támadta Frisst a boszorkányüldözés vádjának felvetése miatt. Szerinte a legnagyobb hiba Friss érveiben az, „hogy kinek volt igaza és kinek nem volt igaza”. Szónoki volt a következő kérdés: „Miért menti Friss elvtárs ezeket az elvtársakat a felelősségrevonástól? Talán azért, mert ez a baloldali szektarianizmus még ma is bocsánatos bűn azok számára, akik maguk is súlyosan felelősek hasonló hibákért?”⁵⁷

⁴⁹ Lásd fentebb a Csongrád, Szolnok, Vas és Győr-Sopron megyei reagálásokat. Ständeisky: *Írók lázadása*, 259–323.

⁵⁰ Lásd fentebb Nógrádi Sándor véleményét vagy a Heves megyei reagálást.

⁵¹ Rainer M.: *Az író helye*, 296–333. Megállapításaival jórészt egyetértek, de a vitát egy másféle értelmezési keretbe próbálom beilleszteni.

⁵² Kövér György: *Losonczy Géza. 1917–1957*. Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 253.

⁵³ Rainer M. János: A hálózati ember – töredékek egy portréhoz. In: *Évkönyv XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. 53. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁴ Az Írószövetség 1956. szeptember 17-i közgyűlésének jegyzőkönyvét lásd: Ständeisky: *Írók lázadása*, 259–323.

⁵⁵ Ständeisky: *Írók lázadása*, 279–281.

⁵⁶ Ständeisky: *Írók lázadása*, 287. Háy ironikusan – és nagy tetszést kiváltva – hozzátette: „úgy érzem, ezt a cikket nem fogja besorozni összegyűjtött művei közé. Az ilyen rossz órák termékeit kezeljük kollégialisan, tapintattal.”

⁵⁷ Ständeisky: *Írók lázadása*, 307–312. Nagy Imre (párt)ügyének rendezetlenségére is utalt, kiemelve: az élet Nagy nézeteinek helyességét igazolta. Márkus István és Méray Tibor is bíralták Friss cikket, lásd: Ständeisky: *Írók lázadása*, 312, illetve 314.

A pártvezetés tagjai közül az Írószövetség közgyűlése után ismét Nógrádi Sándor adott hangot nézeteinek. Bár nem volt jelen az eseményen, az *Irodalmi Újság* által közölt felszólalások, illetve „néhány elvtársa” elmondása alapján megállapította: „a közgyűlés egésze [...] jó volt, a jövőbe mutatott”. Néhány kommunista felszólalásával azonban nem értett egyet, mivel „egyes kitételeik nem szolgálják jól a XX. Kongresszus és a Központi Vezetőség júliusi határozatainak céljait. *Visszahúznak*.”⁵⁸ A továbbiakban kifejtette, hogy a vitában Friss-sel, és nem Losonczyval ért egyet: „a pártnak és a kormánynak mind a két keze [!] tele van tennivalóval” – tehát nincs idő foglalkozni a múltbeli hibás határozatok korrekciójával, főleg mivel „a júliusi határozatok által több korábbi pártdokumentum részben vagy talán teljesen egészében is módosul, esetleg hatályát veszti”. A szektás hibák elleni harc mellett a jobboldali hibák elleni harcot is fontosnak nevezte, s aki nem képes egyidejűleg mindkét fronton harcolni, az szerinte nem áll a júliusi határozat talaján.⁵⁹

Friss István cikkére a *Művelt Népben* született meg az első írásos válasz, Aczél Tamás tollából. Szerinte Friss „azokat a visszahúzó erőket képviseli, amelyek [...] igyekeznek gátat-határt szabni a fejlődésnek.”⁶⁰ Aczél hangsúlyozta: szó sem volt Losonczynál boszorkányüldözésről, de azok felelősségre vonása szükséges, akik korábban valódi boszorkányüldözést hajtottak végre. Több mint furcsa, hogy az írók, akiknek egyetlen „hibája” az volt, hogy felléptek a ko-

⁵⁸ Nógrádi Sándor: Az írók közgyűlésének néhány hozzászólásához. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 23. (Kiemelés tőlem – B. P.)

⁵⁹ Nógrádi: Az írók közgyűlésének néhány hozzászólásához, i. m. Nógrádihoz hasonlóan reagált az Írószövetség közgyűlésére Marosán György is. Szeptember 23-án elmondott beszédében kiállt az értelmiségi határozat szelleme mellett, de úgy vélte, hogy több felszólaló, köztük például Aczél Tamás is az írók közgyűlésén megsértette a pártegységet és a pártfegyelmet. Lásd: A júliusi határozatok végrehajtásához tettekre van szükség. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 25.

⁶⁰ Figyelemre méltó, hogy a vita eddigi résztvevői a másik fél tagjait egységesen a „visszahúzó erők” képviselőjének minősítették. Ezt tette Friss, Nógrádi és ezúttal Aczél is.

rábbi hibák ellen, illetve azok, akik elkövették azokat a hibákat, most egyformán hibásnak számítanak. Kifejtette azon meggyőződését, hogy a funkcionáriusok jelentős része „felismerte a sztálini korszak hibáit és bűneit, és ma ugyanolyan következetességgel [...] küzd e hibák helyrehozásáért, mint annak idején – őszinte meggyőződésből – egy helytelen politikai vonalért”.⁶¹

Szeptember 25-én az MDP Titkársága elfogadott egy határozatot a *Szabad Népben* megjelenő „elvi cikkekről”, melyek között szerepelt egy az értelmiségi határozatról szóló újabb cikk terve. Szerzőként Rusznyák István, Sótér István vagy Darvas József neve merült fel. „Az eddig megjelent cikkek még nem kielégítőek, másrészt az értelmiségi határozat most folyó vitája sok érdekes tapasztalatot nyújt, és újabb problémákat, valamint helytelen nézeteket vet fel” – indokolta a tervezett cikk jelentőségét az előterjesztő, Kállai Gyula.⁶² Végül Darvas jegyzett is egy cikket a lap október 7-i számában, de ez aligha felelt meg Kállai elvárásainak. Darvas ugyanis a júliusi és az értelmiségi határozat utáni demokratizálódó, vitázó légkörben szembesült saját korábbi dogmatikus hibáival, s cikke egy megrendült ember önvallomását, belső tisztulását tükrözi.⁶³ Gondolatai számos ponton egybecsengenek Losonczy Géza álláspontjával, holott – mint írja is – Darvas magát a funkcionáriusok közé sorolta. „Én azt érzem, úgy látom, hogy sokan vannak még ebben az országban – főleg a »funkcionáriusok« között –, akikben nem elég mély a hibák felismerése, és nem elég mély az elhatározás a következtetések levonására. [...] sokan vannak még, akik csak taktikának tekintik még a július utáni egész új politikát is [...] a következő idők egyik izgalmas kérdése a

⁶¹ Aczél Tamás: Vita Friss Istvánnal. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 23.

⁶² MNL OL M-KS 276. f. 54/412. 6e.

⁶³ Darvasnak volt oka „bűnbánatra”. A pártellenzék több tagja egyszerűen csak „közutálatnak örvendő volt íróminiszternek” nevezte őt, lásd: Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Budapest: Noran, é. n. [2006]. 433. Helyzetét súlyosbította, hogy ekkoriban jelent meg egy tanulmánykötete, amelyben korábbi, szektás műveit is ismét megjelentette. Ezért súlyos kritikákat is kapott, lásd: Lukácsy Sándor: Valahol utat tévesztett... Jegyzet Darvas József tanulmánykötetéről. *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.

»funkcionárius-kérdés« lesz. Ha feltámadhat – mert feltámadhat – az ellenállás a XX. kongresszus, a júliusi határozatok következetes végrehajtásával szemben: a funkcionáriusok egy részénél támaszra lelhet.” S a végső következtetés: „A Friss és Losonczy vitában én, ha nem is teljesen, mégis inkább Losonczy igazságát vallo.”⁶⁴

Más pártvezetők a vitában nem foglaltak nyíltan állást, de nézeteik az ellentétek csillapítását szolgálták. Kovács István, a budapesti pártbizottság első titkára, a Politikai Bizottság tagja október 4-én tartott képviselői beszámolót. Ebben keményen ostromozta a visszahúzó erőket, sőt, saját nevében, más pártfunkcionáriusok helyett is önkritikát gyakorolt korábbi hibáiért, túlzásaiért,⁶⁵ és ígéretet tett arra, hogy ezeket következetesen ki fogja javítani. Igaz, azt is hozzátette: a hibáikat belátó és azokat kijavító kommunistákkal szemben nem jogos a további bírálát. „A döntő mérce az legyen, ki, hogyan áll helyt a júliusi határozat megvalósításáért, ki mennyire harcol saját hibáinak leküzdéséért.”⁶⁶ Ezzel Kovács végeredményben azt fejezte ki, hogy egyetért Friss Istvánnal.

A „funkcionárius-vita” az *Irodalmi Újság* hasábjain csak az október 6-i számban folytatódott,⁶⁷ hiszen addig szinte csak az írók közgyűlésével foglalkozott a lap. Ekkor – elszakadva a vita eredeti

⁶⁴ Darvas József: Egy értelmiségi ankét margójára... *Szabad Nép*, 1956. október 7.

⁶⁵ Darvashoz hasonlóan neki is volt oka az önkritikára. Kovács szervezte meg az 1955. „decemberi pogrom-hangulatú aktívát”. „Joggal elvárhatjuk például [...], hogy álljon az írók plénuma elé és bátor, becsületes kommunista módra mondja el a véleményét arról a káros, hibás, hamis tényeken alapuló rágalmazó beszédről, amelyet a decemberi aktíván elmondott” – követelte Aczél Tamás az Írószövetség közgyűlésén. Idézi: Ständeisky: *Írók lázadása*, 310. – Kovács ilyen mély önkritikát természetesen nem fogalmazott meg.

⁶⁶ A párt a júliusi határozat megvalósításával még inkább összeforr egész dolgozó népünkkel. *Magyar Nemzet*, 1956. október 6.

⁶⁷ Eltekintve egy írástól, amelynek témája az akkor napirenden lévő terület-rendezés volt, de annak kapcsán utalt az értelmiségi határozatra és Losonczy cikkére is. Lásd: Markos György: Megyerendezés és értelmiségi határozat. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 29.

témájától – az értelmiségi határozatról már szó sem esett, a funkcionáriusokkal azonban két, nagy terjedelmű írás is foglalkozott. Novobáczky Sándor vezércikkében támogatta Losonczy sokszor említett második feltételét a „túlhajtó” funkcionáriusokkal szemben. De a legfontosabbnak nem is ezt tartotta, hanem azt, hogy egy-egy „»funkcionáriusellenes« megjegyzés ellenhatásaként felelős és nem felelős helyekről a funkcionáriusok olyan apoteózisra tört elő”, amely a legsötétebb sztálinizmus időszakának eszmevilágát idézi fel. Végső következtetése pedig az, hogy „a szektás kommunista soha nem tekinti egyenrangú félnek a pártonkívülit. Uralkodásra hivatottnak érzi magát” – ám az emberek gyűlölik őt.⁶⁸

Még ennél is messzebb ment ugyanebben a lapszámban Háy Gyula, aki megszemélyesítette a szektás funkcionáriusokat. A fiktív „Kucsera Dezső elvtárs” pellengérre állítása sokak számára a legemlékezetesebb írások egyike maradt az 1956-os forradalom előtti időszakból. Háy ebben azt írja, hogy az értelmiség próbálja ugyan megkülönböztetni a „jó” és a „rossz” funkcionáriusokat, de a bírálatokat a „jó” funkcionáriusok is magukra veszik. „Ez a jelenség annyira feltűnő, hogy nem lehet véletlen” – írja. Ezután fejti ki, miért nem szereti Kucsera elvtársat. Az első ok, hogy Kucsera „eltávolodik az élettől, a néptől, a párttól, a nép és a párt fölé rendelt, a népen uralkodó el-tartottá lesz”. A második ok: Kucsera dilettáns, „semmihez sem ért, és éppen ezért mindennel foglalkozik, de mindennel csak vezetői szinten”. A harmadik, egyben a legfőbb ok: Kucsera bürokrata, s a bürokrácia nem egyszerűen csak aktatologatás, hanem a demokrácia halálos ellensége. „A »krácia« uralmat jelent, és egy helyen egyszerre csak egyféle uralom lehet. Vagy a »demos« uralkodik, vagy a »büro«.” A „legfelháborítóbb”, leginkább „lázító” szavak csak ezután következtek. „Ha demokráciát, ha szocializmust, ha kommunizmust akarunk; meg kell szabadulnunk Kucserától. [...] Kucsera valami puha, amibe történelmünk sötét zsákutcáján beleléptünk. Ó Kucsera, szűnj meg létezni! Nem az életedet követeljük, de a kucseraságodnak akarunk véget vetni!” Kucsera az, aki leginkább akadályozza,

⁶⁸ Novobáczky Sándor: Különös emberek? *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.

késlelteti a szocializmus létrejöttét – vonja le a következtetést Háy, aki azzal zárja cikkét, hogy azon vezetőkhez fordul segítségért, „akik a fentiektől nem sértődtek meg”, hogy segítsenek a Kucserák elleni harcban. „Ezt várjuk a derék, hasznos, okos, jó, haladó funkcionáriusoktól [...] is. [...] Mert amíg Kucsera Kucsera marad, addig a nép nem lesz boldog. Ezért nem szeretem Kucsera elvtársat.”⁶⁹

Úgy fest, hogy a vezetők mindegyike megsértődött: Háy talán túl messzire ment a bírálóban. Feltehetően megsértődtek a funkcionáriusok, a rosszak és a jók egyaránt. Hiszen ki tudta eldönteni a funkcionáriusok közül, hogy ő a jók vagy a rosszak közé tartozik?⁷⁰ Háynak ugyan igaza volt, viszont cseppet sem viselkedett taktikusan: szándékával ellentétben egységfrontba kovácsolta a jó és a rossz funkcionáriusokat.

Losonczy – az új idők jeleként, mint maga is megállapította – válaszlehetőséget kapott a *Szabad Nép* hasábjain, igaz, csaknem egy hónappal Friss cikkének megjelenése után.⁷¹ Feltette a kérdést: a júliusi határozat egy a sok párthatározat közül, vagy pedig alapvető, új korszakot megnyitó alapokmány? Ha az utóbbi, akkor igenis felül kell vizsgálni minden korábbi, ezzel ellentétes pártdokumentumot, hogy valóban le lehessen zárni a hibás múltat. Losonczy megerősítette: számára is az a legfőbb, ki hogyan viszonyul az új határozatokhoz. Hozzáfűzte: nem kerül szembe „július eszméjével”, amikor

⁶⁹ Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Újság*, 1956. október 6. A „Kucsera-cikk” nagy szerepet játszott abban, hogy Háyt 1957-ben a „nagy íróper” keretében elítélték. A vádak szerint a cikk jelentősen hozzájárult a(z ellen)forradalmi hangulat kialakulásához. Lásd: Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 202., 321., 347.

⁷⁰ Aczél Tamás és Méray Tibor visszaemlékezésében ironikusan utal erre: „Most, amikor felelősségre kellett vonni azokat, akik az országot tönkretették, egyszerre kiderült, hogy »nehéz megvonni a határvonalat a jó és a rossz funkcionáriusok között.«” Pedig amikor „»szét kellett zúzni a jobboldali elhajlást«, akkor ment minden gyorsan, vidáman, zökkenésmentesen, akár a karikacsapás.” Aczél–Méray: *Tisztító vihar*, 438.

⁷¹ Losonczy Géza: Értsük meg egymást. Válasz Friss István elvtársnak. *Szabad Nép*, 1956. október 11.

mégis személycserét kér, hiszen a Központi Vezetőség is július szellemében váltotta le Rákosit. „A pártegység nem a szektás opportunisták és a jobboldali opportunisták egysége” – írta. Azzal tehát, ha a viták szőnyeg alá seprésével alakítunk ki egy mesterséges pártegységet, nem oldunk meg semmit. Végezetül megkérdezte, hogy Friss „átgondolta-e felelősen, hol kell keresnie »július« ellenfeleit, akadályozóit? Mert vitacikkéből úgy látszik, azok között keresi, akik harcoltak a kongresszusért a kongresszus előtt és harcoltak júliusért július előtt. Vigyázzon, nehogy egy »szép« napon kellemetlen meglepetés érje! Mert »július«-nak vannak ugyan ellenfelei és akadályozói, de egészen máshol, mint ahol Friss elvtárs gondolja.”

Losonczy Géza talán nem is sejtette, mennyire igaza lesz. Az a „szép” nap hamarosan elkövetkezett, s Friss maga is tapasztalhatta, hogy milyen „kellemetlen”, amikor saját szakmájába, a közgazdaság-tudományba avatkoznak be ideológiai-politikai okokból egyes pártfunkcionáriusok, és őt magát érik olyan vádak, hogy védelmezi a „revizionistákat”.⁷² Vélhetően sosem derül ki biztosan, hogy Friss saját kezdeményezésére ragadott tollat, vagy pártfeladatot teljesített. „Janus-arcú” személyisége alapján elképzelhető, hogy önállóan lépett fel. „Noha Friss kétségkívül nem tartozott az együgyű sztálinista apparatszikok sorába, tagadhatatlan, hogy meggyőződéses és következetes marxista és kommunista volt. Erős lojalitást érzett és mutatott a párt irányában és az »Ügy« iránt, vagyis mindaz iránt, amiről azt gondolta, hogy a párt érdeke és célja. Politikai és ideológiai lojalitása, valamint pártfegyelme feltétlenül erős korlátokat szabott mind politikai, mind intellektuális tevékenységét és látókörét illetően.”⁷³

Utolsóként Tanczos Gábor, a Petőfi Kör titkára csatlakozott a vitázókhoz. Bár kijelentette, hogy a „híressé vált Losonczy–Friss vitát sem érintjük”, a cikk többször visszautalt a vitára: szektás rosszindulatról, restaurátorokról, a fejlődés fékezéséről írt. Nem meglepő,

⁷² Lásd: Péteri György: Tisztogatás és patronálás: Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958. *Aetas*, 21. évf. (2006) 1. sz. 186–210.

⁷³ Péteri: Tisztogatás és patronálás, 194.

ha Friss vagy Nógrádi magukra vették a bírálatot, minthogy az feltehetően tényleg nekik szólt. Tánczos kifejtette: hamis az a vád, hogy az értelmiségi ifjúság funkcionáriusellenes lenne, inkább az lenne szükséges, hogy „együtt forduljanak szembe az olyan funkcionáriusokkal, vagy bárki mással, aki nem képes vagy nem akar a júliusi határozat szellemében a nép szolgálatában élni és cselekedni.”⁷⁴

A vita ezzel a cikkel lezárult. Hamarosan olyan események vetődtek kezdetüket, amelyeket a vita egyik résztvevője sem látott előre. A forradalom kirobbanásában ugyanakkor véleményem szerint jelentős szerepe volt a polémia. Ezért érdemes összefoglalni a legfontosabb tanulságokat.

Az értelmiségi határozatot megjelenésekor mind a pártvezetés, mind az írók és más értelmiségiek helyes intézkedésnek tekintették. Széles körű volt azonban a bizalmatlanság: a múlt rossz tapasztalatai miatt sokan féltek, hogy ez a határozat sem válik valóra, vagy épp csak egy taktikai engedmény. Úgy vélem, hogy az MDP nem akarta szabotálni a határozatot, csak előbb a júliusi határozat „népszerűsítését” kívánta végrehajtani. Ezért a napilapok nem foglalkoztak vele nagy terjedelemben, ez viszont tovább fokozta az írók gyanakvását és türelmetlenségét. Miként az is, hogy a vezetés nem volt elég bátor ahhoz, hogy elhatárolódjon a korábbi szektás politikai döntésektől. Szeptember közepén az értelmiség megtestesítette bizalmatlansága tárgyát a funkcionáriusok „személyében”. A pártbürokrácia egy része rá is szolgált erre, hiszen valóban rövid távra szóló „revizionista kilengés”-nek tartotta a határozatot, amelyet előbb vagy utóbb úgy is visszavonnak.

Különösen az újságírók és az írók vélték úgy, hogy a végrehajtás egyetlen garanciája az, ha folyamatos nyomás alá helyezik a pártvezetést, napirenden tartják a témát. Ez a nyomás viszont kiváltotta a pártvezetés rosszallását: nem látták szívesen, hogy a kívülállók bírálják a pártot, azt pedig pártszerűtlennek tartották, ha a párttagok nem pártfórumokon léptek fel a kritikával. Az MDP vezetését tehát irritálta, hogy az izgága írók továbbra is politizálnak, feltételeket szabnak

⁷⁴ Tánczos Gábor: Tisztító szenvedélyel. *Művelt Nép*, 1956. október 14.

a pártvezetés felé, sőt: a dogmatikus vezetők felelősségre vonásának követelésével egzisztenciálisan is „fenyegették” a funkcionáriusokat. Ez motiválta Friss és Nógrádi fellépését, aminek következtében az értelmiség gyanakvása és türelmetlensége még tovább fokozódott. Tehát: bár a pártvezetés és az írók egyaránt őszintén támogatták a reformok megindítását és kiteljesítését, a pártfunkcionáriusok okán vagy ürügyén mégis vitába keveredtek egymással. Úgy tűnhet, mintha e vitában nem értették volna meg a másik fél szempontjait és érveit. Valójában inkább azt a *látszatot* akarták kelteni, mintha nem értenék a másikat, és ezért beszélnek el egymás mellett. Ennek során egyre mélyebb sebeket ejtettek egymáson. Hegedüs András így számolt be Jurij Andropov előtt erről a helyzetről szeptember 15-én: „az írók között eléggé elterjedt az elégedetlenség érzése, *létrejött az »írók egységfrontja« a pártvezetés ellen*”. A két fél szembenállását leküzdhetetlennek nevezte.⁷⁵ Kovács István ugyancsak Andropovnak öt nappal később azt mondta: „a pártvezetés, meglehetősen erős nyomást tapasztalva az értelmiség egy része felől, csak egyre törekedett: elkerülni vele az újabb konfliktust. [...] Minél több engedményt tesznek nekik, annál pimaszabb és agresszívebb lesz a fellépésük.”⁷⁶ A pártvezetés tehát egyre frusztráltabb és bizonytalanabb, az értelmiség pedig egyre bizalmatlanabb, radikálisabb és türelmetlenebb lett. Ily módon a vita jelentősen hozzájárult a forradalmi hangulat megerősödéséhez, vagyis magának a forradalomnak a kitöréséhez is.

Ezt a veszélyt a politikai vezetés – vagy legalábbis Hegedüs András miniszterelnök – már október elején felismerte. S bár a régi rutin szerint a vezetéssel szembeni bizalmatlanság egyik okaként „az osztályellenség tudatos tevékenységét” említette, ugyanakkor emellett elismerte, hogy „sok kérdésben szektás, »baloldali« elgondolás érvényesül még ma is”. Ennek pedig Hegedüs szerint is súlyos következményei lettek: „...egyes kérdések megoldásával elkéstünk,

⁷⁵ Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszelyov és Andropov titkos jelentései*. Budapest: Napvilág, 2002. 349. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁶ Baráth: *Szovjet nagyköveti iratok*, 354–355.

mintegy igazolva azt a hiedelmet, hogy a pártvezetés csak nyomás alatt old meg egyes kérdéseket. [...] elvtelenül ma is »jobboldalinak« nevezünk szinte minden olyan álláspontot, amely különbözik a pártvezetés álláspontjától. Nem utolsósorban ez az oka annak, hogy a »jobboldali elhajlók« népszerűsége a pártaktívában is tovább nő. A baloldali, szektás nézetek ellen [...] nem harcolunk kellőképpen, ami alátámasztja azt a nézetet, hogy *nem egyenlő mértékkel ítéljük meg a párt vonalától jobb-, illetve baloldali jellegű eltéréseket.*» Később még azt is hozzátette, hogy »a szektás elhajlásnak [...] érthetően sokkal súlyosabb következményei voltak, mint a jobboldali elhajlásnak. [...] a szektás elhajlás ellen nemcsak ideológiai harcot kell vívnunk, hanem *felül kell vizsgálnunk ebből a szempontból az egész párt- és állami munkánkat* [...] Ez a munka kezdetét vette, egy-két területen értünk is el eredményeket, de véleményem szerint még csak a kezdet kezdetén vagyunk. Ebből következik, hogy *a szektás nézetek és módszerek elleni fellépéseket a sajtóban és a rádióban nem szabad úgy kezelni, mint a vezetés elleni támadásokat.* [...] nem szabad megengednünk, hogy olyan látszat keletkezzen, amely szerint mi védjük a funkcionáriusok szektás magatartását, »baloldali« nézeteit, a parancsolgatást, az önkényeskedést; meg kell védenünk a párt- és állami funkcionáriusokat az igazságtalanságtól, de *nem szabad »megvédenünk« őket az igazságos kritikától.*»⁷⁷

Losonczy Géza szeptember 2-i cikkében szinte ugyanezek a gondolatok szerepeltek. A fenti sorokat azonban az ország egyik vezető funkcionáriusa fogalmazta meg, a »Kucsera-cikk» megjelenése utáni napon...

⁷⁷ Hegedüs András miniszterelnök feljegyzése a politikai helyzetről. 1956. október 7. MNL OL M-KS 276. f. 62/199. őe. Idézi: Geccsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.): *Sub clausula 1956.* (Összeállította Baráth Magdolna.) Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2006, 432–433., 438. (Kiemelések tőlem – B. P.) Figyelemre méltó, hogy Friss István már az MDP KV 1956. július 20-i ülésén így fogalmazott: „...érdemes egy kicsit többet foglalkozni pártunk által a múltban és főleg a közelmúltban elkövetett hibákkal és ezek bírálataival”. MNL OL M-KS 276. f. 52/35. őe. 159.

A „tisztta lap” a magyar országgyűlésben

Az 1956. július 30. – augusztus 3-i parlamenti ülészak*

A pártállami országgyűlések közismerten jelentéktelen események voltak: előre megírt felszólalások, a beterjesztett javaslatok érdemi vita nélküli elfogadása jellemezte őket. Egyedüli kivételként az utolsó, 1985-ben megválasztott parlament munkáját szokták megemlíteni, ahol a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény után évről évre jelentősebbé vált a törvényhozás munkája, évről évre megduplázódott az elfogadott törvények száma.

Ennek fényében nem tűnik indokoltnak egyetlen ötnapos ülészakkal egy önálló tanulmányban foglalkozni – még akkor sem, ha arra 1956-ban került sor. A parlament 1956–1957-es működéséről egyébként már egy önálló kötet is született, ám ez inkább az egyes képviselők tevékenységét vizsgálja. Az 1956. július–augusztusi ülészakról mindössze a következőket állapítja meg a szerző: „naplójában nem találunk semmit, ami annak a jele volna, hogy a képviselők észleltek volna valamit a forradalom és a szabadságharc előszeléből. Esetleg Parragi György vérszegény interpellációja tekinthető ilyennek a hitoktatás kérdéséről.”¹

* Kutatásaimat az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatta. Szeretnék köszönetet mondani Szakolczai Attilának, amiért elolvasta a kéziratot, és hasznos tanácsokkal segítette munkámat.

¹ Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben.* Budapest: Tarsoly, 2004. 179.

Ezzel szemben úgy vélem: a tárgyalat ülészek jelentős esemény volt. Bár a forradalom után, sőt a forradalom miatt nem volt folytatása, de kiindulópontja lehetett volna az országgyűlés jelentősége növekedésének.² Ennek ellenére a szakirodalom hallgat erről az ötnapos eseményről. Úgy is fogalmazhatunk, hogy éppúgy „feledésbe merült”, mint Gerő Ernő első titkárságának, reformjainak egésze.³ Az 1956. nyári ülészek három területen hozott fontos döntéseket, illetve hajtott végre jelentős lépéseket. Elsőként emlitem az országgyűlés szerepének növelésére tett intézkedéseket, amelyekről két határozat született. A második jelentős témakör a szocialista törvényesség megerősítésére irányuló törekvés volt, amely a szabálysértési bizottságokról szóló törvényt eredményezte, valamint itt kell megemlíteni Hegedüs András miniszterelnök, illetve Nonn György⁴ legfőbb ügyész parlamenti beszámolóját és ezek vitáját is. Végül, a harmadik kiemelkedő esemény az volt, hogy hét év óta először interpellációk is elhangzottak a Tisztelt Házban.

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága (PB) először 1956. május 11-én, tehát még Rákosi Mátyás első titkársága idején foglalkozott az eredetileg júniusra tervezett nyári ülészek kérdésével. A tervezett napirenden szerepelt a miniszterelnök be-

² E jelentőség-növekedés későbbi lehetőségeit természetesen nehéz megítélni, hiszen a történelem másként alakult. Valószínű azonban, hogy az országgyűlés kb. úgy működött volna az 1960-as években, mint a csehszlovák nemzetgyűlés: viszonylag hosszú ülészek, a törvényerejű rendeletek számának és jelentőségének visszaszorulása stb. Erről lásd még: Bencsik Péter: Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. *Múltunk*, 57. évf. (2012) 3. sz. 193–194. <http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/bencsikp12-3.pdf> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

³ Bővebben lásd: Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137. Lásd e kötet lapjain is: 9–45.

⁴ Nonn neve egyes forrásokban Non néven szerepel. A továbbiakban – idézett forrásszövegek kivételével – a Nonn alakot fogom használni.

számolója „az államigazgatás egyszerűsítéséről és megjavításáról, továbbá a szocialista törvényesség biztosításáról”, a legfőbb ügyész beszámolója, az új begyűjtési törvény, valamint az „új Ház-szabályzat” (vagyis az ügyrend) kidolgozása. Már ekkor igényként fogalmazódott meg, hogy az ülésen érdemi vita bontakozzon ki. Ennek érdekében a napirenden szereplő előterjesztéseket két héttel korábban szerették volna kiadni az illetékes bizottságoknak. A vita előkészítésére bizottságot kívántak létrehozni, és felmerült az országgyűlés elnökségének átszervezése is.⁵

Június 14-én a PB ismételtén foglalkozott a nyári ülészekkel, arról azonban nem született döntés, hogy azt mikor tartsák meg. Az ülészeket hatnaposra tervezték, de a vita után végül öt napra csökkentették az időtartamát. A májusban eltervezett napirendhez képest bekerült a szabálysértési bizottságokról szóló törvényjavaslat vitája, illetve az interpellációk lehetősége, igaz, még csak mintegy háromórás keretben. A PB a régi reflexeknek megfelelően előírta, hogy kik fognak hozzászólni a vitában, előre elkészítették a miniszterelnök és a legfőbb ügyész beszámolójának elfogadásáról szóló határozati javaslatot is.⁶ Ezt követően az új ügyrend kérdéséről nyilatkozott a sajtónak Pongrácz Kálmán, az országgyűlés jogi bizottságának elnöke. Véleménye szerint a régi ügyrend „egyáltalán nem alkalmas a legfőbb államhatalmi szerv működésének szabályozására”, bizonyos parlamenti „intézmények” pedig (például a bizottságok és az interpellációk) emiatt nem tudtak kifejlődni. Az új ügyrend célja pedig az, hogy az állami életet „az eddiginél demokratikusabbá” tegye.⁷

⁵ MNL OL M-KS 276. f. 53/286. őe. Ez utóbbi átszervezés lényege az lett volna, hogy a Ház tisztikarának egy tagja a képviselők munkájának jobb megszervezésével foglalkozzon. Az új ügyrendet a párt lapja már elég korán beharangozta: *Szabad Nép*, 1956. május 19. 3. Eszerint az Elnöki Tanács kérte fel az országgyűlés jogi bizottságát az új ügyrend elkészítésére.

⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/291. őe.

⁷ *Szabad Nép*, 1956. július 1. 3.

A tervezett napirendből a vezetés számára legfontosabbnak az országgyűlési képviselők munkájáról, illetve az ügyrendről szóló határozatok bizonyultak, legalábbis erre utal az, hogy ezt a két kérdést a PB július 5-én külön is megtárgyalta. Az előterjesztéseket Apró Antal nyújtotta be a testületnek. A képviselői munkáról szóló határozattervezet a Szovjetunióknak és a megelőző hét év eredményeinek szóló tiszteletkörök után kritikával illette az MDP-korszak parlamentjeinek tevékenységét: „nem valósultak meg kellőképpen azok a követelmények, amelyeket alkotmányunk a legfelsőbb államhatalmi szerv működésével szemben támaszt”. A kritika nem volt túlságosan éles, mindenesetre a szöveg egyértelműen elhatárolódott a korábbi gyakorlattól, amelyet több alkalommal „nem helyeselt” vagy „nem tartható fenn” kifejezésekkel minősített a tervezet. Bírálta, hogy az országgyűlés helyett fontos kérdéseket is az Elnöki Tanács szabályozott törvényerejű rendelettel. A javaslat szerint „érdemlegessé” kell tenni a kormány és az Elnöki Tanács parlamenti beszámolóit, „érvényt kell szerezni annak az alkotmányos rendelkezésnek”, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész is számoljon be munkájáról az országgyűlés előtt. Kritika bujt meg abban is, hogy javasolták: az eddigénél gyakrabban kell összehívni a Házát, s az ülések időtartamát úgy kell megállapítani, hogy „lehetőség nyíljon az időszaki feladatok sokoldalú megvitatására”. Szükséges az is, hogy a képviselők időben megismerhessék az ülések elé kerülő kérdéseket. A napirendeket alaposabban kell előkészíteni, s minden törvényhez indoklást kell készíteni – folytatódott a javaslat. Mindezekből is kiérezhető, hogy a korábbi gyakorlat tehát ennek ellenkezője volt. Ez olvasható ki abból is, hogy az országgyűlési bizottságoknak „az ülésszakok közötti időkben is érdemleges tevékenységet kell kifejteni”.⁸ A határozat a képviselők jogai és kötelességei terén is forradalmi változásokat javasolt: „kötelesek az eddigénél szorosabb

⁸ Idetartozik a javaslat szerint a törvényelőkészítő munka, a szakértők bevonása, de az elfogadott jogszabályok végrehajtásának, továbbá az állami szerveknek az ellenőrzése a „bürokratikus góccok” felszámolásával együtt. MNL OL M-KS 276. f. 53/294. őe.

kapcsolatot tartani választóikkal [...], rendszeresen számoljanak be [...] munkájukról. Tartsák meg fogadóóráikat.” Javasolta a tervezet, hogy a munkáját nem megfelelően végző képviselőket vissza lehessen hívni. Mindezek érdekében célszerű volna az egyéni választókerületi rendszer bevezetése is – érvelt a tervezet. További fontos megállapítás volt, hogy „érvényt kell szerezni a képviselők mentelmi jogának” – hiszen ez megint azt jelenti, hogy az előző években e jog sem érvényesült. A tervezet végül a javaslatok megvalósítása érdekében további konkrét intézkedéseket javasolt (például új választójogi törvény kidolgozását).

A PB vitájának részletes jegyzőkönyve nem áll rendelkezésre, de a fennmaradt dokumentum tanúsága szerint tíz hozzászóló volt (köztük Rákosi, Gerő és Hegedüs is). A testület döntéséből látható, hogy a tervezet számos pontját kifogásolták. Ennek értelmében a megfogalmazást „pozitívabbá” kell tenni, utalni kell a párt szerepére is. A határozat szerint ki kell hagyni a szövegből a képviselők visszahívhatóságára, az egyéni választókerületi rendszerre történő áttérésre, valamint a mentelmi jog garantálására vonatkozó pontot, bár azzal az indoklással, hogy ezeket külön jogszabályban kell rendezni. Az ügyrenddel kapcsolatban kevesebb kifogás merült fel, itt kisebb pontosítások mellett egyedül az változott, hogy kihúzták belőle a képviselői eskü bevezetésére tett javaslatot.⁹ Azzal, hogy a PB előre elfogadta mindkét későbbi határozat szövegét, megfosztották az országgyűlést valódi döntési jogkörétől, vagyis ismét csak a régi reflexek nyilvánultak meg. Igaz, mindez még a Gerő-féle „tisztá lap” politika meghirdetése előtt történt.

Rákosi némileg váratlan lemondása után Gerő tehát átfogó reformokat hirdetett meg. A „tisztá lap” egyszerre jelentette az előző évek rossz gyakorlatával, bűneivel való szakítást és egy új politikai irányvonal kezdetét, illetve azt, hogy egyes, a párt számára kínos kérdésekre igyekeztek fátylat borítani.¹⁰ Ez a kettősség érezhető az

⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53/294. őe.

¹⁰ „A párt figyelmét nem a múltra kell fordítani [...] az önbírálat nem önmarcangolás” – fogalmazott Gerő 1956. július 18-i programbeszédében. MNL

országgyűlés működését érintő javaslatokon és tényleges változásokon. A régi gyakorlattal való szakítás igénye erőteljesebbé vált, a reformok egy részét gyorsan életbe is léptették. Ugyanakkor a korábbi hibák mélyreható feltárása elmaradt.

A parlamenti reformot Gerő programbeszéde és a Központi Vezetőség (KV) határozata egyaránt érintette. Gerő július 18-i első beszéde, amit már első titkárként mondott, mentegetőzéssel kezdődött: „A helyzet úgy alakult, hogy nem tarthatok minden problémára kiterjedő, részletes beszámolót.” Amikor azonban rátért a „további demokratizálódást” célzó feladatokra, első helyen említette azt, hogy nagyobb szerepet kell biztosítani az országgyűlésnek. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei helyett minden fontos kérdést törvényben kell rendezni,¹¹ ezért a parlamentnek „gyakrabban és szélesebb napirenddel kellene üléseznie”. Növelni kell a bizottságok szerepét, a képviselők és a választók között szorosabb kapcsolatot kell kialakítani. Ennek érdekében át kell térni az egyéni választókerületi rendszerre. Ez lehetővé tenné a munkáját nem megfelelően végző képviselők leváltását (azaz visszahívását) is – érvelt Gerő.¹²

A KV ülésén az országgyűlés szerepével kapcsolatban nem bontakozott ki vita,¹³ így a testület által elfogadott határozat tükrözte a PB korábbi álláspontját és Gerő felszólalásának lényegét.

OL M-KS 276. f. 52/35. öe. Gerő talán úgy vélte, hogy a hibák nyílt feltárása aláásná a rendszer alapjait.

¹¹ Ennek ellentmondóan azt is hozzátette: növelni kell az Elnöki Tanács szerepét is. E megjegyzés célja nyilván az volt, hogy a bíráló ne az államfői testületet érje. Hogy miképp lehetne növelni az Elnöki Tanács szerepét, arról Gerő egy szót sem szólt. MNL OL M-KS 276. f. 52/35. öe.

¹² MNL OL M-KS 276. f. 52/35. öe. A beszéd szövegét a közvélemény már akkor is megismerhette, hiszen csaknem teljes egészében közölték a napilapok, valamint még a forradalom előtt önálló füzetben is megjelent. Lásd: *Szabad Nép*, 1956. július 19., illetve Gerő Ernő: *Pártegyességgel a szocialista demokráciáért*. Budapest: Szikra, 1956. 13–20.

¹³ Egyedül Ács Lajos utalt felszólalásában az országgyűlés munkájára. A javaslatokat teljes mértékben támogatta. MNL OL M-KS 276.f. 52/35. öe.

A sajtóban is foglalkoztak a parlament közeledő ülészakával. A napirendek közül legnagyobb terjedelemben az új ügyrendről kérdezte a riporter Rónai Sándort, az országgyűlés elnökét.¹⁴

A PB már 1956. július 23-án elkezdett foglalkozni a reformok végrehajtásával, s a következő hetekben megindult a részletek kidolgozása. A pártállami-parancsuralmi reflexek azért még erőteljesek voltak: „össze kell hívni a Hazafias Népfrent elnökségét, hogy állást foglaljon a KV határozataiban [...] és szólítson fel a párt- és a kormány politikájának támogatására. [...] Kíváncsi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége hasonló értelemben foglaljon állást. [...] Hegedüs András és Non György elvtárs parlamenti beszédét ezek elmondása előtt legalább 3 nappal meg kell küldeni véleményezésre a Politikai Bizottságnak.”¹⁵

Ilyen előzmények után ült össze az országgyűlés 1956. július 30-án, hétfőn. Az ötnapos ülészak összesen több mint 24 óráig tartott. Az első ülésnap inkább technikai jellegű volt, kivéve az elnöki tanácsi és a miniszterelnöki beszámolót. 30-án mondott beszédet a lengyel szejm elnöke, Stanisław Kulczyński; ekkor történt meg jogilag is a minisztériumok átszervezése, illetve egyes miniszterek, elnöki tanácsi tagok felmentése és kinevezése.¹⁶ Emellett beterjesztették

¹⁴ *Szabad Nép*, 1956. július 22. 3. Néhány nappal később arról is tudósított a párt lapja, hogy a jogi bizottság elfogadta az új ügyrend tervezetét. *Szabad Nép*, 1956. július 25. 2.

¹⁵ MNL OL M-KS 276.f. 53/296. öe.

¹⁶ A változásokat még a KV július 18–21-i ülésén határozták el. A legfontosabb változás az volt, hogy Gerő első titkárrá való kinevezése miatt lemondott a minisztertanács első elnökhelyettesi posztjáról (helyét Hidas István vette át). Új elnökhelyettesként megválasztották Marosán Györgyöt is a kormány tagjává. Átszervezték a nehézipari tárcákat (összevonták a szénbányászati, illetve a vegyipari és energiaügyi tárcát Bánya- és Energiaügyi Minisztérium néven, de egyidejűleg létrehozták a Vegyipari Minisztériumot is). Altomáre Iván élelmiszeripari miniszter helyére Nyers Rezső került. Boldoczki Jánost Horváth Imre váltotta a külügyek élén. Az oktatásügyi tárca is új vezetőt kapott: Erdey-Grúz Tibort Kónya Albert követte. Az Elnöki Tanács két tagját (Nezvál Ferencet és Vég Bélát) felmentették, helyükre Gerő Ernő és Rónai Sándor került.

az ülészekon tárgyalandó törvényjavaslatokat, és bejelentették a benyújtott interpellációkat is.¹⁷

Az első napon politikai jelentősége csak a már említett két beszámolónak volt. Elsőként Kristóf István, az Elnöki Tanács titkára szólalt fel. Beszédében önkritikusan megállapította, hogy „az Elnöki Tanács munkájában a demokratizmus sokszor formális volt, ami gyakran kifejeződött abban is, hogy az Elnöki Tanács ritkán tartotta meg üléseit (!), és nem egy esetben az elnökséggel pótolta az Elnöki Tanács kollektív munkáját.” Ugyancsak hiba volt, hogy fontos kérdésekben is törvényerejű rendeleteket hozott a testület, amivel csökkentette az országgyűlés szerepkörét. Ezeket a hibákat ki kell javítani, ezért felmerült az Elnöki Tanács ügyrendje módosításának szükségessége is. Kristóf szerint az országgyűlés feladatainak növekedése nem csökkenti az Elnöki Tanács jelentőségét. A továbbiakban az a feladata a testületnek, hogy fokozott munkával alaposan készítse elő a törvényerejű rendeleteket, s előtérbe kell helyeznie a tanácsok és más állami szervek feletti felügyelet feladatát, továbbá be kell vonnia a tömegeket az állami életbe.¹⁸

Hegedüs András miniszterelnök valamivel hosszabban szólalt fel, beszéde az ország életének számos fontos kérdését érintette. Csak a legfontosabbakat kiemelve: bejelentette a béke-, illetve tervkölcsonök megszüntetését, a letelepedési engedélyek eltörlését; hosszasan beszélt a Gerő által megfogalmazott szocialista demokratizmusról, annak fejlesztéséről, többek között az országgyűlés és a tanácsok munkájának megjavításáról, a kollektív vezetés és az egyéni felelősség fontosságáról; elismerte, hogy a korábbiakban túlzott központosítás volt az országban; a tervmutatók számának további csökkenté-

¹⁷ Az 1953. július 3-ára összehívott országgyűlés naplója. I–II. Budapest: k. n., 1967. II. köt. 1339–1384. 28. ülés. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_02/ (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.). (A továbbiakban: Ogyn.)

¹⁸ Ogyn. 28. ülés, 1347–1353. A képviselők közül senki sem szólalt fel a beszámolóval kapcsolatban. Az országgyűlés ellenszavazat nélkül fogadta el a beszámolót, amely ismerte a legutóbbi parlamenti ülészek óta hozott elnöki tanácsi határozatokat is.

sét és decentralizálást helyezett kilátásba; a gazdasági tervek jelentős részét helyileg lehet majd kidolgozni – hangoztatta; részletesen tárgyalta a szocialista törvényesség kérdését is, szerinte olyan szabályokat kell kidolgozni, amelyek garantálják ezt, ennek érdekében egységesíteni kell a joganyagot, új államigazgatási törvényt kell kidolgozni, fokozottan kell ellenőrizni az államvédelmi szerveket, minden bíróságot és a büntetés-végrehajtási intézeteket az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá kell vonni; ki kell alakítani a „helyes bírói ítélkezést”, a bírák tanácsok általi választásának rendszerét az addigi kinevezési gyakorlat helyett; fontos a vádlottak védelmének „érdemibbé tétele”, valamint a már a Ház elé terjesztett szabálysértési bizottságokról szóló törvényjavaslat is – vélte a miniszterelnök; harcolni kell a törvénytelen intézkedések, a protekció ellen is.¹⁹ A megfogalmazott mondatok egyszerre jelentettek kritikát a korábbi gyakorlattal szemben, s egyidejűleg mutatják azt is, hogy a *szocialista* jelző továbbra is korlátozta a törvényességet.

A miniszterelnök beszámolóját már „vita” is követte. A felszólalókat ezúttal is előre kiválasztották, de mondandójukat már valamivel szabadabban fogalmazhatták meg. A vitára másnap, július 31-én került sor. Összesen hét hozzászólás hangzott el,²⁰ majd végül Hegedüs kapott válaszlehetőséget. A felszólalók egy része saját szűkebb pátriája érdekében lépett fel (Achátz Imre, Földvári Rudolf, Molnár Ernő), mások egy-egy résztémakört boncolgattak (Házi Árpád és Kiss Imre a tanácsok munkáját, Vég Béla a gazdasági kérdéseket elemezte). Földvári kritikát is megfogalmazott a kormány addigi tevékenységével szemben, de azt elismerte, hogy a hibákat, nehézségeket Hegedüs is feltárta beszédében. Valódi bírálással inkább csak az utolsóként hozzászóló Urbán Ernő élt.

¹⁹ Ogyn. 28. ülés, 1356–1382. A beszámolót gyakorlatilag teljes terjedelemben közltek a másnapi lapok. Lásd: *Szabad Nép*, 1956. július 31. 1–3. A beszéd második felében Hegedüs hosszabban foglalkozott a nemzetközi helyzettel és a kormány külpolitikájával.

²⁰ Ogyn. 29. ülés, 1388–1423. A felszólalásokat összefoglalta még: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 1. 1–2.

Őt személy szerint is érintette Hegedüsnek az írókhoz szóló előző napi mondata: „bízunk abban, hogy a Központi Vezetőség július 18–21-i határozata után az írók egy részével fennállott félreértéseink és nézeteltéréseink végképp eloszlanak”.²¹ Urbán válaszában aláhúzta: a nézeteltérés oka az SZKP XX. kongresszusa tanulságainak vontatott alkalmazása volt. „A párt- és államvezetés [...] csak foltozgat, időt igyekszik nyerni, s hogy – gorombán szólva – eljátszotta a jogot, hogy a nép bizalmát élvezze, s az országot vezesse.” A kemény szavak után Urbán megenyhült, és hozzátette: július csattanós válasza volt minderre, és „minden remény megvan a kibontakozásra”. Magáról a miniszterelnöki beszédről úgy vélte, hogy az nem szövegmokból állt, hanem konkrétumokból, továbbá magas szocialista humanizmus hatotta át. Helyeselte, hogy a középapparátusokat levették a kuláklistánról, sőt erkölcsi és anyagi kárpótlást is kaptak. De vajon „nem félmegoldásnak tartja-e a nép igazságérzete, amikor [...] viszont az a funkcionárius, aki köztudomásúan személyes bosszú, vélt érdemhajhászás, »jófiúság« vagy egyéb hasonló okok miatt tört a vesztükre, továbbra is helyén marad, és sem erkölcsi, sem anyagi szempontból nem vonják felelősségre?”²² Ez a felvetés voltaképpen a később kibontakozó ún. „funkcionárius-vita” egyik korai megjelenésének tekinthető. A vita kezdetének Losonczy Géza szeptember 2-i, a *Művelt Népben* megjelent cikkét tekintjük. Urbán Ernő parlamenti felszólalása egy hónappal megelőzte Losonczy cikkét.²³ Vita-záró felszólalásában a miniszterelnök is érintette ezt a megjegyzést: „Igaza van Urbán képviselőnek abban, hogy államapparátusunkban vannak olyan dolgozók, akik nem odavalók. Először persze bírálni kell, s ha a bírálat nem segít, ki kell tenni őket.”²⁴ Hegedüs András

²¹ Ogyn. 28. ülés, 1368.

²² Ogyn. 29. ülés, 1420–1423. A fenti szó szerinti idézetek azonban nem kerültek bele a másnapi *Szabad Népbe*, még tartalmi összefoglalásban sem.

²³ A témáról bővebben lásd: Bencsik Péter: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi „funkcionárius-vita”. *Aetas*, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103. Lásd e kötet lapjain is: 46–76.

²⁴ Ogyn. 29. ülés, 1427.

tehát bő egy hónappal Losonczy cikke előtt egyetértett a szektás, merev funkcionáriusok eltávolításának szükségességével!

A vita lezárulta után az országgyűlés ellenszavazat és tartózkodás nélkül, tehát egyhangúlag elfogadta a miniszterelnök beszámolóját és az azon alapuló határozati javaslatot.²⁵

A második ülésnap legfontosabb napirendi pontja Nonn György legfőbb ügyész beszámolója volt. A legfőbb ügyész parlament előtti beszámolását az 1949-es alkotmány írta elő,²⁶ erre azonban első alkalommal csak ezúttal, 1956 nyarán került sor. A hosszúra nyúlt beszámoló²⁷ fő gondolatmenete a szocialista törvényesség²⁸ köré szerveződött. Összességében feltétlenül Gerőt támogató, tehát reformelkötelezett beszéd volt, amelyben azonban kétségtelenül akadtak „keményvonalas” elemek is.²⁹

²⁵ Ogyn. 29. ülés, 1428.

²⁶ 1949. évi XX. tv. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. 43. § (2) bek.

²⁷ Ogyn. 29. ülés, 1428–1447. A beszámoló tehát hosszabb volt, mint a miniszterelnök expozéja. A beszéd szövegének nagy részét közölték a másnapi lapok is; lásd: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 1. 3–4. A lap szövegűen idézte Nonnt, de 21 kisebb-nagyobb részletet kihagytak az újság hasábjairól. A továbbiakban a lábjegyzetekben jelzem, ha ennek a kihagyásnak valami jelentősége van.

²⁸ Természetesen nem állítom, hogy a szocialista törvényesség fogalmát itt vetették volna fel először. 1956. április–május óta cikkek egész sora foglalkozott a témával a *Szabad Népben*, az *Irodalmi Újságban*, a *Társadalmi Szemle*-ben. (Ezek tételes felsorolásától most eltekintek.) Mindenesetre az a tény, hogy a szocialista törvényesség kérdését a parlamentben is megtárgyalták, jelentőssé teszi Nonn beszámolóját is.

²⁹ 2006-ban, amikor az interneten számos ünnepi adatbázis készült a forradalom 50. évfordulóján, az *Origo* hírportál elkészítette a *Szabad Net* nevű összeállítását, az ötven évvel korábbi cikkekből válogatva. Ebben tendenciózan (?) csak a „keményvonalas” részleteket emelték ki Nonn beszédéből. Ezzel a tényeket meghamisítva, torz beállításban tüntették fel Nonn beszédét és egész személyiségét is. Lásd: <http://szabadnet.origo.hu/20060801erositsuk.html> (utolsó letöltés: 2009. június. Jelenleg már nem érhető el az interneten).

Az első figyelemre méltó tény az, hogy Nonn az 1953. július 4-i, Nagy Imre nevéhez fűződő új ügyészi szervezet létrehozására utalt „új, lenini elvek szerint létrehozott ügyészség”-ként. Ismertette az ügyészség főbb feladatait, majd hozzátette: „Ilyen széles jogkörrel felruházott ügyészséget csak a szocialista állam ismer.” Ez valóban így is volt, hiszen az ügyészség feladatkörei valóban túlságosan szélesek voltak, gyakorlatilag korlátozták a bírói függetlenséget (amely az államszocializmus idején egyéb okok miatt is merőben fiktív volt).³⁰

Nonn úgy vélte, hogy „az új ügyészi szervezet tevékenyen közreműködött a törvényesség megszilárdításában”. Ennek indoklásaként ismét a Nagy Imre-kormány 1953–1954-es intézkedéseit sorolta fel (az internálás és a rendőrbíráskodás megszüntetése, amnesztia, bírósági törvény, tanács törvény stb.). Utalt az 1956. júliusi KV-ülésre és arra, hogy számos új jogszabályt kell még megalkotni a szocialista jogrendszer teljes kiépítéséhez, „nem utolsósorban azért, mert a törvényesség és a törvények jelentőségét eddig sokszor lebecsültük”, s e jelenségek „nem egyszer törvénysértő rendeletek és utasítások kibocsátását eredményezték”. Nem gyakoroltuk megfelelően a jogszabályok feletti törvényességi felügyeletet – fogalmazott önkritikusan a legfőbb ügyész.³¹

A továbbiakban konkrét eseteket is idézve a dolgozók jogos panaszairól, valamint a munkáltatók és a dolgozók által elkövetett gazdasági szabálysértésekről, hanyagságról beszélt. Kifejtette azt is, hogy „a szövetkezés önkéntességének megsértése súlyos törvénysértés, amely ellen az ügyészség köteles fellépni”. Nonn úgy vélte, hogy a törvény előtti egyenlőség és a teljes egyenjogúság megvalósult az országban, nemi, felekezeti és nemzetiségi hovatartozás nélkül. A délszláv kisebbség diszkriminációja is megszűnőben van – fogalmazott. A törvényességnek azonban két oldala van: az állampolgári

³⁰ Ogyn. 29. ülés, 1429. Vö. Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest: Osiris, 2007. 484.

³¹ Ogyn. 29. ülés, 1429–1431. Az utolsó két idézet önkritikus megjegyzéseit a *Szabad Nép* nem közölte, mint ahogyan azt sem, hogy „egyes helyi tanácsok nemegyszer visszaélnék hatalmukkal”.

jogok védelme az egyik, az állampolgári kötelességek teljesítése pedig a másik. Ez utóbbit az állampolgároknak kell teljesíteni, többek között például beadási kötelezettségük fegyelmezett végrehajtásával.³²

A beszámoló talán legjelentősebb részlete az „1948 után” elkövetett törvénysértésekről szólt. Ennek okai között említette az osztályharc állandó éleződésének dogmáját, a személyi kultuszt, az „államvédelmi szervek különleges helyzetét”, illetve azt a tényt, hogy 1953-ig sem az ügyészség, sem más állami szerv nem gyakorolt ellenőrzést az ÁVH felett. 1953-ban, Péter Gábor perében indult meg a törvénysértések kivizsgálása, amely az utóbbi időben gyorsult fel, „és ma már a [felülvizsgálat] végére értünk” – mondotta Nonn.³³ Ezután ismertette a rehabilitáció sokkoló statisztikai adatait: 149 elítélt ügyében járt el a Legfelsőbb Bíróság, s közülük 124 főt minden vádpont alól felmentett. Név szerint is megemlíttette Rajk Lászlót és társait, továbbá Sólyom László tábornokot. A 149 említett személyen túl további 300 alaptalanul elítélt szabadult ki a börtönökből. Nonn kiemelte az ártatlanul meghurcolt személyek erkölcsi és anyagi kárpótlásának fontosságát, az ártatlanul kivégzettek családjának támogatását is. A kiemelt ügyeken túl megindult az egyszerű dolgozókat ért sérelmek (internálás, elbocsátás stb.) orvoslása is. Mindez – érvelt Nonn – „azt igazolja, hogy népi demokratikus rendszerünknek van ereje ahhoz, hogy a visszaéléseket, törvénysértéseket felfedje [...] hogy helyrehozza az elkövetett hibákat”. Sőt, ennél tovább is megyünk, folytatta: „szabadlábra helyezzük [...] azokat is, akikre valóban elkövetett bűncselekményeikért a múltban túl súlyos büntetése-

³² Ogyn. 29. ülés, 1431–1433.

³³ A felülvizsgálat valójában nem ért véget ezzel. Jól mutatja ezt az, hogy az SZKP XXII. kongresszusa (1961 októbere) után az MSZMP ismét kénytelen volt foglalkozni a „munkásmozgalmi személyiségek ellen indított törvénysértő perek” kérdésével, s erről a PB 1962. augusztus 14–16-án hozott ismét határozatot. Csakúgy, mint 1956-ban, ekkor sem vizsgálták felül az 1946–1949 közötti koncepciós pereket; erre csak a rendszerváltás után került sor. Az 1962-es vizsgálatokat elemzi Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 1–2. Budapest: Szabad Tér – Kossuth, 2001–2003. 2. köt. 80–102.

ket szabtak ki.” Az így szabadultak számát 1400-nál is többre taksálta a legfőbb ügyész.³⁴

Ezt követően rátért az ÁVH munkájának tárgyalására. Úgy vélte, hogy az előző három év alatt az ÁVH-nál is komoly változás történt, a szocialista törvényesség megszilárdult. Nonn arra hivatkozott, hogy számos államvédelmi dolgozóval szemben indult fegyelmi vagy akár bírósági eljárás. Az újjászervezett ÁVH munkája igen fontos és felelősségteljes, ezért minden eszközzel, így az ügyészség munkája révén is erősíteni kell azt – vélte, hiszen „államvédelmi és igazságügyi szerveink a szocialista törvényesség maradéktalan betartásával ma már valóban csak az ellenségre mérik csapásaikat”.³⁵

„Bűnüldözésünk egyik legfőbb feladata a nép vagyona ellen vétők felelősségrevonatása” – folytatta beszámolóját a legfőbb ügyész. E munkában azonban különbséget kell tenni a jelentős és a jelentéktelen bűnöket elkövetők között, s az utóbbiakkal (a „megtévedt dolgozókkal”) szemben csak „nevelő jellegű intézkedésekkel kell eljárni”. „Törvényeink a legutóbbi időig nem adtak lehetőséget arra, hogy a jelentéktelen ügyek társadalmi úton, a bíróság mellőzésével kerüljenek elbírálásra.” Ez a gyakorlat szűnt meg a Munka Törvénykönyve módosításával, a társadalmi bíráskodás³⁶ bevezetésével, valamint az országgyűlés előtt fekvő szabálysértési bizottsági törvény megszavazásával. A vádlottak száma ezek következtében máris jelentősen csökkent. A bűnüldözési statisztika azt mutatja, hogy az

³⁴ Ogyn. 29. ülés, 1433–1436. A témához lásd még: Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, 44. évf. (1999) 4. sz. 40–97.

³⁵ Ogyn. 29. ülés, 1436–1437. Az utolsó idézetet a *Szabad Nép* augusztus 1-jei száma nem közölte. Az ÁVH és a szocialista törvényesség kérdései kapcsán lásd még: Baráth Magdolna: Az államvédelem az egységes Belügyminisztériumban. *Betekintő*, 4. évf. (2010) 3. sz. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_3_barath.pdf (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.); Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII.* Budapest: 1956-os Intézet, 1999. 95–108.

³⁶ Erről lásd: Fleck Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban.* Budapest: Napvilág, 2001. 176–214.

összes bűncselekmény-kategóriában csökkent a bűnesetek száma. E jelenség okaként Nonn „társadalmi rendünk erősségét” nevezte meg. Az államrend elleni izgatások száma is csökkent, mivel „világosan elkülönítjük azokat, akik bírálattal feltárják a megmutatkozó hibákat [...] azoktól, akik [...] izgató, gyűlölködő kijelentésekkel [...] akadályozzák építőmunkánkat.” A burzsoá-reakciós nézetek hangoztatóinak nálunk nem lehet szólásszabadsága – szögezte le. „Egyre kisebb számban, de vannak még olyan panaszok, hogy a rendőrség egyes beosztottak durva törvénysértéssel erőszakot alkalmaztak előállítottakkal szemben. Az ügyészi felügyelet kötelessége [...] a magukról elfeledkezett személyek ellen eljárni.”³⁷

Az ügyészi szervezet a bíróság munkájának törvényességét is felügyeli – mondta a továbbiakban a legfőbb ügyész. A burzsoá államok bíróságai nem a nép, hanem a tőke érdekeit védik, szemben a szocialista bíróságokkal. Visszautasította azokat a burzsoá vádakokat, miszerint bíróságaink nem az igazságot keresik. „Szocialista bíróságaink függetlenek, és csak a törvényeknek vannak alávetve. A szocialista bíróságok a nép bíróságai, és senkit sem ítélnek el pusztán osztályhelyezete miatt.”³⁸ Fontos volt, hogy Nonn egyértelműen leszögezte: „Az osztályellenség, ha nem vét törvényeink ellen, és eleget tesz az állam iránti kötelezettségeinek, nem kerülhet bíróság elé.” Ennek némileg ellentmondva azonban azzal folytatta, hogy ha „a büntettes ártó szándéka éppen osztályhelyzetéből [...] fakad”, akkor azt mindenképp figyelembe kell venni. A legfőbb ügyész elismerte, hogy a múltban a bíróságok túl szigorú ítéleteket szabtak ki, amelyeket utólag is enyhítenek. Nyíltan szakított a beszámoló az ún. Visinszkij-elvvel.³⁹

³⁷ Ogyn. 29. ülés, 1437–1442.

³⁸ A bíróságok függetlensége ténylegesen nem állt helyre, s a forradalom utáni megtorlás idején ismét közvetlen pártutasításokat kellett végrehajtania. Ugyanez vonatkozik az osztályszempontú bíráskodás kérdésére.

³⁹ Andrej J. Visinszkij az 1930-as évek szovjet főügyésze volt a nagy moszkvai koncepciós perek idején. Az ő nevéhez kapcsolják azt az elméletet, melynek főbb elemei a következők: nincs meg az ártatlanság vételeme; a bizonyításhoz elég a beismerő vallomás; nem a bíróságnak kell bizonyítani a bűnösséget, hanem a vádlottnak, illetve a védelemnek az ártatlanságot. Maga Visinszkij

„A múltban sok esetben a pusztá beismerés túlzott jelentőséget nyert. A beismerés azonban egy bizonyíték csupán.” Nagy jelentősége van annak is, hogy kimondta: „A védelemhez való jog érdemben illet meg minden bíróság elé állított személyt. Meg kell állapítanunk, hogy sokszor nem vettük kellőleg figyelembe a szocialista igazságszolgáltatás eme alapvető követelményét. A védői jogok korlátozása törvénysértés.” E hibás gyakorlat felszámolására már történtek is intézkedések – számolt be róla Nonn György. A továbbiakban a bíróságok társadalmi ellenőrzése, azon belül is főleg a bírák választása és választóik előtti beszámolójának rendszeres megtartása javíthatná az ítélkezést – vélte. Beszámolt arról is, hogy csak nemrégiben számolták fel azokat a régi „burzsoá börtönszabályokat”, amelyek „az elítéltek legszélesebb kizsákmányolását tették lehetővé”.⁴⁰

A hosszas beszámoló végén Nonn a polgári peres eljárásokról, majd a törvényesség biztosítékairól szólt. „Véget vetünk minden önkénynek, törvénysértésnek” – ígérte, ezzel ismét elismerve, hogy ezek nem is sokkal korábban még mindennaposak voltak. Szépíteni próbálva a közelmúltból festett sötét képet, Nonn rátért a nyugati igazságszolgáltatás „bemutatására”, a valóságtól teljesen elrugaszkodott hazugságokkal: „a legkegyetlenebb terror eszközeivel próbálják meghosszabbítani a kizsákmányolást [...] az imperialista burzsoázia államának természetéhez tartozik a törvények kijátszása, a dolgozók kisemmizése [...] A mi rendszerünknek ez nem természete. Ellenkezőleg, rendszerünk nem tűri a törvénysértést, az önkényt”⁴¹ – állította, pedig pár perccel korábban maga is a rendszer által elkövetett önkényről és törvénysértésről beszélt. Ezek a zárógondolatok valójában nem is illenek a korábbiakhoz; az olvasónak az az érzése, mintha ezeket csak külső utasításra, ideológiai okokból kellett beleszőni a beszámolóba. Akárhogyan is történt, kár, hogy ez is elhangzott, hiszen le-

hivatalosan tagadta ugyan a fenti elveket, de valójában a sztálinizmus idején ez volt a tényleges joggyakorlat. Vö. Andrej Januarevics Visinszkij: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.

⁴⁰ Ogyn. 29. ülés, 1442–1445.

⁴¹ Ogyn. 29. ülés, 1445–1447.

rombolta azt a pozitív hatást, amit egyébként a beszéd keltett – vagy legalábbis kelthetett volna. Pedig – mint az a fentiekből kiderül – számos területen nyíltan felfedte az ötvenes évek terrorjellegű politikáját, az önkényeskedést, így a beszéd egésze olyan rendszerkritikának tekinthető, amely el is határolódott ettől a régi, bűnös rendszertől, és „tisztá lapot” kívánt nyitni az igazságszolgáltatás működésében.

A beszámoló után ismét vita „bontakozott ki”, újból csak előre kijelölt felszólalókkal. Nonn nyílt bíráló szavai után azonban néhány hozzászóló szintén felbátorodott. Erre annál is inkább lehetőség volt, mert csak az első hozzászólás hangzott el még 31-én délután, a többiek már augusztus 1-jén szólhattak – elvileg volt tehát idejük át-gondolni a mondandójukat.

Nagy Dániel viszont még július 31-én szólt hozzá Nonn beszámolójához. Számos helyi túlkapásról, törvénysértésről számolt be szinte az ország területének egészéről. Elsősorban a falvak életében előforduló önkényeskedésekre hívta fel a figyelmet. Felszólalása végén támogatásáról biztosította, elfogadta a legfőbb ügyész beszámolóját.⁴²

Augusztus 1-jén, az ülésszak harmadik tárgyalási napján a beszámoló vitájának folytatása előtt a Ház megtárgyalta a Szovjetunió Legfelső Tanácsa leszerelési felhívását, és határozatot is hozott ennek támogatásáról. Ugyancsak napirend előtt szólt fel Gerő Ernő a forint kiadásának tízéves évfordulója alkalmából.⁴³

Ezt követően az előző délutáni felszólaló után még négyen kaptak szót a legfőbb ügyési beszámolója vitájában. Vélhetően jól előkészített felszólalások voltak, hiszen az előző nap szóló Nagy Dániel elsősorban a falvak, az ezúttal először szót kapott Csikesz Józsefné az üzemek szocialista demokráciájának megszilárdításáról beszélt. Csikeszné is számos törvénysértést idézett fel, majd hozzátette: a dolgozók is gyakran sértik meg a törvényességet. Nagy reményeket fűzött a szerveződő társadalmi bíróságokhoz. Sajnálatosnak ne-

⁴² Ogyn. 29. ülés, 1448–1455. Tudósított róla: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 1. 4.

⁴³ Ogyn. 30. ülés, 1459–1462., illetve 1462–1464. Mindkettőről lásd: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. 1. Az első titkár felszólalását a lap szerint „viharos, lelkes taps” követte; ez kissé a vezérkultusz légkörét idézte fel.

vezte, hogy ezek szervezése lassan és késedelmesen folyik. Pedig „a dolgozók széles tömegeinek neveléséhez elsősorban olyan légkör szükséges, amelyben maguk a dolgozók bélyegzik meg a kilengéseket. [...] Az üzemekben ilyen légkört kell teremteni a társadalmi bíróságoknak.”⁴⁴

Kiss Károly a pártvezetés tagjaként nem is hozzászólást mondott el, hanem kis túlzással szólva folytatta vagy összefoglalta Nonn beszédét. Feljogosítottan érezte magát, hogy a „nép nevében” szóljon (majd végül arra, hogy a párt nevében is elfogadja a beszámolót). Kifejtette, hogy az ügyészség munkája „az utóbbi időben öröndetesen megjavult”. Az ÁVH-t ért bírálatot jogosnak nevezte ugyan, de gyorsan hozzátette: „a testület egésze, munkájában és törekvésében a dolgozó nép érdekét szolgálta. Ma pedig, amikor levonta a szükséges tanulságokat az elmúlt esztendő hibáiból, amikor kivetette soraiból az oda nem való elemeket, még céltudatosabban szolgálja e nemes ügyet.” A dolgozók – vélte Kiss – „azt kívánják, hogy a mi népi igazságszolgáltatásunk legyen kemény, de ne büntessen igazságtalanul.” Beszédét azzal végezte, hogy „fel kell lépni minden olyan kísérlet ellen, amely bizalmatlanságot akar szítani állambiztonságunk [sic!] és jogvédelmünk ellen.”⁴⁵

Sárfi Rózsi a tematikus hozzászólások sorát folytatta, s kimondottan a Munka Törvénykönyve szabályainak elég gyakori megsértéséről beszélt. Birkás Imre bírálta képviselőtársait és önmagát is: véleménye szerint keveset tettek a szocialista törvényesség biztosítása érdekében, „igaz, hogy a mentelmi jog gyakorlati hiánya nem tette ezt lehetővé”. E megjegyzés révén ismerhette meg a közvélemény, hogy az előző években mentelmi jog sem létezett valójában. Érintette a személyi kultusz kérdését is: „igyekszik az ellenséges agitáció úgy beállítani [...], mintha az a szocialista társadalmi rend velejárója lenne”, holott az szerinte „a korábbi osztálytársadalmak [...] maradványa”.⁴⁶

⁴⁴ Ogyn. 30. ülés, 1464–1469.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 1. 1–2.

⁴⁵ Ogyn. 30. ülés, 1469–1473.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. 2.

⁴⁶ Ogyn. 30. ülés, 1473–1480, illetve 1480–84.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. 2.

Nonn György viszonylag röviden válaszolt a felvetésekre. Kiss Károly dogmatikus értelmezéséhez csatlakozva maga is úgy értékelte, hogy gyökeres fordulat történt az államvédelmi szervek munkájában. „Éppen ezért az ellenség [...] a régi államvédelmi szervek hibáira hivatkozva próbál hangulatot kelteni a mai államvédelmi és rendőrségi szervezetek ellen.”⁴⁷ Az országgyűlés Nonn beszámolóját mindezek után ellenszavazat nélkül elfogadta.

A beszámoló és a vita jelentőségét abban látom, hogy széles nyilvánosság előtt tárta fel a múlt bűneit, még ha nem is azok teljes mélységében. Már emiatt is feltételezni lehet, hogy ezek után a Gerő-féle vezetés valóban gyökeresen új államvédelmi-igazságügyi politikát kívánt folytatni. A szocialista törvényesség fogalmának 1956 nyarán érvényes definícióját megfogalmazni mégis meglehetősen nehéz. E fogalmat használták korábban is, s akkor egyértelműen az osztályharcos ítélkezést értették alatta. Azonban már 1956 májusában – egy a Legfelsőbb Bíróságnak készült, ismeretlen szerzőjű írásban – elismerték: „osztályharcos ítéleten az igazságszól, törvényesnél súlyosabb ítéletet értettünk, olyan ügyekben pedig, ahol osztályidegenek is szerepeltek, sokszor az osztályharcosság jelzőjét hangoztatva teljesen félretettük a jogszabályokat, nyílt, éles törvénysértéseket követtünk el”.⁴⁸ A törvénysértésektől tehát Gerő, Nonn, sőt még Kiss is elhatárolódott, de addig nem jutottak el, hogy a „törvényesség” betartását követeljék meg, hanem csak a „szocialista törvényesség”-ét, ami nyitva hagyta a lehetőséget arra, hogy a rendszerrel szemben állókra ellenséges cselekmény nélkül is le sújtsanak az „új államvédelmi szervek”.⁴⁹ Mindenesetre a fogalom

⁴⁷ Ogyn. 30. ülés, 1484–1486; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. 2.

⁴⁸ Idézi: Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest: Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2001. 199.

⁴⁹ „A sajátos, eleve torzult optikájú, a törvényességet csak jelzős szerkezetben, tehát a maga teljességében el sem fogadó, sztálini korszakot idéző megközelítés jelzi, hogy mindennek alfája és ómegája a párt, a kommunista párt.” Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest: Zrínyi – Új Magyarország, 1991. 330.

átértelmezését vagy legalábbis annak kísérletét a helyes irányba tett apró lépésként, pozitívumként kell értékelni.

Az ülésszak ezután rátért a Ház elé terjesztett egyetlen törvényjavaslat tárgyalására.⁵⁰ A szabálysértési bizottságokról szóló törvény tematikailag kapcsolódott a „szocialista törvényesség” kérdéséhez. Az előzményekhez tartozik, hogy július 24-én hirdette ki az Elnöki Tanács az 1956. évi 16. törvényt a szabálysértések megállapításának rendjéről és egyes büntettek szabálysértéssé minősítéséről. Ennek értelmében a tanácsok szabálysértési előadóinak számos új esettel kellett foglalkozniuk, és várható volt a túlterheltség jelentkezése. A törvényjavaslat előadója Nánási László volt, aki kiemelte: a javaslat segíti a törvényesség megszilárdulását, bevonja a dolgozókat a törvények védelmébe, és sokoldalúbbá teszi a kisebb súlyú cselekmények elleni védekezést. A felállítandó szabálysértési bizottságok tagjait a tanácsok választják majd meg a tanácstagokból és más, köztisztviselőben álló személyekből. A régi szabálysértési előadók természetesen szakmai tanácsot adnának nekik. Nánási szerint az állampolgárok nevelését „egy a dolgozókból álló bizottság bizonyára jobban el tudja látni”. Ismertette még az országgyűlés jogi bizottságának javaslatát, amely a törvényjavaslatot úgy módosítaná, hogy fellebbezés esetén a nagyvárosokban ne az azonos szintű végrehajtó bizottság legyen az eljáró szerv, hanem a fővárosi (megyei jogú városi) tanácson megszervezett szabálysértési bizottság lássa el e feladatot.⁵¹ Mai szemmel nézve persze erősen kétséges, hogy érdemes-e a „dolgozókat” bevonni az igazságszolgáltatás bármely szegmensébe, de korszakunkban a bíróságokon is „népi” (valójában elvtársi) ülnöki rendszer működött. Szintén figyelemre méltó az átnevelésbe vetett hit...

A javaslathoz hárman szóltak hozzá. Ezeket sem lehet vitának nevezni, hiszen valamennyi hozzászóló támogatta a törvényt, s beszédükben annak fontosságát kívánták igazolni. Így inkább néhány, a korszakra jellemző motívumot emelnék ki e felszólalásokból. Ilyen

⁵⁰ Eredetileg tervezték a begyűjtési törvény tárgyalását is, ezt azonban egy későbbi ülésszakra halasztották.

⁵¹ Ogyn. 30. ülés, 1487–1489; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. 2.

például a nyugati világ bírálata. Juhász Imréné szerint ugyanis „az egyszerű dolgozóknak a bíraskodásban való ilyen részvétele csak a szocialista rendszerű országokban van biztosítva [...] [Nyugaton] az esküdteket a jómódúak soraiból választották [...] Az imperialista országok nagy részében ma a bíraskodás területén a jognélküliség, az önkény uralkodik, a jog helyét a terror foglalta el [...] a kapitalista államokban az elkövetett bűncselekményekkel, vétségekkel arányban nem álló magas büntetések kiszabásával akarják elrettenteni a polgárokat a bűnözéstől, addig nálunk a fő módszer a nevelés, a megelőzés.” S mondta mindezt azután, hogy a legfőbb ügyész beszámolt a sorozatosan kiszabott túl súlyos hazai büntetésekről... A törvény indoklásaként elmondta még, hogy az ügyek feltorlódása a szabálysértési előadóknál azért is káros, mert féléves átfutás esetén már jelentősen csökken a nevelő hatás – sőt, sok esetben már a feljelentés is elmarad. Előnyt jelent az is, hogy az eljárás lefolytatása helyben történik (nem kell a járásszékhelyre sem utazni, mint korábban).⁵²

Hegyi Imre a bíróságok terheinek csökkenését is várta az új törvénytől, amely az ügymenet felgyorsításán át a törvénybe vetett bizalmat is javítja. Demokratikusnak nevezte a javaslatot azért is, mert növeli a tanácsok önállóságát. Ő is kiemelte a nevelés szerepét, s elmondott egy történetet, amelyben egy gyári munkás „inkább hat hónapig ült volna, de még egyszer nem állna saját munkatársai elé. Igen restellte, hogy ilyen dolog történt vele.”⁵³

Györe József, a korábbi belügyminiszter meglepő módon kritikus felszólalást tett. Elismerte a korábbi gyakorlat hibás voltát (például abban, hogy „ugyanaz a szerv, illetve személy nyomoz és bíraskodik [...], a szabálysértési előadók elfogult és egyoldalú, gyakran önkényes” intézkedéseket tettek. (Később még a „törvénysejtő” jelzővel

⁵² Ogyn. 30. ülés, 1489–1495. A felszólalást idézte a *Szabad Nép* 1956. augusztus 2-i száma is, azonban az idézett ideologikus, Nyugatot támadó gondolatok a lapban nem jelentek meg. Ott a felszólalásnak azt a részét emelték ki, hogy a törvény újabb tízezreket von be a közügyek intézésébe stb.

⁵³ Ogyn. 30. ülés, 1495–1499.; rövid ismertetőt közölt a *Szabad Nép* 1956. augusztus 2-i száma is.

is illette az előadók addigi munkáját). Káros volt, hogy az előadók községről községre jártak, „vándorbíráskodtak”, s a helyi embereket, ügyeket nem ismerve szabtak ki bírságokat. A nevelő hatás szerepét Győre is kiemelte, emiatt dicsérte is a társadalmi bíróságokat. Végül egy kisebb módosítást javasolt a jogszabályhoz, amit a törvényt benyújtó Apró Antal is támogatott, és a Ház (ellenszavazat és tartózkodás nélkül) meg is szavazta azt.⁵⁴

A negyedik ülésnapon az elnöklő Rónai Sándor beszámolt parlamenti küldöttségek cserelátogatásáról és az Interparlamentáris Unióról, amellyel kapcsolatban négy, viszonylag hosszabb hozzászólás is elhangzott, amit Rónai válasza követett.⁵⁵

E nap, augusztus 2-a politikailag jelentős napirendjét két országgyűlési határozat vitája jelentette. „Az országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról”, illetve „az országgyűlés ügyrendjéről” címet viselő határozattervezeteket együttesen tárgyalta a parlament. Mindkét határozattal már jóval korábban foglalkozott a PB is, amint arról fentebb szó esett. Érdekes összehasonlítani a PB által tárgyalt tervezetet és a parlament elé került változatot: az eredeti előterjesztés sok helyen élesebben fogalmazott, ezt minden esetben tompították. Az országgyűlés elé került verzióban már nem kapott helyet a korábbi hibákra utalás, a megfogalmazások a PB instrukciói szerint „pozitívabbá” váltak. Érdekes azonban a parlamenti „vitára” is figyelmet fordítani. Vajon az országgyűlés nagyobb szerepéről szóló határozat tárgyalásakor máris bővült a Tisztekt Ház jogköre?

⁵⁴ Ogyn. 30. ülés, 1499–1508.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 2. 2. A módosítás lényege az volt, hogy a szabálysértési bizottságoknak ne kelljen írásbeli jelentést adniuk az ügyészségnek a tárgyalt esetekről, csak szóbeli tájékoztatást.

⁵⁵ Ogyn. 31. ülés, 1514–1547. A hozzászólók a magyar delegációk tagjai voltak, akik külföldi parlamenti látogatásokon vettek részt, így Wolf Johanna csehszlovákiai, Sebes István NDK-beli, Szádeczky-Kardoss Elemér szovjetunióbeli tapasztalatairól számolt be, Friss István pedig az Interparlamentáris Unió magyar delegációjának munkáját ismertette. Lásd még: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3. 1–2.

A felszólalók köre mindenestre „népfrontos” lett, hiszen a volt kisgazda miniszterelnök, Dinnyés Lajos és a korábbi Radikális Párt elnöke, Harrer Ferenc is szót kapott. Talán ezzel is a koalíciós idők parlamentjéhez való visszakanyarodás szándékát kívánták jelezni Gerőék? A javaslatok előterjesztője Pongrácz Kálmán, a jogi bizottság elnöke volt, aki nem fukarkodott a korábbi gyakorlat kritikájával: „kétségtelen, hogy országgyűlésünk [...] eddig nem töltötte be azt a szerepet, amelyet a szocialista államban a legfelsőbb államhatalmi szervnek be kell tölteni”, annak érdekében, hogy „végezze mindazokat a feladatokat, amelyeket az Alkotmány előír”. Ismertette, hogy az országgyűlés jogi bizottsága felhasználta „pártunk ezzel kapcsolatos iránymutatásait”, illetve a többi szocialista ország tapasztalatait. Hozzátette: „Gondosan ügyeltünk rá, hogy javaslataink ne jelentse- nek visszakanyarodást a burzsoá parlament felé”, hiszen „a burzsoá parlament és a szocialista országgyűlés között minőségi különbség van.” A kötelező ideológiai tiszteletkörök után ismét bírálta az addigi gyakorlatot, például a törvényerejű rendeletek túl nagy számát. „A törvényerejű rendelet alkotmányosan hozott jogszabály, de voltaképpen kivételes eszköz. Ha a törvényeknek törvényerejű rendeletekkel való helyettesítése általánossá válik, akkor az olyan hiba, amit meg kell szüntetnünk.” Hibás volt az is – folytatta –, hogy az országgyűlés fontos problémákat nem tárgyal meg, az Elnöki Tanács beszámolóit formálisak voltak, nem alakult ki interpellációs jog, ami szemben áll az alkotmánnyal. Mindezek miatt az országgyűlés és a képviselők munkája is formális volt. Pongrácz ezután ismertette a határozatok főbb pontjait, és indokolta is ezek szükségességét. Bírálta, hogy az országgyűlés csak évente kétszer ült össze, de hozzátette: „nem kívánunk most a másik végletbe esni”. Az érdemi munkához azonban idő kell. A továbbiakban minden törvényhez részletes indoklást kell készíteni, meg kell tárgyalni minden fontos kérdést, rendszeressé kell tenni az Elnöki Tanács, a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész beszámolóját. Az országgyűlés fontos feladata a szocialista törvényesség biztosítása is, ami a mentelmi jog „szilárd biztosításából” is adódik: a képviselők bátran bírálhatnak... Növelni kell az országgyűlés állandó bizottságainak számát, amelyek révén

az ülésszakok között is élénk munka folyhat a parlamentben. De javítani kell a parlamenten kívüli munkát is: szükségesek a képviselői fogadóórák, a különféle beszámolók a választóknak. Pongrácz leszögezte: a határozatok helyesek, de csak elvek; „a gyakorlati életben annyit érnek majd, amennyit meg tudunk belőlük valósítani”. Az országgyűlés határozatait korábban nem hirdették ki a hivatalos lapban, ezúttal azonban a javaslat erre is kitért. Pongrácz szerint ez „szokatlan, de teljes mértékben demokratikus”.⁵⁶

A demokrácia persze ezúttal is jelzővel korlátozott, szocialista demokrácia volt, amelynek lényegét rögtön ki is fejtette Apró Antal. A szocialista demokrácia kibontakozása „a Párt” vezetésével” képzelhető el. „Mi a demokrácia alatt [...] a dolgozó nép politikai és gazdasági hatalmát értjük. [...] Melyik kapitalista állam dicsekedhet ilyen demokráciával? [...] Ilyen demokrácia a kapitalista országokban nincs, de nem is lehet!” Majd hosszasan elemezte az egyik fő különbséget: „Az ellenséges imperialista körök azt is hangoztatják hazai csatlósáikkal együtt, hogy az az igazi demokrácia, ahol többpárt-rendszer van, és hogy mi is kanyarodjunk vissza a hét-nyolc évvel ezelőtti politikai viszonyokhoz, csináljunk többpárt-rendszert, csináljunk valamiféle koalíciós hatalmat, esetleg szervezzük újjá a rég megszűnt pártokat. Nyíltan kell erről beszélnünk, Tisztelet Országgyűlés. Világosan meg kell mondani véleményünket, mert idehaza is van bizonyos körökben ilyen illúzió. Nyíltan és egyenesen megmondjuk, mi nem ezt értjük demokrácia alatt! [...] ők olyan országgyűlést szeretnének látni a mostani helyén, ahol óriási pártharcok dúlnak, parlamenti csaták folynak. Az országgyűlésben a most folyó alkotó, építő munka helyett a dolgozó osztályok, a képviselők közötti politikai pártharcokat szeretnék látni.” Nem kis csúsztatással azt is hozzátette, hogy a többpárti demokrácia a gyárak, földek visszaadását jelentené a tőkéseknek... Apró ezek után magabiztosan ezt is kijelentette: „nagy politikai tudatlanság, a nép erejének lebecsülése, ellenséges szándék kell ahhoz, hogy hazánkban a szocialista fejlődés ilyen jelentős eredménye után egyesek azt tételezzék fel, hogy

⁵⁶ Ogyn. 31. ülés, 1547–1556.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3. 2.

visszafordítjuk, vagy hogy ők visszafordíthatják a szekér rúdját, és a magyar népi demokrácia visszakanyarodik a polgári demokrácia irányába, vagyis jobbra megyünk.”⁵⁷

Miután a képviselőket felvilágosították a szocialista demokratizmus határaitól, felszólalási lehetőséget kaptak a társutasok, azaz a korábban működő más pártok még aktív, az MDP-vel együttműködő képviselői. Dinnyés Lajos szerint a képviselők „máris az új ügyrend szellemében szólaltak fel”. Nem tudni, hogy szándékos vagy nem tudatos elszólás volt-e, de ehhez azt is hozzátette, hogy a felszabadulás óta először... Az elszólásoknak nem volt vége: Dinnyés azt találta mondani, hogy „sajnos itt [ti. a törvényerejű rendeletek kérdésében] is elburjánzott a demokrácia”, majd az általános derűtség után: „Helyesbítem: illetve a bürokrácia.” Kiemelte, hogy Hegedüs András az előző napok egyikén saját szavaival válaszolt, s ez jobb, mint az előre megírt szövegek. (Dinnyés nyilván élénken emlékezett, hogy az ő miniszterelnöksége idején még tiltotta a házszabály az előre megírt felszólalások felolvasását.⁵⁸) További bírálatként azt is kikotyogta, hogy az utóbbi években „a legtöbb törvényjavaslatot tárgyalás nélkül fogadtuk el”.⁵⁹ Harrer Ferenc „országgyűlésünk mai nappal elinduló megújulásáról” szólt, s elsősorban az új ügyrenddel, azon belül is az interpellációkkal foglalkozott. Óvott attól, hogy a képviselők a továbbiakban választóik panaszáradatát minden esetben a Ház elé vigyék; az interpellációnak nem egyéni sérelmeket, hanem a közérdekűeket kell feltárnia.⁶⁰

⁵⁷ Ogyn. 31. ülés, 1556–1568.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3. 2–4.

⁵⁸ *A Nemzetgyűlés házszabályai*. Budapest, 1946. 56. „Beszédet – az elvi jelentőségű nyilatkozatokat kivéve – tartósan olvasni tilos.” (87. §)

⁵⁹ Ogyn. 31. ülés, 1569–1574.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3. 4. Egy későbbi publicisztika szerint később Gerő, Nonn, majd mások is papír nélkül szólaltak fel, s „az ilyen módon elmondott beszédek szemmel láthatóan sokkal nagyobb érdeklődést, figyelmet keltettek a képviselők körében”. „Az új módszer az ülésszak utolsó napján kezdett már általánossá válni.” *Szabad Nép*, 1956. augusztus 5. 3.

⁶⁰ Ogyn. 31. ülés, 1574–1578.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3. 4.

Az eddigi felszólalók csak indokolták, méltatták a javaslatokat, de az országgyűlés igazi szerepe a szabályok megalkotása lett volna. Láttuk, hogy mindkét határozatot a párt előzetesen megtárgyalta. Eddig a képviselők semmilyen változtatást nem javasoltak, kivéve Dinnyés Lajos technikai jellegű javaslatát, hogy a mentelmi bizottság legyen a tizedik állandó bizottság. Az utolsóként felszólaló Karácsonyi Béla viszont módosító indítványokat tett: az ügyrend hat paragrafusának egy-egy bekezdését javasolta megváltoztatni. Javaslataira azonnal reagált Pongrácz Kálmán. Karácsonyi kérte, hogy a bizottságok feladatai között a törvényjavaslatok megtárgyalása mellett külön tüntessék fel a költségvetés és a tervtörvény megvitatását. Ez Pongrácz szerint felesleges, ezért nem támogatta a javaslatot. Szintén elvetette azt, hogy az üléseken a hozzászólások a jelentkezés sorrendjében történjenek (így ugyanis az elnök irányíthatja a vita menetét, de természetesen mindenkinek meg kell adnia a szót). Elfogadta viszont azt a felvetést, hogy a bizottságokban a törvényjavaslatok előadói ismertessék a kisebbségi véleményeket is. Karácsonyi kifogásolta, hogy az ülések után csak 21 nappal kapnák kézhez a képviselők az ülések jegyzőkönyvét. Pongrácz szerint ennek lerövidítése csak technikai kérdés. Szükségesnek látta elfogadni azt, hogy egyes interpellációk sürgősséggel kerülhessenek a Ház elé. Az utolsó felvetés az volt, hogy a nem bizottsági tag képviselők vehessenek részt tanácskozási joggal a bizottságok zárt ülésein is. Pongrácz ezt lényegében elhárította azzal, hogy kívánatos lenne, ha a képviselők háromnegyede bizottsági tag lenne. Emellett arra kérte Dinnyést, álljon el attól a javaslattól, hogy a mentelmi bizottság legyen a tizedik állandó bizottság. Minden oka megvan annak, hogy ez így legyen, érvelt – de Matolcsi János közbekiabálása után sem mondta el, hogy melyek ezek az okok. Dinnyés mindenestre elállt a javaslattól.⁶¹ A mentelmi bizottság ezek után létrejött, de nem számították az állandó bizottságok közé. A parlament a két határozatot végül azokkal a változtatásokkal fogadta el, amelyeket Pongrácz Kálmán is támogatott.

⁶¹ O gyn. 31. ülés, 1578–1581.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 3. 4.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a plenáris ülés csak igen apró, technikai változásokat fogadott el. A két határozat lényegét a párt alakította ki, így az országgyűlésnek a párt nagyvonalú gesztusa tette lehetővé saját szerepének növelését (s így a párt később tetszőlegesen meg is vonhatta ezt a jogot). Tehát a képviselőknek kevés közük volt ezen eredményekhez, a változást mégis jelentősnek mondhatjuk. Az 1956-os forradalom után ezen engedményeket visszavonták, a kádári parlamentek még kevesebb ideig üléseztek, a nyolcvanas évek elejéig folyamatosan csökkent az ülésnapok átlagos száma.⁶²

A két határozat valóban megjelent a hivatalos lapban.⁶³ Nem érdektelen összefoglalni, hogy mi is került a végleges változatba. A Szovjetunióknak és a pártnak tett kötelező tiszteletkörök után az 1/1956. Ogy. határozat kimondta, hogy „az eddigieknél nagyobb mértékben kell felhasználnunk Alkotmányunk demokratikus alapelveit arra, hogy kibontakoztassuk a dolgozó nép államépítő tevékenységét.” A fő irányelveket az alábbiakban határozták meg: „minden alapvető kérdést törvényben kell szabályozni”; „ki kell bővíteni az országgyűlés irányító, ellenőrző tevékenységének körét”; az Elnöki Tanácsnak és a Minisztertanácsnak rendszeresen be kell számolnia tevékenységéről; biztosítani kell az országgyűlésnek a szocialista törvényesség megtartását. A fentiek érdekében az országgyűlés új munkamódszerei a következők: az ediginél gyakrabban kell összehívni, s az ülések hosszát is úgy kell megállapítani, hogy legyen mód a javaslatok sokoldalú tárgyalására stb. A képviselőknek időben meg kell kapni a tervezeteket; minden törvényjavaslathoz részletes indoklást kell készíteni. A bizottságoknak az ülésszakok között is érdemi munkát kell végezni; működjenek közre a javaslatok előkészítésében, a munkába vonjanak be szakértőket. Az állandó bizottságok száma kilencre nőtt (jogi, igazgatási és igazságügyi; külügyi;

⁶² Bencsik Péter: A Kádár-rendszer állama 1957–1989. In: Szabó P. Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006*. Szeged: JATEPress, 2010. 284.

⁶³ Lásd: *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 69. sz. (augusztus 8.); továbbá: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1956*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957: 21–27.

honvédelmi; terv- és költségvetési; mezőgazdasági; ipari; kereskedelmi; kulturális; szociális és egészségügyi). Az eddiginél többször kell egyes kérdések megvizsgálására ideiglenes bizottságokat kiküldeni. Az új munkamódszerek a képviselőktől is megváltozott munkát követelnek: szorosabb kapcsolatot kell tartani a választókkal, segíteni azok panaszainak megoldását, rendszeresen beszámolva nekik munkájukról. Folyamatosan együtt kell működni a helyi tanácsokkal, állami és társadalmi szervezetekkel. A képviselők megyénként csoportokat alakíthatnak. A házelnök feladata, hogy a képviselők bel- és külpolitikai kérdésekben egyaránt tájékozottak legyenek. A határozat utolsó fejezete kimondta, hogy további intézkedések szükségesek az irányelvek biztosítása érdekében: ki kell dolgozni a fő államhatalmi és államigazgatási szervek együttműködésének és működési területük elhatárolásának alapelveit; az új választójogi törvényt; a képviselők jogaira és kötelességeire vonatkozó részletes szabályokat; a Hazafias Népfronton át elő kell készíteni a képviselői beszámolókat; újjá kell szervezni az állandó bizottságokat, továbbá a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottságot.⁶⁴

Az új ügyrendet nem ismertetem ennyire részletesen, hiszen az zömében technikai kérdésekkel foglalkozik (az országgyűlés megalkulása, szervezete, tanácskozási rendje stb.). Az 1950-es, alig 28 §-ból álló ügyrend jelentősen kibővült: 1956-ban már 53 § szerepelt benne, részletesebben határozták meg például a házelnök feladatait. Az ügyrend is tartalmazta az új bizottságokat, s a korábbi ügyrenddel szemben előírta a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottság felállítását, továbbá az *ad hoc* bizottságok létesítésének lehetőségét. Az ügyrend legfontosabb új fejezete az interpellációkról szólt. (Ez a régi ügyrendben is szerepelt, bár csak elméletileg.) Újdonság volt, hogy a kormány tagjain kívül interpellálhatóvá tette az Elnöki Tanácsot és a legfőbb ügyészt. Az interpellációt az ülés előtt 24 órával kellett a házelnöknél betérjeszteni. Az interpellációra az országgyű-

⁶⁴ 1/1956. Ogy. hat. az országgyűlés ügyrendjéről. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 69. sz. (augusztus 8.), illetve *Törvények és rendeletek 1956*, 21–23. Ismertette: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 10. 2.

lés előtt köteles volt válaszolni a megszólított személy, még az adott ülészakon; indokolt esetben azonban írásban, 30 napon belül is volt lehetőség a válaszra. Az országgyűlés kimondhatta az interpelláció sürgősségét. A válasz után a képviselőnek viszontválaszra volt joga, mely után az országgyűlés döntött, hogy a választ tudomásul veszi-e, vagy napirendre tűzi az ügy tárgyalását. Létrehozta az ügyrend az Országgyűlés Irodáját is, amely szervezési és technikai segítséget adott a bizottságoknak és a képviselőknek, nyilvántartásokat vezetett és gondoskodott a gyorsírói jegyzőkönyvek elkészítéséről.⁶⁵

Az ülészak utolsó napján, 1956. augusztus 3-án megválasztották az összes (régi és új) bizottság tagjait.⁶⁶ A nap további részében interpellációk hangzottak el – az új ügyrend szellemében. Interpellációkra 1949 óta nem került sor, annak ellenére, hogy az Alkotmány és az 1950-es ügyrend egyaránt biztosította ezt a jogot a képviselőknek.

Ezen az ülésnapon a képviselők alaposan kihasználták az újonnan megnyílt lehetőséget. Huszonegy interpelláció hangzott el. Ezek többsége természetesen nem érintett fontos politikai témákat, így nem is célom valamennyi interpelláció ismertetése, egyes motívumok kiemelése viszont rávilágít arra, hogy milyen volt az új szabályok alkalmazásának első napja: milyen gyorsan tanultak bele a képviselők az új szerepkörükbe.

Sási János és Varga Károly interpellációját például Rónai Sándor házelnök félbeszakította: csengetés után figyelmeztette őket, hogy valójában nem interpellálnak, hanem hosszú beszédbe fogtak. Ezért figyelmeztette őket az ügyrend betartására. Sárfi Rózsi később, saját interpellációjába beleszötte ezzel kapcsolatos véleményét. Szerinte sok képviselő most beszélt először az országgyűlésben, nem ismeri még az interpelláció módját, „s a közbeszólás, erélyes csengetés bizony ráijesztett ezekre a képviselőtársainkra [...] Azt hiszem, hogy ez nem helyes. Tanúsítsunk türelmet a parlament új munkamódsze-

⁶⁵ 2/1956. Ogy. hat. az országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 69. sz. (augusztus 8.), illetve *Törvények és rendeletek 1956*, 23–27.

⁶⁶ Ogyn. 32. ülés, 1586–1589.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 4. 1.

reinek kialakításával kapcsolatban is.” Rónai így válaszolt: „az ügyrendet azért alkottuk, hogy betartsuk” – amire a jegyzőkönyv szerint a képviselők helyesléssel és tapssal reagáltak. Rónai folytatta: „Az interpelláció keretében javaslatokat feltenni azért sem mutatkozik célravezetőnek, mert [...] az országgyűlésnek, mivel az nincs a napirendjén, nem áll módjában tanácskozni és határozatot hozni.”⁶⁷

Vajdai Lajosné a 18 évnél fiatalabbak éjszakai műszakban való foglalkoztatása tárgyában interpellálta a könnyűipari minisztert. A távollevő tárcavezető helyett annak helyettese adott választ, ám ő is csak írásban küldte el azt. A választ Vajdainé nem fogadta el. Már ez is kirívó lett volna, hiszen az összes többi választ elfogadták az interpellálók. Az azonban, hogy az országgyűlés is elutasította a miniszterhelyettes választát, az merőben új vonás volt. Annál is inkább, mert az elutasítás aránya 100%-os volt.⁶⁸ Az egyhangúság persze már azt a gyanút is keltheti, hogy megrendezett esetről volt szó.

Köböl József azt kifogásolta, hogy a hivatalok nem segítik kellőképpen a képviselőket és tanácsstagokat munkájukban. A választ Hegedüs András fogalmazta meg: beszámolt egy készülő minisztertanácsi határozatról, illetve a tervezett államigazgatási törvényről. Ez utóbbi fogja majd szabályozni, hogy milyen ügyben melyik szerv az illetékes. Ezt követően mindenki tudja majd, hogy az egyes panaszkodók hova kell fordulni. Az 1956. MT. hat. „az államigazgatási szervek feladatairól az országgyűlési képviselők munkájának támogatásában” címmel valóban hamarosan, egy hónap múlva meg is jelent a *Magyar Közlönyben*.⁶⁹

⁶⁷ A félbeszakított interpellációkat lásd: Ogyn. 33. ülés, 1605., 1609. Sárfi Rózsi és Rónai pengeváltása: Ogyn. 33. ülés, 1631–1632. Az esetről egy későbbi publicisztika is beszámolt: *Szabad Nép*, 1956. augusztus 5. 3.

⁶⁸ Ogyn. 33. ülés, 1618–1619.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 4. 2., illetve augusztus 5. 3.

⁶⁹ Ogyn. 33. ülés, 1610–1614.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 4. 1–2. Az államigazgatási törvény már csak 1957 nyarán született meg, lásd: 1957. évi IV. tv. Az 1956. MT. hat.-ot lásd: *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 77. sz. (szeptember 4.), illetve *Törvények és rendeletek 1956*, 177.

Parragi György a fakultatív hitoktatás tárgyában interpellált. Mint mondotta, egyetért a kötelező hittan 1949-es megszüntetésével, de azzal nem, hogy a hittanosokat és szüleiket fenyegetik, hatósági nyomást gyakorolnak rájuk. Ismét Hegedüs András válaszolt. Bár nem az alkotmány írja elő, de a kormány mégis lehetővé teszi a fakultatív hittant – mondta. „Ismeretes pártunk álláspontja a vallás kérdésében. Azt hiszem, nem szükséges, hogy ezt a kérdést itt kifejtsem. [...] A kormány a vallás kérdésében teljes mértékben helyesli és magáévá teszi a párt álláspontját.” Ezután kifejtette: nem helyesli az adminisztratív nyomást, de ezek száma elenyésző. Gerő Ernő közbeiktott: Ezt is elítéljük! Majd a miniszterelnök folytatta: minden esetet ki fognak vizsgálni. Majd hozzátette: előfordul, hogy az egyház is nyomás alatt tartja a szülőket e kérdésben, és ez is visszaélés.⁷⁰

Az interpellációk a Kádár-korszakban rendszeressé váltak ugyan, de 1957–1987 között évente átlag 7,2 interpelláció hangzott el. Egyetlen évben sem hangzott el annyi, mint 1956. augusztus 3-án egyetlen nap alatt.

Az országgyűlés 1956. nyári ülészakán tehát jelentős eseményekre került sor. A parlament határozatokat fogadott el saját szerepének megnöveléséről, hét év óta először interpellációkra került sor, itt is megtárgyalták a szocialista törvényesség bonyolult problémáját. Az országgyűlésnek még számos fontos feladatot szántak 1956-ban: még legalább két ülészakot tartottak volna. A következő ülészak kitűzött időpontja október 22-e, majd Gerőék jugoszláviai útja miatt egy hét késéssel október 29-e lett volna. A forradalom kitörése miatt az ülészak elmaradt, legközelebb csak 1957 májusában hívták össze a Tisztelt Házat. Az országgyűlés azonban ekkor ismét visszasüllyedt abba a jelentéktelen, háttérbe szorított helyzetbe, mint ahol 1956 nyaráig is volt.

⁷⁰ Ogyn. 33. ülés, 1636–1639.; *Szabad Nép*, 1956. augusztus 4. 3.

Nagy Imre Gerő Ernő „tisztalap” politikájáról*

Bevezetés

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) 1956. július 18–21-i ülésén Rákosi Mátyás kénytelen volt benyújtani lemondását. Utódául már a plénum összeülése előtt Gerő Ernőt választották meg. Az új első titkár – bár régóta ambicionálta elérni ezt a posztot – váratlanul került a párt élére. Gerő ennek ellenére egy hosszabb beszédet mondott, amelyben felvázolta terveit. Ennek elkészítésére nem volt túl sok ideje. Leszögezte, hogy tisztalapot kell nyitni az ország történetében. Ez a jelzős szerkezet, a „tisztalap” vált Gerő rövid első titkárságának jelképévé. Gerő programját a történelmi emlékezet negatív felhangokkal őrizte meg. A Nagy Imre körül kialakult pártellenzéki csoport tagjai – a forradalom után kelt, tehát 1957-es vagy későbbi – írásaikban egyértelműen elítélték. Érdekes módon, bár más okokból, de a kádárista, valamint az emigrációs és a rendszerváltás utáni történetírás is élesen bírálta a „tisztalap” politikáját.¹

A bírálóknak igazuk van abban, hogy Gerő megválasztása valóban hiba volt, személye tényleg alkalmatlan volt a kibontakozásra.

* A témában végzett kutatásaimat eredetileg az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatta.

¹ A „tisztalapról” és értékeléséről bővebben: Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztalap” politikájának néhány történelmi problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137. Lásd e kötet lapjain is: 9–45.

Neve szorosan kapcsolódott Rákosiéhoz, így ugyanolyan gyűlölet övezte, mint a bukott diktátort. Bár a törvénysértésekért, a koncepciók perekért inkább csak közvetetten volt felelős, de a gazdaságpolitika korlátlan uraként súlyosan elmarasztalható az ötvenes évek erőltetett iparosítása és kollektivizálása, valamint az életszínvonal leszorítása miatt. Múltja mellett jellembeli hibái (goromba, türelmetlen, agresszív modora) sem tették alkalmassá az első titkári posztra, ráadásul nélkülözte Rákosi karizmáját is. Az SZKP XX. kongresszusa után azonban Gerőben változások indultak el. Belátta, hogy a régi politika nem folytatható tovább. Ennek jelei már tavaszi felszólalásain megmutatkoztak. Kimutatható az is, hogy a „tisztalap” számos reformját már jóval július előtt előkészítették, a reformok végrehajtása pedig már július végén megkezdődött, lásd például a parlament nagyobb szerepére vonatkozó javaslatot.²

A „tisztalap” legnagyobb hibája az volt, hogy Gerő presztízssokkából nem volt hajlandó átfogóbb személycserékre. Azonnal vissza kellett volna hívni Nagy Imrét a párt és az állam vezetésébe, ezzel együtt törölve a teljes pártellenzékekkel szembeni büntetéseket, retorziókat is. Ennek oka részben a szovjet nyomás volt: a Budapesten tartózkodó Mikojan az „ellenséges elemek” szétverésére biztatta a Politikai Bizottságot.³ A Nagy Imrével szembeni fenntartások azért érthetők nehezen, mert az 1953-ban meghirdetett „új szakasz” és a Gerő-féle „tisztalap” politika lényegét tekintve nagyon hasonlít egymásra. Az új szakasszal való összevetés azért is hasznos, mert ismert: Nagy Imre meghirdetett reformjai azonnali és országos méretű lelkesedést váltottak ki. Ha tehát a két program hasonló volt, úgy figyelemre méltó, hogy társadalmi fogadtatásuk mennyire különbözött egymástól. Ennek okai között is-

² Bencsik Péter: A „tisztalap” a magyar országgyűlésben. Az 1956. július 30. – augusztus 3-i parlamenti ülésszak. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 136. tom. (2014) 149–171. Lásd e kötet lapjain is: 77–107.

³ Mikojan július 14-i jelentését lásd: Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. 40–45. Fellépésének egyik fő oka a június végi poznańi munkásfelkelés lehetett, amely más országokra való áttérjedéssel fenyegetett.

mét csak a személyes hitelesség említhető meg: Nagy Imre hiteles volt a társadalom számára, míg Gerő nem. A két korszak emlékeztét az utókor számára azonban az is befolyásolta, hogy míg az „új szakasz” után Rákosi restaurációs kísérlete következett, addig a „tiszt lap” után a forradalom. Az „új szakasz”-ra tehát utólag is nosztalgiával emlékeztek, míg a forradalomban a szabadság mámore végképp elhomályosította a „tiszt lap” pozitívumait.⁴ Ugyancsak fontos szempont, hogy 1956-ban, három évvel az „új szakasz” után már a társadalom elvárásai is megnöttek. Egy 1953-hoz hasonló program már nem feltétlenül volt kielégítő. Amikor október 23-án Nagy Imre 1953-as platformra próbált helyezkedni, a Kossuth téri tömeg kifütyülte őt is.

Az „új szakasz” és a „tiszt lap”: hasonlóságok és különbségek

Ennek ellenére a két program célkitűzéseit mégis érdemes összevetni. Az „új szakasz” kapcsán le kell szögezni, hogy az 1953. júniusi Központi Vezetőségi határozat sokkal szókimondóbb volt, mint maga a miniszterelnöki expozé, amely a legpikánsabb részeket (például Rákosi felelősségét) nem tárta a nyilvánosság elé. Az „új szakasz” legfontosabb eredeti elemei az alábbiak: az országgyűlés nagyobb szerepe, az életszínvonal emelése, a nehézipari fejlesztés visszafogása, a könnyűipar és főleg a mezőgazdaság jelentőségének növelése, az erőszakos kollektivizálás leállítása, a téeszektől való kilépés és a szövetkezetek feloszlásának lehetősége, a kuláklista eltörlése, a tagosítások megtiltása, a beszolgáltatás előre tervezhető rendszere, a kisipari magánvállalkozások engedélyezése, az értelmiség jobb megbecsülése, a jogrend és a törvényesség megszilárdítása, amnesztia, az internálás megszüntetése, az ügyészi szervezet megerősítése.⁵

⁴ Köszönöm Szakolczai Attilának, hogy erre a szempontra felhívta figyelmemet.

⁵ Az 1953. június 27–28-i KV-ülés határozatát lásd: MNL OL M-KS 276. f. 52/24. őe. Az „új szakasz”-t meghirdető miniszterelnöki expozét elsőként a

Ezek közül a parlament szerepének növelése, az életszínvonal emelése, az értelmiséggel szembeni diszkrimináció megszüntetése, illetve a (szocialista) törvényesség a „tiszt lap” programjában is hangsúlyosan jelen volt. Nagy Imre 1953-ban egyetlenegyszer használta a „szocialista törvényesség” kifejezést, míg a jelző nélküli törvényességet csaknem tucatnyi alkalommal. Gerő beszéde és a párthatározat az esetek kétharmadában a jelzős szerkezetet használta. Az 1956-os szocialista törvényesség ugyanakkor több esetben is túlment Nagy Imre 1953-as törekvésein: teljes szakítást hirdetett a titkos jogszabályok addigi rendszerével, az ún. pszeudojoggal (alapvető, hogy „minden állampolgár részére érthető [...] törvények és jogszabályok legyenek, valamint, hogy ezeket a törvényeket megtartsák”), kimondta, hogy „senkinek a bűnösségét csak saját beismerése alapján megállapítani nem lehet”, és kiállt a bírói függetlenség mellett. A „tiszt lap” is szembehelyezkedett az erőszakos kollektivizálással, ugyanakkor határozottan a szövetkezetek mellett lépett fel, a kilépés lehetőségéről nem esett szó benne. Visszalépést jelentett az is, hogy a párthatározat leszögezte: „...az egész népgazdaság fejlesztésének, a technika haladásának alapja a nehézipar”. Az elvileg már megszüntetett kuláklista ellenére szó esett a kulákokról, az ő politikai elszigetelésükről (de élesen elítélte a program az ellenük alkalmazott korábbi erőszakot és a középparasztok kulákká minősítését). A visszalépések tehát alapvetően gazdasági területen mutatkoztak, Gerő számára ugyanis az „új szakasz” gazdasági lépései túl radikálisak voltak, és rövid távon károkat, például külkereskedelmi hiányt okoztak. A téeszek gyors dezorganizálódását sem nézte jó szemmel 1953-ban. A „tiszt lap” ugyanakkor több esetben túl is haladta Nagy eredeti célkitűzéseit, például a haszonelv (profit) elismerésével („Fokozottabban érvényesítsük az anyagi érdekelttség elvét”), a békekölcsön megszüntetésével, valamint a korábbi koncepciók perek elítéltejének rehabilitálásával, amit Nagy is csak 1954 közepén

Szabad Nép 1953. július 5-i száma közölte. Az eredeti jegyzőkönyv: *Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott országgyűlés naplója*. I–II. Budapest: k. n., 1967. I. köt. 12–26. 2. ülés. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_01/ (utolsó letöltés: 2023. szeptember 25.)

kezdett felvállalni, miután Rákosi ellenállása erre rákényszerítette. Gerő programja felkarolta a Nagy által (1954 őszén) létrehozott Hazafias Népfrontot és más tömegszervezeteket is, ezek megerősítésére törekedett.⁶ A Gerő-féle program legkomolyabb hiányossága a beszolgáltatási rendszer megtartása volt – de mint tudjuk, azt Nagy Imre is csak a forradalom idején szüntette meg.

„Vissza a pártba” és Nagy Imre véleménye Gerőről a forradalom előtt

Hogyan értékelte Nagy Imre a „tisztá lap” programját és annak végrehajtását? A kérdésre két választ lehet adni, ugyanis Nagy véleménye 1956 késő nyarán, kora őszén még jelentősen különbözött attól, ahogyan 1957-ben, snagovi fogságában vélekedett Gerő intézkedéseiről. Sajnos az 1956. nyári véleményével kapcsolatban kevés forrással rendelkezünk, ekkoriban ugyanis kevesebbet írt, mint korábban. Az ekkori értékelését ráadásul komolyan befolyásolhatta pártügyének rendezetlensége, vagyis az, hogy nem állították helyre a párttagságát. Joggal vélhetjük, hogy emiatt dühös lehetett Gerőre, ami véleményét negatív irányban befolyásolta. Írásai, illetve beadványai mellett a Nagy Imre-kör egyes tagjainak visszaemlékezései, illetve azon pártvezetők beszámolóí adhatnak némi támpontot, akik 1956 nyarán megbeszéléseket folytattak a volt miniszterelnökkel.

Nagy Imre már 1955-ben kifejtette véleményét Gerőről. Idézte Hruscsov egy 1954-es mondatát, ami szerint „Gerőnél nincs semmi önkritika és felelősség a gazdaságpolitika súlyos hibáiért”. Gerő 1954. őszi (Nagy Imre reformjai mellett kiálló) szolnoki beszédét Nagy kétkulacsosnak minősítette, mivel 1955 tavaszán ismét sztálinista módon lépett fel. Nagy később Malenkovot idézte, aki szerint „Rákosi nem tudott a hibák kijavításának élére állni”, amit persze úgy is lehet ér-

teni, hogy a hibák kijavítása mégiscsak elvárható volt a régi vezetés leváltása nélkül is. A későbbi „tisztá lap” szempontjából különös jelentőséggel bírnak Nagy alábbi sorai: „...sokkal helyesebb lett volna a [rehabilitációs] kérdéseket a múlt év őszén [tehát 1954-ben – B. P.] elintézni, az állandó halogatás helyett [...] Ma már rég túl lennénk ezeken a párt számára kényes kérdéseken.”⁷ 1956 nyarán Gerő is túl akart lenni ezen a kényes kérdésen – a „tisztá lap” kifejezés ezt is jelentette.

A következő említést érdemlő feljegyzés már 1956 tavaszáról való. Az SZKP XX. kongresszusa után megtartott, 1956. márciusi KV-ülésről Nagy meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkezett. Rákosi ottani beszámolója rendkívül felbosszantotta, így 1956 áprilisában kelt jegyzeteiben vaskos véleményeket fogalmazott meg: „...a Rákosi-klikk sztálinista volt és az is maradt: kutyából nem lesz szalonna [...] Őrségváltás kell, mert a) sztálinistákkal nem lehet lenini politikát megvalósítani; b) a jelenlegi vezetés alkalmatlan tudományosan megalapozott marxista-leninista elvi politika folytatására és a szocializmus építése magyar útjának kidolgozására.”⁸ Ekkori véleménye alapján úgy tűnik, hogy a sztálinistákat, köztük nyilván Gerőt is teljesen alkalmatlannak találta a XX. kongresszus irányvonalának megfelelő lépések megtételére.

Nagy Imre ezt követően csak 1956 nyarán, de még a „tisztá lap” meghirdetése előtt ragadott tollat, a pártvezetésnek címezve leveleit. Ezekben elsősorban párttagsága helyreállításáról volt szó, s ennek kapcsán már Rákosi bukása előtt egy nappal, július 17-én írásba adta, hogy „egyetértek a pártélet alapját képező demokratikus centralizmus lenini elvével, amelynek alapján, mint párttag, a párt határozatait magamra nézve kötelezőnek tartom véleményeltérés esetén is, ha valamely határozattal nem, vagy nem mindenben értek egyet” – igaz, a párt határozatai közül az 1953-as és 1954-es reformokat (és az SZKP XX. kongresszusát) említette meg.⁹ Két nappal később (Rá-

⁶ Gerő beszédét lásd: *Szabad Nép*, 1956. július 19., a párthatározatot: *Szabad Nép*, 1956. július 23. Mindkettő megtalálható a KV 1956. július 18–21. ülésének jegyzőkönyvében: MNL OL M-KS 276. f. 52/35. 6e.

⁷ Nagy Imre: „A magyar nép védelmében”. *Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Párizs: Magyar Füzetek, 1984. 168., 170–171., 175., 187.

⁸ Nagy: „A magyar nép védelmében”, 244., 248.

⁹ T. Varga György: Nagy Imre politikai levelei. *Új Fórum*, 1. évf. (1989) 4. sz. 36.

kosi lemondása után, de még a KV-ülés ideje alatt) már be is hívták a pártközpontba, ahol Egri Gyula és Nógrádi Sándor beszélt vele. Az előbbi jelentése szerint Nagy lényegében elismerte korábbi frakciós tevékenységét, és elhatárolódott a köréje gyűlt „elemektől”, továbbá megígérte, hogy „tanulmányozni fogja a Központi Vezetőség ülése anyagát, illetve határozatait, melyek meggyőződése szerint helyesek lesznek”.¹⁰ Természetesen elképzelhető lenne, hogy Egri eltorzította Nagy szavait, de ennek ellentmond, hogy az ellenzék több tagja is szem- és fültanúja volt Nagy Imre és Gimes Miklós vitájának: „Nagy [...] kijelentette, hogy el kell fogadni a július 18-i KV platformját.” Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós és mások élesen bírálták Nagyot, aki arra kérte őket, hogy a korábbinál lazább kapcsolatot tartsanak vele, ezért ők pár napig „bojkottálták” is.¹¹

A fentiek tanulsága az, hogy Nagy Imre impulzív, érzelmes ember volt, aki 1956 áprilisában haragos volt az MDP sztálinista vonalára, de júliusban ugyanezen sztálinistáktól talán túlzott örömmel fogadta el a pártba való visszatérésének szigorú feltételeit. Mivel ezután pártügyében hetekig nem történt semmi, viszont a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent egy öt bíráló cikk, amelyet még Rákosi országlása idején rendeltek meg, Nagy támadóbban lépett fel. Több beadványt küldött a párthoz, amelyekben a cikktől való elhatárolódást, illetve nézeteinek szélesebb körben, a KV előtt történő megvitatását kérte.¹² Egri Gyula és Kőből József végül augusztus 14-én fogadta a „más hangulatba jött” Nagy Imrét, aki számos panaszát előterjesztette. Gerő reformjainak témája ekkor már szinte elsikkadt

¹⁰ T. Varga György: Levéltári dokumentumok Nagy Imréről 1955–1956 (IV. rész). *Új Fórum*, 1. évf. (1989) 8. sz. 45.

¹¹ Fekete Sándor visszaemlékezését idézi: Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest: 1956-os Intézet – Sík Kiadó, 1999. 282. Feri Sándor is beszámolt egy másik vitáról, „ahol éles nézetkülönbség mutatkozott Nagy és Gimes között abban, hogy valóságos fordulatként vagy annak elmaradásaként kell-e értékelni a Rákosi–Gerő váltást”. Révész: *Egyetlen élet*, 282.; A „bojkott” ügyét hasonlóan tárgyalja Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I–II. Budapest: 1956-os Intézet, 1996–1999. II. köt. 214.

¹² T. Varga: Nagy Imre politikai levelei, 36–38.

a többi között, ám Egri jelentésének egy részlete figyelemre méltó: „Kérésünkre elmondotta, hogy amikor velünk beszélt [július 19-én – B. P.], még csak Gerő elvtárs beszédét ismerte. Ezt alapjában véve jónak tartja. Ehhez képest véleménye szerint a Központi Vezetőség határozata visszalépést jelentett. Ezzel nem mindenben ért egyet nemcsak személyét illetően, hanem másban sem.”¹³ Úgy vélem, hogy ez inkább volt részéről kifogás, mint valódi érv. Összevetve Gerő 18-i beszédét és a KV 21-i határozatát, a tervezett reformok terén nem láthatunk érdemi különbségeket. (Gerő beszédében viszonylag nagy hangsúlyt kapott, de a határozatból már kimaradt az anyagi érdekelttség szerepe a gazdaságban, továbbá a pártmunka stílusának megváltoztatása. Ezzel szemben Gerő csak röviden utalt a szocialista törvényességre, miközben a rehabilitációkat meg sem említette – mindkét téma részletesen szerepelt a határozatban. Szintén csak a határozatban szerepelt a békés egymás mellett élés öt alapelveinek szerepe, a „műszaki zár”, azaz a vasfüggöny lebontása és a művészeti életben a szocialista realizmus melletti egyéb irányzatok tolerálása. Gerő beszéde ráadásul többször utalt az ellenség[es nézetek] és a jobboldali elhajlás problémájára, mint a határozat. Ez utóbbi azt is kiemelte, hogy 1955 után komoly balos túlkapásokra is sor került. Összességében véleményem szerint a határozat közelebb állt a Nagy Imre-vonalhoz, mint Gerő beszéde.) Gerő arról is beszámolt Andropovnak, hogy „az elvtársak megkérdezték Nagyot, hogy konkrétan miben van eltérés a beszámoló és a határozat között, de Nagy nem tudott egyetlen komoly tényt sem felhozni”.¹⁴

Augusztus második felében az MDP véleménye is lassan változni kezdett Naggyal kapcsolatban. Bár a PB 24-i határozata kimondta, hogy az 1955. márciusi határozat, amely Nagy jobboldali elhajlását bírálta, helyes volt, de elismerte, hogy ezt követően a párt részéről „szubjektív tényezők is szerepet játszottak, melyek nem segítettek, sőt ellenkezőleg, nehezítették a kérdésnek a legmegfelelőbb megold-

¹³ T. Varga: Levéltári dokumentumok, 46.

¹⁴ Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*. Budapest: Napvilág, 2002. 341.

dását”.¹⁵ Alapvetően önkritikát vártak Nagytól, amely azonban nem érkezett meg.¹⁶ Végül mégis Nagy engedett, mivel nem akarta, hogy ügyében tovább éleződjön a harc – talán már érzékelve a gyülekező viharfelhőket? Október 4-én kelt levelében – bár az általa szorgalmazott elvi vitára még nem került sor – kijelentette: „...mindenekfelett álló döntő kérdés a pártegység ügye.” Ez azért fontos, mert a pártegység Gerő kedvelt kifejezése volt, július 18-i beszédének hivatalos címében is szerepelt („Pártegységgel a szocialista demokráciáért”). Nagy levele így folytatódott: „...egyetértek az 1956. júliusi KV-határozat azon elvi célkitűzéseivel, amelyek a XX. kongresszus szellemében vezetik a pártot a szocialista demokratizmus útján. Bár a határozat számos kérdésében más véleményen vagyok, a határozatot magamra kötelezőnek tartom és küzdök megvalósításáért.” Nézeteinek elvi tisztázását, megvitatását továbbra is igényelte.¹⁷ Kilenc nappal később az MDP helyreállította Nagy Imre párttagságát. Fontos megemlíteni Gimes Miklós biográfusának konklúzióját is: „...ekkor [szeptemberben – B. P.] a pártellenzék legradikálisabb megnyilvánulásaihoz is hozzátartozott a júliusi határozat elfogadása. Magát a határozatot ritkán, sokkal inkább annak végrehajtását, illetve végrehajtásának »elakadását« bírálják.”¹⁸

Nagy Imre véleménye

Gerő reformjairól a forradalom után

Merőben más kép bontakozik ki Nagy Imrének a forradalom után keletkezett írásából. A snagovi naplóban minden pozitívum nélküli bírálatot találunk csak Gerő programjáról. Ezeket érdemes hosszab-

¹⁵ T. Varga: Levéltári dokumentumok, 47.

¹⁶ Rainer: *Nagy Imre*, II. köt. 216–217.

¹⁷ T. Varga: Nagy Imre politikai levelei, 38–39.

¹⁸ Révész: *Egyetlen élet*, 285. Az »elakadásról« lásd: Bencsik Péter: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi »funkcionárius-vita«. *Aetas*, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103. Lásd e kötet lapjain is: 46–76.

ban is idézni, majd ezek után értelmezni azokat. „A júliusi KV-határozat megmaradt az 1955. márciusi határozat elvi és politikai alapjain, ami az 1953. június előtt[i] időszak kalandor-politikájához való visszatérést jelentette. Rákosi helyébe Gerő első titkári kinevezése biztosította a régi politika folytatását.”¹⁹ „A júliusi KV ülés határozatai nem hoztak fordulatot a párt politikájában [...] Eleve nyilvánvaló volt, hogy a régi, népellenes kalandorpolitikát lehetetlen a kilátásba helyezett demokratikus módszerekkel megvalósítani. Nyilvánvaló volt, hogyha a párt politikája változatlan marad, elkerülhetetlen a visszatérés az erőszak politikához, a még meg sem kezdett demokratizmus felszámolásához. [...] nem történtek olyan változások sem politikai, sem személyi téren, amelyek biztosítékot nyújtottak volna a kibontakozásra, a katasztrófa megelőzésére [...] Az 1956. júliusi KV határozat, anélkül, hogy perspektívát adott volna, tovább fokozta a politikai és személyi harcot az ellenzék ellen. A júliusi KV határozatnak a Rákosi–Gerő-klikk és annak csak politikai eszközévé vált KV azt a szerepet szánta, hogy elvi-politikai fordulat nélkül, hasznos frazeológiával és megtévesztő manőverekkel szembeállítsa az 1953. júniusi ellenzéki platformmal. [...] A határozat elvtelen zűrzavar volt, amely fenntartva a pártvezetés összes korábbi és egymásnak ellentmondó határozatait, a párt fő vonalát illetően teljes bizonytalanságot teremtett a párttagság soraiban. Ennek ellenére a pártvezetés ezt a határozatot a párt »platformjának«, sőt »programjának« nyilvánította. A határozat és annak indokolása nem ütötte meg a párttagság tömegeinek politikai színvonalát.”²⁰ „Érdemes felemlíteni, hogy Kádár János, a pártügyekben folytatott megbeszélések során, egyszer (szeptember 1-jén) Gerővel együtt, másodszor a PB teljes ülésén, ahol én a júliusi KV határozat hibáit részletesen elemeztem, velem szemben a határozat védelmére kelt.”²¹ „A júliusi platform

¹⁹ Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* (Szerk. Vida István.) Budapest: Gondolat Kiadó – Nagy Imre Alapítvány, 2006. 76.

²⁰ Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 115–116. (Sajnos az eredeti kéziratból épp a júliusi platformot tárgyaló rész közepén hiányzik két oldal.)

²¹ Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 121.

nem volt más (tisztá lap = tiszta frázis), mint harc az 1953. júniusi platform ellen, amely ellen nyíltan, úgy mint 1955 márciusában tették, már nem lehetett fellépni. A júliusi platform lényegében a régi vezetés politikai restaurációja volt.”²²

Abban természetesen igaza van Nagynak, hogy Gerő megválasztása súlyos hiba volt; bizonyos mértékben abban is, hogy az ellenzék (de nem Nagy Imre) elleni harc fokozódott, főleg Losonczy Géának az értelmiségi határozatról írott cikke után.²³ Ugyanakkor nehéz a júliusi programot azonosítani az 1955. márciusi vagy pláne az 1953 előtti időszakokkal – mint láttuk, ezt korábban maga Nagy sem így látta. Teljesen valószínűtlen, hogy Nagy már 1956 őszén bírálta volna a júliusi határozatot. Szeptember 1-jén valóban találkozott Gerővel és Kádár Jánossal, akik mindketten beszámoltak erről Andropov szovjet nagykövetnek, de egyikük sem említett ilyen kritikát Nagytól.²⁴ Az pedig végképp érthetetlen, mikor lett volna a PB azon „teljes ülése”, ahol Nagy bírálhatta a „tisztá lap” politikáját. Az MDP PB ülésén Nagy csak október 24-én és 28-án vett részt, de egyik ülés jegyzőkönyve sem tartalmaz még csak hasonlót sem.²⁵ Tegyük hozzá, a forradalom napjai erre aligha voltak alkalmasak, és kizárható az is, hogy az első, tehát a forradalom mögé álló MSZMP november 4. előtti ülésén került sor ilyesmire. Egyetlen lehetőség marad: Nagyék ugyanis tartottak PB-ülést a jugoszláv nagykövetségen november 4-e után, természetesen az első titkár, Kádár nélkül. Ott viszont már a forradalom leverése után, egészen más hangulatban tekinthetett vissza az eseményekre.

²² Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 132. Nagy a snagovi naplóban mindezek mellett következetesen Rákosi–Gerő-klikkről, illetve Gerő–Kádár–Hegedüs klikkről ír.

²³ Bencsik: Az MDP értelmiségi határozata, 96–103.

²⁴ Szereda–Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 77–78. (Gerő); Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok*, 345–346. (Kádár). Kádár a PB 1956. szeptember 7-i ülésén is beszámolt a találkozóról: MNL OL M-KS 276. f. 53/302. őe. (A szóbeli tájékoztatóról sajnos nem készült feljegyzés.)

²⁵ Horváth Julianna – Ripp Zoltán (szerk.): *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.* Budapest: Napvilág, 1997. 29–30., 98–112.

1956. december 11-én Snagovban Nagy Imre beszélgetést folytatott a Román Munkáspárt küldöttével, Valter Romannal. Megvádolta Kádárt, hogy „az utolsó pillanatig védelmezte” Gerőt, és „nem ellenzte sem Gerő, sem Rákosi politikáját”. Amikor Nagy szeptember 1-jén állítólag szembeszállt a párttal és a júliusi programmal, Kádár azt védelmébe vette. „Most végül bebizonyosodott, hogy a júliusi határozatok tényleg nem megfelelőek” – összegezte. A „most”, tehát az a pillanat, ami bizonyította ezt, nyilvánvalóan a forradalom alatt következett be. Nagy ezután arról beszélt, hogy Kádár szerint neki nem volt programja, holott azt Kádár „maga olvasta fel”. A Nagy-féle program pedig az 1953. júniusi volt. „Azóta persze lényegesen megváltoztak a dolgok, s mindezt figyelembe kellett volna venni” – tette hozzá.²⁶ (Kiemelés tőlem – B. P.)

Hasonló bíráló véleményt láthatunk Nagy Imrének az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságához intézett 1957. február 22-i levelében: „Nem sokkal később, 1956 júliusában, a KV ülés idején beszéltem Budapesten Mikojan elvtárssal. Ez alkalommal neki is őszintén elmondtam véleményemet, és feltártam a helyzet súlyosságát. A júliusi KV. határozatokat nem tartottam alkalmasoknak a kibontakozásra, sem gazdasági, sem politikai téren. Megmondtam, hogy ezek a határozatok a régi hibák és bűnök felszámolását sem viszik előre, inkább a régi káros politika átmentésére irányulnak, semmi elvi változást nem hoznak. Rámutattam, hogy Gerő Ernőnek első titkárrá történt megválasztása nem megoldás, mert sem a párt tagsága, sem a néptömegek nem fogadják el vezetőjüknek. Őszintén kifejtettem, hogy súlyos válság felé rohan a párt és az ország, amelynek elejét venni az úgynevezett júniusi politikához való visszatérés alapján lehet, amit a párt tagsága is, az ország népe is nagy lelkesedéssel tenne magáévá.”²⁷ Nagy Imre július 21-én valóban tárgyalt Mikojannal, de akkori megnyilvánulásai alapján szinte kizárt, hogy ezt mondta

²⁶ Közli: Baráth Magdolna – Sipos Levente (szerk.): *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Budapest: Napvilág – Magyar Országos Levéltár, 2006. 146–147.

²⁷ Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 307–308.

volna neki. Mikojan feljegyzése a beszélgetésről sajnos nem maradt fenn.²⁸ Emellett – mint láttuk – október 23-án az 1953-as reformokhoz való visszatérés már korántsem eredményezett lelkesedést a Kossuth téren.

Összegzés

Gerő reformjait kétségtelenül tekinthetjük úgy, hogy az Nagy Imre „új szakasz”-ának modernizált változata, pontosabban annak a három évvel későbbi körülményekhez történő adaptálása volt. Bár kis-sé ambivalens módon, de október 23-a előtt Nagy elfogadta a „tisztalap” platformját, annak inkább csak egyes részleteivel nem értett egyet. Sajnos nem világos, hogy pontosan mik lehettek ezek a részletek, mivel ezeket ekkor nem fejtette ki. Nagy Imre azon állítása pedig, hogy 1956. október 23-a előtt átfogó bírálatot fogalmazott meg Gerő programjával szemben, biztosan nem igaz. Nagy Imre utólagos, rendkívül lesújtó véleménye azonban egyértelműen a forradalom bukása és így a sztálinisták hatalomba való visszatérése miatti csalódottságának következtében alakult ki. Ez emberileg érthető, történeti szempontból azonban nyilvánvaló, hogy eredeti értékelését gyökeresen megváltoztatta.

²⁸ Е. Д. Орехова – В. Т. Середа – А. С. Стыкалин (ред. сост.): *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*. Москва (Moszkva): Росспэн, 1998. 202. (3. lj.)

Csehszlovákia 1956-ban – a magyar forradalom kitöréséig

Csehszlovákia 1956-os szerepe nem érthető meg az előző évek egyes eseményei nélkül. Ezekre itt csak nagyon röviden utalhatunk, de a csehszlovák sztálinizmus egyes sajátosságai meghatározták a későbbi évek történéseit is. Ezek közül talán a legfontosabb sajátosság az, amit Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) demokratikus gyökereinek szoktak nevezni. Habár ez az állítás jelentős vitát keltett,¹ véleményem szerint nagyban megkönnyíti az események keretbe helyezését.

A CSKP (természetesen meglehetősen relatív) demokratizmusa abból fakadt, hogy a később szovjet csatlóssá váló államok területén az egyedüli kommunista párt volt, amely közel húsz éven át legálisan működött. A párt viszonylag későn (1921-ben) alakult meg a csehszlovák Nemzetgyűlés akkor legnagyobb frakcióját alkotó Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt kettészakadása révén. A frakciónak ugyan csak kisebb része lett kommunista, de mégis, a CSKP alakulása pillanatától parlamenti erő volt, és 1938–1939 fordulóján bekövetkező betiltásáig az is maradt. A választásokon stabilan 10%

¹ Muriel Blaive: *Promarněná přiležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001. 139–153., 199–204. (A kötet megjelent franciául is: *Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956*. Bruxelles: Editions Complexe, 2005.) Blaive kétségbe vonja e demokratikus gyökerek létét, de érvei nem meggyőzőek: nem tudja vagy nem akarja megérteni, hogy a demokratikus gyökerekből nem következik, hogy a CSKP később, 1948 után is „demokratikusabb” lett volna a többi kommunista pártnál (lásd a későbbiekben).

feletti eredményt érték el. Mi több, a párt egészen 1929-ig, Klement Gottwald főtitkárrá választásáig nem is volt „bolsevik” jellegű politikai erő, csak ekkor rendelődött Moszkva irányítása alá. A képvisleti demokrácia résztvevőjeként a CSKP bizonyos mértékig maga is hozzászólt a parlamentarizmushoz. Így 1945 után, amikor Sztálin elképzeléseinek is megfelelt, hogy – szemben Lengyelországgal és Romániával – Csehszlovákiában (és Magyarországon) hosszabb átmenet előzze meg a proletárdiktatúrát, legalábbis formálisan újra demokratikus rendszer alakult ki.² A CSKP elnöke, Gottwald maga is kacérkodott a szocializmushoz vezető nemzeti út programjával. Ezzel ugyan 1948 végére (Jugoszlávia kiátkozását, illetve a lengyel Władysław Gomułka bukását látva) radikálisan szakítottak, de addigra már adottság volt, hogy az országban az 1948. februári puccs ellenére sem számolták fel a többpártrendszert. A túlélő pártok persze társutassá váltak, elfogadták a CSKP vezető szerepét; az ezzel egyet nem értő vezetők emigrációba kényszerültek, illetve koncepciók perекben távolították el őket.

A parlamentáris hagyományok eredményezték, hogy a CSKP által kidolgozott 1948. májusi alkotmány formálisan demokratikus volt, jelentős mértékben eltért a többi népi demokrácia alaptörvényétől. A legfontosabb elemeket kiemelve: nem hoztak létre kollektív államfői testületet, hanem megtartották a köztársasági elnöki posztot; az ország államformája nem lett népköztársaság, hanem köztársaság maradt; a Nemzetgyűlés elnökségének elvileg és gyakorlatilag is jóval korlátozottabb módja volt törvényerejű rendeletek kiadására (ennek következtében a Nemzetgyűlés gyakrabban ülésezett és számos törvényt alkotott); az alkotmány számos elemet vett át akár szó szerint is az 1920-as alkotmánylevélből.³ A pártállami rendszer

ennek ellenére itt is kiépült, bár nem rögtön a hatalom 1948. februári kisajátítása után. A szovjet tanácsadók tevékenysége következtében aztán itt is megindult a kollektivizálás, a politikai ellenfelek és a katolikus egyház elleni fellépés, és ami a legdöntőbb, a CSKP-n belüli koncepciók perек sora is.

Mint ismeretes, a csatlós országokban az önfelszámoló pereknek két nagy hulláma volt. Az elsőben a fő vád a titoizmus volt, míg a másodikban már a „cionizmus”. A Rajk-pert követően minden kelet-közép-európai országban megkezdődött a titoista ügynökök felfedése. Rákosi Mátyás még a nyilvános kirakatper előtt előzékenyen átadta Gottwaldnak azon csehszlovák elvtársak listáját, akikre Rajk és társai terhelő vallomást tettek (természetesen kényszer hatására). Hódos György szerint hasonló listát kaptak a lengyel állambiztonságtól is. Azonban a csehszlovák vezetők annak ellenére sem adtak teljesen hitelt a szomszédos államokból érkező vádaknak, hogy a szovjet állambiztonsági tanácsadók is erősen presszionálták őket a „csehszlovák Rajk” leleplezésére. Itt ismét csak az állhat a háttérben, hogy a „demokráciával fertőzött” csehszlovákok nem elégedtek meg a Visinszkij-elv alkalmazásával, vagyis az őrizetbe vétel előtt valódi bizonyítékok beszerzését látták szükségesnek. E bizonyítékok viszont alig gyűltek, így, bár néhány funkcionáriust őrizetbe vettek, a csehszlovák Rajk nem került elő. Idetartozik az is, hogy mivel a CSKP a két világháború előtt legális és jelentős létszámú párt volt, a második világháború alatt jóval több kommunista emigrált Nyugatra, így a potenciális gyanúsítottak száma is jóval nagyobb volt. De lényegesen többen vettek részt a vádak koholásában és az eljárások lebonyolításában is, mint például hazánkban. Az ügy annyira lassan haladt előre, hogy mire összeállt volna egy koncepció, a Tito elleni kampány már alábbhagyott, és helyette – szovjet nyomásra – a cionizmus vádjá került elő. Egyre több zsidó származású kommunistára vetült a gyanú árnyéka, végül már a csehszlovák Rajk felkutatásának legfontosabb párton belüli megbízottjára, Rudolf Slánskýra, Gottwald személyes bizalmasára és barátjára is. De letartóztattak számos „nyugatoszt”, „londonit”, „spanyolost”, közigazdászt, „belügyeseket”, akik között a zsidó származás az egyik legfontosabb

² Lásd erről: Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014. 51–67.

³ Bencsik Péter: Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. *Múltunk*, 57. évf. (2012) 3. sz. 153–203., főleg: 168–174., 192–196. <http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/bencsikp12-3.pdf> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

gyanús tényező volt. További kiemelkedő célcsoport a szlovák „burzoá nacionalisták” köre volt (Gustáv Husák és társai). A Slánský és társai („az államellenes összeesküvő központ vezetése”) elleni eljárás főperében 1952 novemberében a 14 vádlott közül 11 volt zsidó származású. Az ügyben 11 halálos ítéletet hirdettek ki, az eljárás és a sajtókampány leplezetlenül antiszemita jellegű volt (Gottwald hiába próbálta ezt tagadni a párt 1952. decemberi konferenciáján). Ezt követték a mellékperek, amelyekben szintén sokakat ítélték halálra. (1948 és 1954 között összesen 233 főre osztottak halálbüntetést, s 178 esetben végre is hajtották, a kelet-európai csatlós államok közötti legnagyobb vérfürdőt hajtván végre). A CSKP demokratizmusa tehát sokáig fékezte legalább a párton belüli eljárások megindulását, ám amikor átszakadt a gát, jóval több embert érintett. Ez okozta azt is, hogy Sztálin halála (1953. március 5.) után is folytatódtak a perek, s még 1954-ben is voltak kivégzések. Mivel a vezetés tagjai nagyobb arányban voltak felelősök az eljárásokban, így hamar kialakult közöttük egy érdekazonosság, hogy gátolják a desztalinizálást és főleg a perek felülvizsgálatát. A demokratikus gyökerek paradox módon tehát végül az olvadás fő akadályává is váltak.⁴

Csehszlovákia eltérő 1956-jának egy másik magyarázata a gazdasági adottságaiból ered. Az ország (és főleg a cseh területek) sokkal fejlettebb iparral, nagyobb nemzeti jövedelemmel és életszínvonalal rendelkezett, mint szocialista szomszédai, az NDK-t is beleértve. Ennek következtében (talán Szlovákiát kivéve) a nehézipari beruházások aránya nem volt annyira túlzott, mint a többi sztálinista csatlós országban. Jóval kevésbé volt jellemző az áruhiány, akár élel-

⁴ A CSKP-n belüli koncepciós perekről magyarul bővebben lásd: Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Noran, 2005. 171–197.; Karel Bartošek: *Közép- és Délkelet-Európa*. In: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve*. Budapest: Nagyvilág, 2000. 432–448. – Van olyan értékelés, amely szerint Gottwald szándékosan döntött úgy, hogy a Slánský-per mindhárom túlélő vádlottja a zsidó származásúak közül kerüljön ki, ezzel is próbálva bizonyítani, hogy a per nem volt antiszemita. Joshua Rubinstein: *Sztálin utolsó napjai*. Budapest: Európa, 2017. 86.

miszerekből, akár könnyűipari fogyasztási cikkekből. Ennek ellenére itt is mindennapos volt egyes árucikkek hiánya, rossz minősége, illetve az órákon át tartó sorban állás a boltok előtt. Ez főleg azért volt frusztráló, mert a csehszlovák bérek nagysága jelentősen felülmúlta a szomszéd országokban szokásos szintet, ugyanakkor a pénzt nem mindig lehetett elkölteni. De legalább az éhezés vagy az alultápláltság kevésbé volt jellemző az országra.

A harmadik jelentős ok, ami eltérővé tette Csehszlovákia fejlődését az ötvenes évek közepén, az Gottwald 1953 márciusában bekövetkezett halála volt. Sztálin után néhány nappal a csehszlovák köztársasági elnök és pártelnök is elhunyt, ezzel a sztálinizmus egyik fő alakja, megszemélyesítője tűnt el (a másik ilyen maga Slánský volt, a párt főtitkára, ténylegesen második embere). Gottwald és Sztálin körül is jelentős vezérkultusz alakult ki, amely azonban haláluk után tovább fokozódott, már-már „vallásos áhitattal” telítődve. Gottwaldot egyfajta kommunista szentté avatták, erre utalt mauzóleumának kialakítása is. Sztálin monumentális (és óriási összegeket felemészítő) szobrát is csak 1955-ben leplezték le.⁵ Gottwald utóda a párt élén Antonín Novotný, a CSKP országosan viszonylag ismeretlen prágai titkára lett (aki a párt Elnökségébe is csak 1951 végén került be), míg a köztársasági elnöki posztot az addigi miniszterelnök, Antonín Zápotocký örökölte meg. Az ő helyére (az ország történetében második szlovákként) Viliam Široký került. Ráadásul 1953-ban nemcsak a vezetőváltás történt meg, de a sztálinizmus első válsága is. Bár a vezetés folyton cáfolta, de 1953. május 30-án mégis pénzreformot vezetett be. Nemcsak a korona bankjegyek kinézete változott meg (igazi „szocreál” formájúra), hanem a magas bérek miatt felhalmozódott lakossági megtakarításokat is súlyosan megcsapolták. Az otthon, párnahuzatban vagy befőttesüvegben őrzött készpénz vásárlóereje egy csapásra egytizedére olvadt, s ezt nem ellensúlyozta a jegyrendszer

⁵ Érdekes azonban megjegyezni, hogy Csehszlovákia volt az egyetlen ország a KGST-tagok között, ahol nem neveztek át egyetlen települést sem Sztálinvárossá. Viszont még Gottwald életében, 1949-ben Gottwaldovává keresztelték át a morvaországi Zlín.

megszüntetésének önmagában pozitív hatása – főleg, hogy a reálberek is csökkentek.⁶ A tiltakozás sajátos módon főleg a cseh területekre koncentrálódott; itt száznál több településen voltak tüntetések, sztrájkok. A legsúlyosabb ezek közül a plzeňi munkásfelkelés volt 1953. június 1-jén, amely két héttel megelőzte a berlini és más kelet-német városokban kirobbant felkeléseket, és a sztálinizmus válságának komoly jele volt. A plzeňi lázadás két napig tartott, spontaneitását az is mutatta, hogy vezetője sem volt. Leverni csak Prágából és máshonnan odavezényelt belügyi és katonai alakulatokkal sikerült. A CSKP vezetése mindenesetre tanult a történetekből: az életszínvonal emelésére ezután kiemelt figyelmet fordítottak. Ennek során több alkalommal leszállították az árakat, jelentősen csökkentették a parasztok beszolgáltatási kötelezettségét és a különadókat. Eltörölték a kuláklistát is, majd a CSKP X. kongresszusa 1954-ben a beruházások mértékét is visszafogta, aminek ismét érzékelhető életszínvonal-növekedés lett a következménye. Így a csehszlovák társadalom jóval kevésbé volt elégedetlen 1956-ban, mint a lengyel vagy a magyar. 1954 végén – jelentős késéssel ugyan más országokhoz képest – lezárultak a koncepciók perek is. A X. kongresszus azért is fontos, mert a CSKP KB Elnöksége helyett Politikai Irodát (PI) hozott létre.

1953 nyarán szovjet nyomásra (az NDK-hoz és Magyarországhoz hasonlóan) „új szakasz” kezdődött Csehszlovákiában is. Átmenetileg itt is bekövetkezett a pártvezetés egységének megbomlása. A reformok fő támogatója Zápotocký, ellenzője pedig Novotný volt. A harcot hazánkhoz hasonlóan a párt vezetője nyerte, így a reformok meglehetősen korán lezárultak.⁷ Ezt követően a vezetés egysége

⁶ 1953. május 30-án a Nemzetgyűlésben törvényt fogadtak el a pénzreformról. Az új csehszlovák korona értékét úgy állapította meg a törvény, hogy 1 új korona egyenlő lett 5 régi koronával. A korona valutaárfolyamát a rubelhez viszonyítva (18 korona = 10 rubel) határozták meg.

⁷ Az 1953-as, Csehszlovákia történetében szintén nagy jelentőségű évről magyarul lásd: Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. *Századok*, 148. évf. (2014.). 1. sz. 91–111., főleg: 94–96. Az 1952–1953-as időszak legfontosabb forrásait közli: Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*.

helyreállt, s nem volt olyan politikus, aki a sztálinizmussal szembeni harc szimbólumává vált volna (mint Nagy Imre vagy Gomułka a szomszédos országokban). Míg a Szovjetunióban, Magyarországon és Lengyelországban már 1954-ben zajlott az önfelszámoló perek egy részének felülvizsgálata, Csehszlovákiában ekkor még zajlottak a perek. Maga Hruscsov is figyelmeztette a CSKP-t, hogy a szovjet példát e téren is követni kell, de egyre több elítélt családja is az ügyesszéhez fordult perorvoslatért az elkövetett törvényteleniségek miatt.

E többsirányú nyomás következtében 1955 januárjában létrejött egy rehabilitációs bizottság, amelynek feladata – Novotný szavaival – „néhány 1948 utáni jogi eset büntetési mértékének felülvizsgálata” volt. Az eredeti bizottságnak *nem* volt célja a Slánský-ügy főperének felülvizsgálata. A testület sajátossága, hogy tagjainak zöme maga is a perek lebonyolításának részese volt – ez alól csak vezetője, a fiatal belügyminiszter, Rudolf Barák volt a kivétel. A bizottság teljes titokban tárgyalt, de döntéseket nem hozhatott, ennek joga a CSKP PI-t illette. Vagyis nem rehabilitációról vagy a törvényteleniségek feltárásáról volt szó, hanem – az 1968-ban működő, Jan Piller által vezetett rehabilitációs bizottság szavait idézve – „arról, hogy az ügyet politikailag lezárják, a Politikai Iroda lelkiismeretének megnyugtásával”.⁸ A Barák-bizottság egész működése így a törvényteleniség folytatása volt: a perekről ismét nem a bíróság, hanem a pártvezetés döntött (tehát a bírósági tárgyalás a politikai döntés után teljesen formális aktus volt a rehabilitáció esetén is). Bár a bizottság működése meglehetősen ellentmondásos volt, mégis lehetőséget adott az elítélteknek, hogy beszámoljanak a kínzásokról és vallomásaik kikényszerített jellegéről, s hogy kérjék rehabilitálásukat. A Slánský-ügy főperének három túlélője közül ketten, Artur London és Vavro Hajdů például visszavonták vallomásukat, sőt az előbbi a börtönben ti-

Budapest: Napvilág, 2016. 279–289. 1953-ról csehül bővebben lásd: Jiří Pernes: *Zprávy z Prahy 1953*. Praha: Academia, 2016.

⁸ Ivana Bláhová – Lukáš Blažek – Jan Kuklík – Jiří Sousa a kol.: *Oběti komunistické spravedlnosti. Právní aspekty politických procesů 50. let 20. století*. Praha: Auditorium, 2013. 316–318. (A két idézet is innen átvéve.)

tokban készített feljegyzéseit francia felesége révén Nyugatra is el tudta juttatni, lerántva a leplet a perről. Londont és Hajdút valóban rehabilitálták is, még az SZKP XX. kongresszusa előtt. De megindult a felülvizsgálat a „szlovák burzsoá nacionalisták” ügyében is, akiket 1954-ben ítélték el a Slánský-ügy egyik mellékperében. Hosszas huzavona után 1955 decemberében egyedül Ladislav Novomeský szabadlábra bocsátásáról született döntés, ám nem rehabilitációval, hanem a hátralevő büntetés elengedése révén. A fő vádlott, Gustáv Husák továbbra is börtönben maradt.⁹ Husákék ügye mégis jelentős problémát okozott a CSKP számára: a Jugoszláviával való kibékülés következtében a „burzsoá nacionalizmus” vádja érvényét veszítette, főleg azután, hogy Hruscsov legalább formálisan elismerte az egyes államok jogát a szocializmushoz vezető saját útra.¹⁰

A Barák-bizottság felülvizsgálta a Slánský-ügy más mellékpereit is. Ezek kivétel nélkül igazolták, hogy a bizottság a Politikai Iroda szoros felügyelete alatt állt. Marie Švermová¹¹ esetében a PI is úgy

⁹ Jan Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů, 2012. 412–414. Artur London esetét a CSKP Politikai Irodája is tárgyalta 1956. január 16-án, lásd: Národní Archiv (a továbbiakban: NA), f. 1261/0/11, sv. 80., aj. 98/20. Husák csak 1960-ban szabadult, és 1963-ban rehabilitálták. A perekhez lásd még: Artur London: *Beismerő vallomás. A prágai „nagy per”*. Budapest: Magvető, 1992.

¹⁰ 1955. május 27. és június 2. között Nyikita Hruscsov vezetésével szovjet párt- és kormányküldöttség tartózkodott Jugoszláviában, ahol a felek az 1948-ban megszakított kapcsolatokat igyekeztek rendezni. Ez volt Hruscsov „Canossa-járása”. A találkozó végén kiadott közös közlemény kimondta, hogy mindkét kormány a következő alapelvből indul ki: „az országok belügyeibe való be nem avatkozás elvének tiszteletben tartása, legyen az akár gazdasági, akár politikai, akár ideológiai jellegű beavatkozás, minthogy a belső berendezkedésnek, a társadalmi rendszerek különbözőségének és a szocializmus konkrét fejlődési formái különbözőségének kérdései kizárólag az illető országok népeire tartoznak.” *Szabad Nép*, 1955. június 12. (Kiemelés tőlem – B. P.)

¹¹ Švermová Jan Šverma özvegye volt – férje partizánként a szlovák nemzeti felkelés során halt meg. Az özvegy a CSKP Elnökségének is tagja lett

látta, hogy a fellebbezéseknek teret kell adni, és a büntetések enyhítéséről a Legfelsőbb Bíróság dönthet. Egyéb esetekben viszont látványos eltérés van a Barák-bizottság munkacsoportjainak javaslata és a végső döntés között. Josef Smrkovský esetében a munkacsoport teljes rehabilitációt javasolt, ám helyett csak az eredeti büntetés mértékét csökkentették, s a pártfunkcióktól való megfosztás is hatályban maradt. A bizottság 1955 közepétől a beérkezett panaszok miatt a biztonsági szervek működését kezdte felülvizsgálni, feltárva, hogy a kihallgatások során számos törvénysértés történt, méghozzá nem elszórt esetekben, hanem általában is. Ennek ellenére csak néhány személyt vettek őrizetbe, s ellenük sem mindig emeltek vádat. A bizottságban kialakult az a nézet, hogy a törvénytelen módszereket Slánský vezette be, s azok az ő letartóztatása után is használatosak maradtak. Így Slánskýék továbbra is bűnösnek számítottak, sőt bűnlajstromuk még tovább is bővült.¹²

1956 első látványos eseménye Csehszlovákia számára a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének (VSZ PTT) januári prágai ülése volt. Az előző év májusában Varsóban megalakult keleti katonai tömb politikai szárnyának ez volt az első csúcstalálkozója. Az, hogy erre Prágában került sor, jelentős presztízt adott a CSKP vezetőinek. A PTT ülése előtt három héttel azonban Moszkvában már sor került egy kisebb csúcsra a kommunista pártok vezetőinek részvételével. E tanácskozás a cseh levéltári anyagok szerint fontosabb volt a prágainál; úgy tűnik, hogy az összes fontos döntés már itt megszületett. Ezek közé tartozott az NDK felfegyverzése is, ami logikus válasz volt az NSZK NATO-csatlakozására. A Hruscsov számára megbízhatatlan (kelet)német haderő, a *Nationale Volksarmee* azonban – szemben a többi tagállammal – teljes egészében a VSZ irányítása alá tartozott. Ezen a január 6–10. között tartott tárgya-

1946-ban, a Slánský-ügy egyik mellékperében ítélték el Švermová (születési nevén Švábová) a Slánský-perben kivégzett Karel Šváb testvére, a szintén kivégzett Otto Šlingnek pedig a szeretője volt. 1956-ban kiszabadult.

¹² Bláhová–Blažek–Kuklík–Sousa a kol.: *Oběti komunistické spravedlnosti*, 318–320.

lason fogalmazta meg Hruscsov az aktív külpolitika doktrínáját, ami praktikusan annyit jelentett, hogy ne mindig a Szovjetunió tegye meg az első lépést a blokk országainak kezdeményezései terén. A szovjet pártvezető hangoztatta az előző év külpolitikai sikereit, és nagyra értékelte a tömb egységét, amelyben szerinte semmilyen vita nem létezik: „Erőnk az egységben van, és ezt az egységet állandóan erősíteniünk kell” – mondta.¹³ Tárgyaltak a szovjet hadsereg és a csatlós államok fegyveres erejének csökkentéséről is. E tárgyaláson hozták létre a PTT-t, amelynek tulajdonképpen első ülésére 1956. január 27-én és 28-án Prágában került sor. Az ülés főleg propaganda-szerepet töltött be: bírálta a fegyverkezési versenyt fokozó NATO-államokat, és európai kollektív biztonsági rendszer létrehozását javasolta; minimális indítványként pedig azt, hogy a két Németország területén ne legyenek atomfegyverek. Az ülésen Ivan Konyev marsall, a VSZ Egyesített Fegyveres Erői főparancsnoka javaslatát támogatva elfogadták az Egyesített Parancsnokság szabályzatát, amelynek szövege évtizedeken át titkos maradt, ugyanakkor garantálta a VSZ katonai szárnyának kizárólagos szovjet irányítását. A PTT áldását adta az NDK felfegyverzésére, döntés született a VSZ titkársága és egy külpolitikai kérdésekben javaslatot tévő állandó bizottság felállításáról (bár e szerveket hosszú időn át ténylegesen nem állították fel).¹⁴

¹³ Idézi: Karel Kaplan: *Doba táni 1953–1956*. (Kronika komunistického Československa, 4. díl.) Brno: Barrister & Principal, 2005. 366. A blokkon belüli egység valójában már Sztálin alatt is csak látszólagos volt, Hruscsov idején pedig egyre illuzórikusabbá vált. Lásd: Bencsik Péter: *Hidegháborúk a kelet-közép-európai államszocialista államok között. Multunk*, 62. évf. (2017) 3. sz. 152–189. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2018/06/bencsik_17_3.pdf (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

¹⁴ Az 1956. eleji csúcsokról lásd: Vojtech Mastny: *The Warsaw Pact as History*. In: Vojtech Mastny – Malcolm Byrne: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest: CEU Press, 2005. 5–7.; Laurien Crump: *The Warsaw Pact Reconsidered. International Relations in Eastern Europe, 1955–1969*. London – New York: Routledge, 2015. 26–29. A PTT nyilatkozatát és záróközleményét lásd: Roska István et al. (szerk.): *A Varsói Szerződés szervezete 1955–1985. Dokumentumok*. Budapest: Kossuth, 1986.

Az év első felében Prága számára komoly problémákat okozott, hogy az NSZK területéről rengeteg léggömböt juttattak az ország légterébe. Ezek az akár 10–20 méteres ballonok zömmel propagandaanyagokat juttattak Csehszlovákiába, de Václav David külügyminiszter szerint némelyik robbanóanyaggal is fel volt szerelve, amely számos csehszlovák állampolgárt meg is sebesített. Más léggömbök kémberendezésekkel voltak ellátva. A tárcavezető ezért az ENSZ-hez fordult, Dag Hammarskjöld főtitkár beavatkozását kérte a léggömbakció leállítására érdekében. A jegyzék szerint a léggömbök olyan mennyiségben érkeztek, hogy veszélyeztették a légiforgalmat, sőt január 24-én légikatasztrófát is okoztak: Lőcse térségében egy belföldi járat lezuhant, és 22 utas életét veszítette, négyen megsérültek.¹⁵

1956-ban a párt Központi Bizottságának első ülését február 6–8. között tartották. Két fő napirendi pont volt (Vratislav Krutina földművelésügyi miniszter az Egységes Földműves Szövetkezetek [EFSZ] fejlődéséről, illetve a tavaszi mezőgazdasági munkák előkészítéséről tartott referátumot, Viliam Široký pedig a nemzetközi helyzetről és a csehszlovák külpolitika feladatairól). A legjelentősebb döntés azonban Novotný rövid előadásához kapcsolódott: 1956 júniusára összehívták a CSKP országos pártértekezletét. Ennek témája eredetileg csak a második öt éves terv megvitatása lett volna, de az SZKP XX. kongresszusa után napirendjét kiegészítették.¹⁶

A magyar vezetéshez hasonlóan a csehszlovákok sem sejtették, hogy az SZKP XX. kongresszusán döntő fordulatra kerül majd sor.

19–28. Cseh levéltári anyagok a moszkvai tanácskozásról: NA, f. 1261/0/44, inv. č. 42., sign. 15. (kr. 21); a prágai PTT-ről: NA, f. 1261/0/44, inv. č. 42., sign. 16. (kr. 21). Az előbbiről alapos összefoglaló található, míg az utóbbiban lényegében csak Václav David külügyminiszter beszédének tervezete és végső változata, illetve a PTT nyilatkozatának terve található meg.

¹⁵ *Rudé právo*, 1956. február 9.; *Új Szó*, 1956. február 10. (A lapok ezenkívül is gyakran számoltak be a léggömbökről.)

¹⁶ NA, f. 1261/0/1, sv. 41–43., aj. 48. A mezőgazdasági határozatot, illetve Krutina referátumát lásd: *Rudé právo*, 1956. február 9. és *Új Szó*, 1956. február 9–10. Široký és Novotný referátumát a lapok nem közölték. Az utóbbit lásd még: NA, f. 1261/0/43, inv. č. 104. (kr. 69).

Erről tanúskodik az is, hogy a CSKP PI 1956. február 9-én módosítások nélkül jóváhagyta Antonín Novotný első titkár tervezett kongresszusi beszédét, amelyben Sztálin vitathatatlan tekintélyként jelent meg.¹⁷ A CSKP öttagú delegációja február 11-én érkezett meg Moszkvába a 14-én kezdődő kongresszusra. A csoport összetételében voltak meglepetések is; természetesen nem volt meglepő Novotný mellett Zápotocký köztársasági elnök, illetve Široký miniszterelnök részvétele, ugyanakkor a volt szociáldemokrata Zdeněk Fierlinger, aki ekkoriban a Nemzetgyűlés házelnöke volt, illetve főleg Barák belügyminiszter bekerülése a küldöttségbe annál váratlanabb volt. Az utóbbi nem sokkal korábban került be a CSKP PI-be, és lényegében a szovjetek kérésére választották be a delegációba. Mint utólag kiderült, ennek az volt az oka, hogy 1955-ben Barák lett a korábbi koncepciók pereket kivizsgáló bizottság vezetője, s a szovjetek a kongresszus idején beszélni kívántak vele erről. Barákot Moszkvában állandóan Alexej Čepička nemzetvédelmi miniszterről kérdezték, akiről nyilvánvaló lett, hogy a szovjetek nem kedvelik, és a politikai perekben játszott szerepéről érdeklődtek. Ez nem tetszett Novotnýnak, aki többször érdeklődött, mikor fogadják őt vendéglátói legmagasabb szinten, de csak kitérő válaszokat kapott. A csehszlovák első titkár egyre idegesebb volt emiatt, mivel világos volt, hogy a megbeszélés tárgyát a korábbi politikai perek felülvizsgálata képezi majd. Širokýval együtt azt sürgette, hogy a delegáció idő előtt, még 25-én utazzon haza. A szovjetek ezt helytelennek tekintették volna, így erre nem is került sor. Novotnýval közölték: maradnia kell az eddig halogatott külön tárgyalás miatt; az első titkár rögtön kérte, hogy Barák is részt vehessen azon. A delegáció szovjet tábor-

¹⁷ Jiří Pernes: Československý rok 1956. K dějinám destalinizace v Československu. *Soudobé dějiny*, roč. 7. (2000), č. 4. 594–618. (Hivatkozott rész: 595.) A cseh történész e tanulmánya csekély változtatással megjelent későbbi monográfiája 1956-os fejezetében is: Jiří Pernes: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008. 128–172. A továbbiakban e műre csak akkor hivatkozom, ha az eredeti tanulmányhoz képest újat közöl. A PI idézett döntését lásd: NA, f. 1261/0/11, sv. 83., aj. 101/8.

nokok révén Fierlingerén keresztül is értesült arról, hogy az SZKP vezetése neheztel Hruscsov korábbi szemrehányásainak figyelmen kívül hagyása miatt.¹⁸

A kongresszus idején tehát voltak már olyan jelek, amelyekből a csehszlovákok levonhattak tanulságokat. Így amikor Novotný február 16-án elmondta beszédét a kongresszuson, abból kimaradt minden utalás nemcsak Sztálinra, de még a marxizmus többi klaszikusára is. A szónok szerint a Szovjetunió „minden sikerét kommunista pártja és a párt Központi Bizottsága bölcs vezetésének köszönheti”, amivel a kollektív vezetés elve mellett tette le a voksot. Itt is elhangzott „a Szovjetunióval örök időkre” jelszó.¹⁹ Zápotocký is megtapasztalta a változás szelét, amikor 24-én a Szovjetunióban tanuló csehekkel és szlovákokkal beszélgetett a moszkvai csehszlovák nagykövetség épületében: a fiatalok az államfő véleményét firtatták Sztálinról és az általa elkövetett hibákról. Pedig csak másnap, február 25-én (véletlenül pont a prágai kommunista puccs nyolcadik évfordulóján) került sor Hruscsov „titkos” beszédére, amelynek címe *A személyi kultuszról és következményeiről*²⁰ volt, s amelyen a kül-

¹⁸ Kaplan: *Doba tání*, 367–368. Zápotocký, Široký és Fierlinger február 26-án érkezett vissza Prágába (*Rudé právo*, 1956. február 27.), míg Novotný és Barák 28-án (*Rudé právo*, 1956. február 29.)

¹⁹ *Rudé právo*, 1956. február 17., magyarul: *Új Szó*, 1956. február 18. A lapok természetesen február 14-től minden nap részletesen beszámoltak a kongresszus eseményeiről.

²⁰ Teljes szövegét magyarul lásd: Nyikita Hruscsov: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25.* Budapest: Kossuth, 1988.; legfontosabb részletei más fordításban: Brian MacArthur (szerk.): *A XX. század nagy beszédei*. Budapest: Agave, 2006. 175–179. A beszéd tartalmáról titkosságára való tekintettel a lapok nem tudósítottak. Ugyanakkor a XX. kongresszusnak már a titkos beszéd előtt elfogadott határozatában is voltak figyelemre méltó jelek, például: „A kongresszus úgy véli, hogy a központi bizottság teljesen helyesen lépett fel a személyi kultusz ellen, mert ennek elterjedése csökkentette a párt és a néptömegek szerepét, a kollektív vezetés szerepét a pártban és nem ritkán komoly mulasztásokra vezetett a munkában.” *Rudé právo*, 1956. február 25., *Új Szó*, 1956. február 26.

földi delegációk tagjai nem vehettek részt. Aznap este azonban a Kremlben megkapták annak szövegét, valamint 27-én Hruscsov meghívására az összes külföldi delegáció vezetőit összehívták egy külön tárgyalásra – mintegy a Kominform üléseként. Ugyanezen a napon a csehszlovák küldöttség már hazatért tagjai tájékoztatták a CSKP PI-t a kongresszusról, ahol döntöttek arról is, hogy március 5-ére (ami történetesen Sztálin halálának harmadik évfordulója volt) összehívják a párt kerületi aktíváit. A PI meghagyta Širokynak, hogy a következő ülésre készítsen egy vitaalapot szolgáló beszámolót a kongresszus „néhány alapvető kérdéséről”. E referátumot a PI március 2-án tárgyalta meg, már Novotnýék jelenlétében. Sztálin nevét az anyag nem is tartalmazta, így bűneit, a törvénysértéseket sem említette, csak a lenini normák és a pártdemokrácia elvének megsértését. A testület láthatóan nem mert, illetve nem akart állást foglalni, amíg Novotný – akit a 27-i tárgyaláson, illetve a Mihail Szuszlovval folytatott beszélgetésén feltehetően megdolgoztak a szovjetek – elő nem állt egy nyitabb bírálattal.²¹ Ő sem mondott azonban túl sokat, talán mert nem találkozott hallgatósága egyetértésével. A PI tagjai megdöbbenek, nem örültek annak, hogy Hruscsov előállt mindezzel, és tartottak az elhangzottak nyilvánosságra kerülésétől. Novotný véleménye jelentősen eltért a többségétől; szemben 1953-mal, amikor Zápotocký állt az „új szakasz” reformjai élén, most Novotný támogatta inkább a szovjetek irányvonalát.²²

A XX. kongresszust követő hónapok történetét három elkülönülő szakaszra lehet bontani. Április közepéig a párt irányította az eseményeket, de ekkoriban a bírálat felülről is szabad utat kapott. Április és május fordulóján (mindössze négy-öt héten keresztül) alulról jövő kezdeményezések, a társadalom egyes csoportjainak

²¹ Pernes: *Československý rok 1956*, 595–597.

²² Kaplan: *Doba tání*, 369. Nem felel meg ugyanakkor a tényeknek Kaplan azon állítása, amelyet egy korábbi kötetében még hangsúlyosabban kifejtett, hogy a titkos beszéd szövegét csak Novotný ismerte meg Moszkvában. Ezt cáfolja a lengyel és a magyar példa is, ahol az egész küldöttség megtekintette a szöveget. Erről lásd még: Blaive: *Promarněná příležitost*, 57–58.

(írók, egyetemi hallgatók) elégedetlensége, „ellenzéki” mozgolódások váltak dominánssá. Május végén pedig megkezdődött a CSKP vezetésének ellentámadása, amely hamarosan sikeresen le is szerelte a formálódó ellenállást.

A kongresszus következményeiről szóló vita március 7-én folytatódott a Politikai Irodában. Široký javaslatát az első titkár elégtelennek minősítette, kijelentve, hogy az aktívákon mélyebben kell érinteni a kérdést, beszélni kell Sztálin személyi kultuszáról – bár a titkos beszéd szövegét természetesen ő sem akarta nyilvánosságra hozni. A PI végül egyetértett Novotnýval, elhatározva, hogy a párt elméleti folyóirata, a *Nová mysl* különszámában foglalkoznak a XX. kongresszussal, megjelentetve annak fő referátumait, vitáit és határozatát, de a titkos beszédet természetesen nem közlik.²³

Eközben megindult a XX. kongresszussal kapcsolatos kampány. Március 5-én tartották meg a kerületi aktívákat, amelyeken kb. harmincezer fő vett részt. A vártnál nagyobb létszám is mutatta, hogy meglehetősen nagy az érdeklődés azok után, hogy a kongresszusról addig csak részleges és ellentmondásos híreket lehetett hallani. A Široký által készített referátum tehát nem követte Hruscsov beszédének szellemét, így az aktívákon részt vevők nem tudtak meg többet a kongresszusról annál, mint ami az újságokban szerepelt; sokan kérdéseket tettek fel, amire nem kaptak kielégítő választ. Emiatt többen elégedetlenkedtek is. Eddigre a lakosság jelentős része külföldi rádióadásokból tudomást szerzett a titkos beszédéről, vagyis esetenként többet tudtak, mint az aktívák előadói. A legtöbb kerület jelentette az elégedetlenség megnyilvánulásait a pártközpontba. Ma-

²³ Pernes: *Československý rok 1956*, 597–598. A *Nová mysl* különszámát elemzi még: Blaive: *Promarněná příležitost*, 52–54. A szerző itt megállapítja, hogy a kongresszusról kiadott orosz nyelvű anyagok a Szovjetunióban teljesebbek voltak. Bár a titkos beszéd szövege ott sem jelent meg, de annak címét (*A személyi kultuszról és következményeiről*) közölték, sőt tompított éllel tartalmára is utaltak. Ezzel szemben a *Nová mysl*-t „cenzúrázták”, a 25-i napról semmit nem írtak benne. – Ez azért is érdekes, mert február végén a csehszlovák napilapok még közölték, hogy az SZKP kongresszusa 25-én zárt ülésen folytatódott. Lásd például *Új Szó*, 1956. február 26.

guk a funkcionáriusok is elbizonytalanodtak, kell-e védeniük Sztálint, vagy épp ellenkezőleg; miről szabad beszélniük és miről nem. Többségük hajlandó lett volna Sztálin mellett fellépni, de nem voltak érveik e vitában. Mindez megismétlődött a járási aktívákon is, azaz már jelentős tömegek körén belül terjedtek a kérdések: mi az a személyi kultusz, hogyan nyilvánult meg Sztálin esetében és Csehszlovákiában, és végül állandóan felmerült az is, hogyan lehetséges, hogy korábban nem léptek fel ellene, pedig ugyanazok az SZKP vezetői, mint akik Sztálin idején is. A járási és városi konferenciák után a vita begyűrűzött a gyárakba (és a falvakba is), bár a munkások kevesebb kérdést tettek fel Sztálinnal kapcsolatosan. Még ott is, ahol a párt vezető funkcionáriusai tartottak beszámolót (például Fierlinger Plzeňben), a hallgatóságnak az a meggyőződése támadt, hogy az előadók sincsenek jobban tisztában a kérdéssel, mint a résztvevők. Az aktívák így inkább nyugtalanságot és elégedetlenséget váltottak ki. De még az erről szóló hírek sem vették rá a CSKP-t, hogy adjon valódi tájékoztatást. Március 26-án a PI ismét amellet döntött, hogy Hruscsov „titkos” beszédét nem szabad nyilvánosságra hozni. Érdekes pálforduláson esett keresztül maga Novotný is, aki március eleji véleményével szemben most az SZKP által rábízott titok megóvását hangoztatta. Az állambiztonság márciusi jelentései is arra utaltak, hogy a lakosság a sztálinista kurzus befejezéseként tekintett a XX. kongresszusra, Sztálint diktátornak tartotta, átértékeléséből azt a következtetést vonta le, hogy Gottwald politikáját is felül kell vizsgálni a Rudolf Slánský elleni perrel együtt. Többen kifejezték, hogy a CSKP vezetői is kompromittálódtak a politikai perekben. Sokan változásban reménykedtek, elsősorban kulturális és ideológiai téren, de beszámoltak olyan véleményekről is, amelyek Csehszlovákia semleges állammá alakulásának reményéről szóltak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a személyi kultuszról szóló Hruscsov-beszédet nem lehet eltitkolni a nép elől. A Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja és más rádióadók mellett a Hruscsov-beszéd szövege léggömbök segítségével is eljutott Nyugatról Csehszlovákiába – ez utóbbi úton is legkésőbb áprilisban. A „titkos” beszédet több ezer kongresszusi küldött hallgatta meg, s hiába kérte Hruscsov, hogy ne teregezzék ki

a szennyest, a hír gyorsan kiszivárgott Nyugatra és onnan vissza a keleti blokk államaiba.²⁴

Az események menetében döntő jelentőségű volt a CSKP KB 1956. március 29–30-i ülése, ahol Novotný az egész pléniummal megismertette a sztálini törvénysértésekről szóló szovjet kritikát. Előzőleg azonban a PI tárgyalta meg a kérdést március 26-án. A vitán készült rövid feljegyzések alapján a legtöbb hozzászóló érintette a személyi kultusz témáját – benne Gottwaldét is. A vélemények megoszlottak, hogy volt-e kultusza a párt előző vezetőjének. Akik igennel válaszoltak erre, kiemelték a pártelnöki és az államfői poszt összeolvadását, ami hiba volt. Novotný (aki másfél évvel ezután maga is köztársasági elnökké vált első titkári posztja mellett) nem értett ebben egyet Zápotockýval. Abban azonban megegyeztek, hogy megvédik Gottwaldot. A politikai perek kérdésének megnyitásával kapcsolatban viszont vita alakult ki. Barák – a pereket felülvizsgáló bizottság vezetője – támogatta ezt, míg Václav Kopecký ellenezte. Novotný az önkritika szerepét emelte ki, s végül elfogadták, kritikusan értékelik a politikai pereket, de alapjaiban nem ítélik el őket, legfeljebb egyes túlzott vádakat (titoizmus, antiszemita tendenciák stb.) A vitában elméleti kérdéseket is feszegettek, például a proletárdiktatúra fogalmáról, amely a XX. kongresszus záróhatározatából lényegében kimaradt (csak egy Lenin-idézetben szerepelt) – ezt a CSKP PI tagjai taktikai elemnek, a Nyugat megtévesztésének tekintették. Nem akartak elszakadni Sztá-

²⁴ Kaplan: *Doba tání*, 373–378.; Pernes: *Československý rok 1956*, 598–599.; Blaive: *Promarněná příležitost*, 54–61. Döntő kérdés, hogy a nyugati adók zavarása milyen szintű volt. Bár a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja és más adók cseh és szlovák adásait zömmel zavarták, ennek ellenére a csehszlovák állambiztonság, valamint a Prágában működő nyugati külképviseletek jelentései egyaránt arról tanúskodnak, hogy az információk mégis bejutottak az országba. Erről lásd: Blaive: *Promarněná příležitost*, 69–83. Nem vagy alig zavarták a belgrádi rádiót, illetve a SZER lengyel adásait sem, amelyeket sokan figyeltek Prágában is. John P. C. Matthews: *Majales: The Abortive Student Revolt In Czechoslovakia in 1956*. (CWIHP Working Paper, no. 24.) Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold War International History Project, 1998. 8., 11.

lin elméletétől, az osztályharcnak a szocializmus idején való állandó éleződésének tanától sem. Megtárgyalták a békés egymás mellett élés és a háborúk elkerülhetetlenségének kérdését is, egyetértettek azzal, hogy a KB-n tartandó referátumában Novotný a hruscsovi formulát használja; Čepička javasolta azonban, hogy ehhez hozzá kell tenni, hogy a háború veszélye tovább tart. Összességében a vita eredménye az lett, hogy a „személyi kultusz” volt minden hiba oka, és ezek kiküszöbölésének módja a „kollektív vezetés”.²⁵

Ezek után került sor a KB ülésére. A csehszlovák gyakorlatnak megfelelően a Központi Bizottság határozatát és a referátumokat nagy terjedelemben közzétették az újságok. Előbb František Krajčír belkereskedelmi miniszter beszéde és az ezen alapuló határozat jelent meg „a dolgozók életszínvonalának további emeléséről”, konkrétan a kiskereskedelmi árak leszállításáról.²⁶ Az 1953-as felkelések után a CSKP fontos politikai eszköze lett a fogyasztói árak fokozatos csökkentése, 1956 tavaszán már ötödik alkalommal éltek ezzel az eszközzel. Sokatmondó, hogy a XX. kongresszus tanulságairól szóló határozatot és Novotný beszédét viszont csak napokkal később, „érzékeny részeit” erősen megvágva publikálták,²⁷ ám a nyilvánosságra került szöveg is sokat elárult. A határozatban felbukkant egy elem, amely majd 1968-ban, a CSKP akcióprogramjában is hangsúlyt kap: a párt vezető szerepének kinyilatkoztatásáról át kell térni annak gyakorlati megvalósítására. A határozat leszögezte, hogy „kivételem nélkül mindnyájan a személyi kultusz hibájába estünk”. Novotný beszéde persze a határozatnál is fontosabb volt. A nyilvánosságra hozott részekben az alábbiak szerepeltek: „A Szovjetunió Kommu-

²⁵ Kaplan: *Doba táni*, 378–380. A PI ülését lásd: NA, f. 1261/0/11, sv. 91., aj. 109/1-2.

²⁶ *Rudé právo*, 1956. március 31. és április 1., *Új Szó*, 1956. március 31. és április 1. (a határozatot közzétették korábban; a *Rudé právo*-ban megjelent a bérek rendezéséről szóló határozat is.).

²⁷ Előbb a határozat szövege jelent meg: *Rudé právo*, 1956. április 4. (magyarul: *Új Szó*, 1956. április 4.); Novotný referátumát lásd: *Rudé právo*, 1956. április 10. (magyarul: *Új Szó*, 1956. április 10.) A beszéd 3,5 oldalt tett ki a *Rudé právo* hasábjain, míg a kisebb méretű *Új Szóban* 5,5 oldalt foglalt el.

nista Pártjának XX. kongresszusa hangsúlyozta a pártélet lenini elveit és normái felújításának mérhetetlen jelentőségét, elsősorban a kollektív vezetés elveit, könyörtelen harcot hirdetett a személyi kultusz minden megnyilvánulása és csökevénye ellen. [...] Sztálin tevékenységében fokozatosan olyan vonások nyilvánultak meg, amelyek elősegítették a személyi kultusz kialakulását. S mert hiányzott belőle a szerénység, nemcsak nem ellenezte saját személyének ünneplését, hanem ellenkezőleg, személye dicsőítését ösztökelte és támogatta. Idővel, ez a személyi kultusz egyre ártalmasabb formát öltött és nagyon károsan hatott a gyakorlatban. Sztálin egyre jobban ignorálta a pártélet alapelveit, a kérdéseket gyakran maga oldotta meg, s mindez a pártélet elveinek eltorzításához, a forradalmi törvényesség megsértéséhez, felelőtlen és szélsőséges megtorlásokhoz vezetett. E helytelen módszerek és adminisztratív formák alkalmazása folytán a biztonsági szervek, a párt és a társadalom fölé emelkedtek. [...] Sztálin elméletileg megkísérelte indokolni a tömeges megtorlások politikáját azzal az ürüggyel, hogy a szocializmushoz vezető sikeres előrehaladás során az osztályharcnak egyre inkább ki kell éleződnie.”²⁸ A beszéd azon része is nyilvánosságra került, amelyben az első titkár Gottwaldról és a személyi kultusz csehszlovák megnyilvánulásairól beszélt. Többek között arról, hogy Gottwald körül is kialakult a tévedhetetlenség eszméje, a munkáosztály sikereit is neki kezdték tulajdonítani. Súlyos hiba még élő személyekről iskolákat, gyárakat, utcákat elnevezni, szobrokat állítani róluk. A csehszlovák közbiztonsági és bírói szervek sem tartották be a szocialista törvényesség alapelveit – jelentette ki Novotný, aki persze emellett azt is bizonygatta, hogy mind Sztálin, mind Gottwald a munkásmozgalom nagy egyénisége, a biztonsági szervek munkájában pedig „nem minden volt rossz”. A koncepciók perekről, az ártatlanul elítéltekről ugyanakkor az újságokban megjelent szöveg semmit sem tartalmazott.

A testületben folyó vitában persze ennél sokkal több is elhangzott. Novotný – a kb. 160 fős plénum előtt – nyíltabban és szókimondóbban beszélt a „személyi kultusz” problémáiról annál, mint

²⁸ *Új Szó*, 1956. április 10.

ami az újságokban megjelent: a titkos beszéd egészét ismertette, s írásos anyagokat is kiosztott (többek között Lenin levelét a KB-nak Sztálinról, amelyben leváltását javasolta a főtítkári posztról). A hallgatóság zöme sejtette, hogy az eddig eltitkolt részletek Sztálin személyével kapcsolatosak. Az elhangzott részletek mégis megdöbbenést váltottak ki, és aggodalomra adtak okot. Novotný szólt a Sztálin által alkalmazott tömeges terrorról, a „nép ellensége” fogalmának kitalálásáról, amelynek bárki áldozatául esett, aki nem értett egyet Sztálinnal – köztük becsületes káderek sokasága is, akiket koholt vádakkal illettek. Ismertette, hogy milyen súlyos következményei voltak Sztálin egyeduralmának a nagy honvédő háború idején; hogy Sztálin milyen „súlyosan megsértette a nemzetiségi politika lenini normáit” egész népek erőszakos kitelepítésével; hogy Sztálin elszigetelte magát a néptől stb. Novotný – mint láttuk – beszélt a „személyi kultusz” csehszlovákiai következményeiről is. A vizsgálatok során dokumentumokat hamisítottak, a kihallgatók erőszakot alkalmaztak, mondta. A törvénytelen ségekért Slánskýt nevezte felelősnek. Bejelentette, hogy bizottság alakult ezen esetek kivizsgálására. Elismerte, hogy antiszemita vonások jelentkeztek a korábbi évek pereiben, s igazságtalanul vádolták meg többek között a spanyol polgárháborúban harcoló kommunistákat (őket már szabadon is engedték, tette hozzá). Alaptalanok voltak a Jugoszlávia elleni vádak is – e téren azonban Sztálint terheli felelősség. Hosszabban beszélt Marie Švermová esetéről, akinek részbeni bűnösségét továbbra is fenntartotta (mivel támogatta a Slánský-perben kivégzett Otto Šling „ellenséges politikáját”, s vele együtt államtitkokat tartalmazó iratokat vitt haza magával stb.); közölte, hogy ezért életfogytiglani ítéletét tíz évre enyhítették. Artur London esetében elmondta, hogy ártatlanul vádolták meg és erőszakkal kényszerítették vallomásra. A prágai tavasz későbbi reformerei közül Josef Smrkovskýt továbbra is részben bűnösnek minősítette (de mivel csökkentett büntetését már kitöltötte, szabadlábra került), Josef Pavelt viszont ártatlannak.²⁹

²⁹ NA, f. 1261/0/1, sv. 44–45., aj. 49.; Kaplan: *Doba tání*, 380–381.; Pernes: *Československý rok 1956*, 598–600.; Blaive: *Promarněná příležitost*, 61–64.

A vitában 17 KB-tag szólalt fel, ebből tízen érintették a személyi kultusz témáját. A Moszkvában járt küldöttek közül azonban nem szólalt fel a jó vitaképességű Široký, de Zápotocký és Fierlinger sem. A delegáció tagjai közül az első titkár mellett egyedül Barák kért tehát szót, bár első mondanója az imperialista hírszerzés aktivizálódása, valamint ezzel összefüggésben az osztályharc folytatódásának igazolása volt. A Jugoszláviával való szakítás fő okát – Novotnýval szemben – a Berija-banda piszkos üzelmeinek tudta be. Végül beszámolt a biztonsági szervek munkáján belüli helyes módszerek visszaállításáról, és bejelentette a vizsgálati főosztály korábbi vezetőjének, a törvénytelen vallatási módszereket lefolytató Bohumil Doubeknek és helyettesének letartóztatását is.³⁰ Többben meglepő módon kritikusan léptek fel, így Kopecký (bár ő csak részben – talán helyesebb szavait megrendültnek minősíteni), illetve Vladimír Koucký és Karol Bacílek. Azonban mindenki hangsúlyozta, hogy a párt fő irányvonala a hibák ellenére helyes volt, és igyekeztek Gottwaldot is mentesíteni a felelősség alól (mindig tartotta magát a kollektív vezetéshez, „soha senkire nem kényszerítette rá a véleményét”, és visszautasította, hogy szobrot állítsanak neki életében – mondta róla Kopecký). Nyilvánvaló módon többen saját felelősségük felmerülésétől is tartottak. Bacílek – aki épp a Slánský-per idején nemzetbiztonsági miniszter volt – saját szerepe helyett azt firtatta, hogyan lehetséges, hogy a törvénytelen ségeket nem fedték fel már Gottwald életében, hogyan téveszthették meg a bűnösök a teljes pártvezetést. A saját verziója az volt, hogy a vezetőség csak ritkán vitatta meg a kérdést, Slánskýék helytelen, bűnös módszereket vezettek be, ráadásul egy titkos ötös csoport létesült az állambiztonságon belül, amely pártfunkcionáriusokat figyelt meg, és döntött akár letartóztatásukról is. Mindenki tisztában volt azonban azzal, hogy valamilyen bűnöst (vagy bűnbakot) Csehszlovákiában is találni kell. Novotný nyomán többen is Slánskýt nevezték meg fő fe-

³⁰ Doubeket és társát 1955 nyarán vették őrizetbe. Vallomását, illetve a perükkel összefüggő 1956–1957-es dokumentumokat közli: Karel Kaplan: *StB o sobě. Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2002.

lelősnek, egyszerűen „csehszlovák Berijának” minősítve őt. Az ülés egésze elégedettséggel töltötte el Novotnýt, aki úgy látta, hogy 1945 óta nem volt ilyen élénk vita a pártban, és közölte, hogy a következő alkalommal is szóba kerül majd a kérdés.³¹

Úgy tűnik, hogy Hruscsov február 25-i előadásának szövege a KB ülése után tovább terjedt a CSKP tagságán belül. A talán rövidített, de minden fontos részletre kiterjedő szöveget központi (vagy kerületi) küldöttek olvasták fel a kerületi, majd a járási pártszervekben, ahol többek számára sokkot okozott a tartalma. A számozott brosúrákat szigorúan vissza kellett juttatni a pártközpontba. Egyes alapszervezetek viszont bírálni kezdték a bürokratizmust, a biztonsági szolgálatokat, sőt magát Novotnýt is, mivel nem adott konkrét intézkedéseket a korábbi hibák kijavítására. Ellenkező nézetek is bőségesen elhangzottak: sokan fejezték ki nemtetszésüket a Sztálin elleni vádakkal szemben. A kampány tovább folyt, a járáások után már az alapszervezetekbe is eljutott, általában két taggyűlésnek is témát adva: az első előadásra, a másodikon vitára került sor. Az adatok szerint a tagok 80%-a részt vett legalább az első ülésen – olyanok is megjelentek ott, akik régóta nem jártak a pártgyűlésekre. A második ülésen a viták tárgya érintette a gazdasági, kulturális kérdéseket és az életszínvonal problémáját is. Gyakran elhangzott kérdés volt, hogy miért csak három évvel Sztálin halála után merült fel mindez, a szovjet vezetők miért nem bírálták Sztálint még életében; tudott volna-e a Szovjetunió segíteni Csehszlovákiának 1938-ban a müncheni konferencia időszakában. Sztálint bírálat érte azért is, mert egész népet telepített át – ebből adódott a kérdés, hogy a szudétánémetek kitelepítése vajon megfelelt-e a marxizmus elveinek.³²

Kérdések mellett a CSKP vezetőit érintő bírálatok is elhangzottak. A legerőteljesebb kritikát a perekben játszott szerepe miatt főleg

³¹ NA, f. 1261/0/1, sv. 44–45., aj. 49.; Kaplan: *Doba tání*, 380–381.; Pernes: *Československý rok 1956*, 598–600.; Blaive: *Promarněná příležitost*, 61–64.

³² Blaive: *Promarněná příležitost*, 65–67.; Kaplan: *Doba tání*, 381–386., 390. (Kaplan könyvében oldalakon át, bár nem folyamatosan idézi a gyűléseken megjelentek kérdéseit, megjegyzéseit, lásd: Kaplan: *Doba tání*, 381–395.)

Čepička, másrészt Bacilek és Ladislav Kopřiva (szintén volt nemzetbiztonsági miniszter) kapta; a kultúra irányítása terén elkövetett túlkapások miatt pedig elsősorban Kopecký, valamint Zdeněk Nejedlý és Ladislav Štoll. De számos minisztert és pártfunkcionáriust bíráltak „személyi kultusza”, „diktátori módszerei”, durva viselkedése és hasonlók miatt. Az elégedetlenség hullámai egyre magasabbra csaptak. Nem vált tehát valóra az a remény, hogy a XX. kongresszusról szóló vitát pártkereteken belül tartsák. A párttagok jó része a pártonkívüliek között is beszélt a felmerült problémákról. A tömegek bizalma nemcsak Sztálinban ingott meg, hanem alapjaiban, az egész rendszer iránt is. Az addig passzív tagok is mobilizálódtak, kérdéseket tettek fel, követeléseket fogalmaztak meg. A párt és a közvélemény reakciói hasonlóak voltak a többi szocialista országban tapasztaltakhoz. A vezetésre nyomás nehezedett, a politikai légkör április első heteiben jelentősen megváltozott: megmutatkozott a társadalom elégedetlenségének nagy mértéke. Egyelőre azonban sokak abban reménykedtek, hogy a pártvezetés meghirdet (és végrehajt) egy jelentős korrekciós programot. Az alulról jövő nyomás azonban egyelőre nem volt olyan erős, és a vezetés helyzete sem gyengült meg annyira, hogy kikényszerítse az igényelt változásokat.³³

Április 17-én a CSKP PI ismét összeült, hogy az áprilisi újabb KB-ülés előtt megtárgyalja Novotný újabb referátumát. A testület egyetértett az első titkárral, hogy az eddigi kritika éles, de helyes volt, ugyanakkor ellenséges nézetek is megjelentek. Zápotocký és Kopecký szerint másként reagáltak az erős osztályöntudatú munkások és másként az ingadozó értelmiség. A PI ekkori ülése különbözött mind a korábbiaktól, mind a későbbiektől: a párton belüli vita, az önkritika jellemezte, amit maguk a résztvevők is észleltek. A résztvevők elismerték, hogy nem harcoltak a személyi kultusz ellen, ha észlelték is a hiányosságokat, határozatlanok voltak, féltek fellépni ellene. Káderváltozást javasoltak, többen bírálták Čepičkát, de emellett a központosítást és a bürokráciát is. Novotný odáig ment, hogy Gottwald halálától kezdve nem volt fejlődés a testületben. En-

³³ Kaplan: *Doba tání*, 396–400.

nek ellenére Karel Kaplan úgy értékeli, hogy a PI tagjai még ekkor, két hónap elteltével sem értették meg a XX. kongresszus igazi jelentőségét, nem tudták átlépni saját árnyékukat.³⁴

A CSKP KB újabb ülésére alig három héttel az előző után, április 19–20-án került sor. Novotný végül nem is tartott nagy referátumot, csak összefoglalta a vita áprilisi eredményeit, megismételve a KB márciusi határozatainak lényegét is. Ám már itt kitért arra, hogy az előző hetek vitájában a legsúlyosabb bírálatokat a hadseregen belül kialakult viszonyok váltották ki, név szerint is utalva a mindezért hibáztatott nemzetvédelmi miniszterre. Szintén utalt a biztonsági szerveket ért bírálatra és a két korábbi nemzetvédelmi miniszter felelősségére. Novotný mintha még élvezte is volna, ahogy folytatta a bírálatok összefoglalását: a bürokratizmus, a túlzott centralizáltság, a pártstátusz, a szakszervezetek, a bíróságok is részesültek az éles, de nyílt és jogos kritikából. Talán saját vezető szerepének megerősödését várta attól, hogy ő maga nem került támadások keresztútjába? Elégedettségét azzal is kifejezte, hogy (szerinte) a vitában felcsendülő hangok „kifejezték egyetértésüket a párt irányvonalával”. Ugyanakkor felbukkantak ellenséges nézetek is – tette hozzá megnyitó szavai végén az első titkár –, elsősorban értelmiségi körökben, akik rendkívüli pártkongresszust is követelnek.³⁵ A szokásostól eltérően a lapok sem számoltak be bő terjedelemben az üléstről, mindössze egy rövid összefoglaló közlemény jelent meg róla. Ez megállapította, hogy az utóbbi időben éles bírálatok születtek a párt- és közéletben mutatkozó fogyatékokról, továbbá, hogy „a párt országos konferenciájáig kidolgozzák a legsürgősebb intézkedéseket a népgazdaság tervezésének és irányításának megjavítására, [...] a közigazgatás további decentralizálásának megvalósítására a nemzeti bizottságok feladatainak egyidejű emelése mellett. A CSKP KB továbbá irányelvet adott ki, hogy a szocialista törvényszerűség megerősítése érdekében gyors ütemben egész sor intézkedést készítsenek elő [...] számos intézkedést fogadtak el, amelyek feladata a párt Központi

Bizottságának plénumára, mint a pártkongresszusok közötti időszak legfelsőbb szervére háruló feladatok növelése [...]; az országos pártkonferencia programjába napirendi pontként elsőnek vegyék be a következő pontot: »A jelenlegi helyzet és a párt feladatai.«” Végül a lapok közölték a KB döntését, amelynek értelmében a PI javaslatára felmentették Čepičkát a PI tagsága, illetve miniszterelnök-helyettesi és nemzetvédelmi miniszteri posztja alól. A védelmi tárca élére azonnal ki is nevezték utódját, Bohumír Lomský tábornokot.³⁶

Ezzel a fontos üléssel a szakirodalomban bővebben csak Karel Kaplan foglalkozott. A bírálat és a kritika szerepe itt is nagy volt, felelősöket viszont csak Čepička és Bacílek személyében neveztek meg. Az utóbbi azonban túlélte a támadást, és 1963-ig Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) élén maradt. A vita igen élénk volt, 47 tag szólalt fel. A bírálat főleg a bürokratizmus, a túlzott centralizáció ellen irányult, de a kormányt sem kerülte el, mivel – egy felszólaló szerint – az nem kollektív testületként, hanem formálisan működött. Sokan érintették a politikai perek és a hadseregen belüli viszonyok kérdését is, és csaknem mindenki beszélt a személyi kultuszról is. Több funkcionárius (köztük Vasil Biľak) választ várt arra, hogy ha az osztályharc éleződésének tana már nem érvényes, akkor hogyan kell fellépni a kulákok ellen. De kérdések merültek fel a párton belüli élet, a kollektív vezetés gyakorlata kapcsán is. Sokan továbbra is hallgatnak és félnek elmondani a véleményüket – számoltak be a KB tagjai tapasztalataikról. Megszólalt a bírált személyek egy része is. Bacílek beszélt saját felelősségének kérdéséről nemzetbiztonsági miniszteri tevékenysége során. Úgy látta, hogy csak abban hibázott, hogy nem váltotta le a Slánský által kinevezett személyeket, de gyakran – mint mondta – a szovjet tanácsadók által javasolt szakértők is törvénytelen módszereket használtak. Közölte, hogy Slánskýék ügyében nem alkalmaztak erőszakot a kihallgatások során. Ez azonban a KB tagjai számára sem hangzott meggyőzően, s így meg is kapta a kérdést, hogy akkor miként volt lehetséges vádakat koholni. Bacílek úgy vá-

³⁴ Kaplan: *Doba tání*, 400–403., NA, f. 1261/0/11, sv. 95., aj. 113/1.

³⁵ NA, f. 1261/0/43, inv. č. 104. (ka 69.)

³⁶ *Rudé právo*, 1956. április 26. (magyarul: *Új Szó*, 1956. április 27.) A PI tagjai közé nem választottak be senkit sem Čepička helyett.

laszolt, hogy a kihallgatók túlbuzgósága és a vádlottak gyávasága állhatott e mögött. Široký elismerte, hogy Bacilek nem adott utasítást törvénytelenésre, de elmulasztotta azt is, hogy fellépjen a hibák és hiányosságok ellen. Bacilek közölte, hogy lépéseket tettek a Šváb-féle állambiztonsági gyakorlattal való szakítás érdekében; saját érdemének tulajdonította azt is, hogy sikerült szétzúzni „Slánský bandáját”. Zápotocký hosszan foglalkozott az osztályharc éleződésének tanával, megvédve az osztályellenségek elleni fellépés gyakorlatát. Úgy vélte, hogy egyes személyek számos törvényteleniséget azzal a meggyőződéssel követtek el, hogy azzal a pártnak segítenek. Konklúziója is az volt, hogy nem szabad a perek összes áldozatát igazságtalanul megvádoltnak tekinteni, s hangsúlyozta a PI április 17-i álláspontját is, melyben a munkásosztály osztályöntudatával szembeállították az ingadozó értelmiség képét. „A pártnak higgyetek!” – fogalmazta meg a jelszót, s miután nagy tapsot kapott, hozzátette, hogy ez mindig a pártvezetéssel szembeni bizalom válságát mutatja. Široký felszólalása egy tekintetben tért el a többitől. Bíráló hangon beszélt a vezető párt-szervek tevékenységéről (a Politikai Irodát is beleértve) a Sztálin és Gottwald halála utáni időben, amikor tehát nem léptek fel a személyi kultusz ellen – véleménye szerint erre a Szovjetunióban már ekkor sor került. Ezzel burkoltan Novotnýt is bírálta, ugyanakkor természetesen saját magát is: „Hazudnék, ha magamról azt állítanám, hogy mindig önkritikusan léptem fel, hogy mindig nyíltan és egyenesen beszéltem azon dolgokról, amelyek nem voltak tetszésemre.” A két-napos ülést Novotný zárta le, dicsérve a KB tagjait, akik láthatóan alaposan átgondolták a felvetett kérdéseket, ami hozzájárul majd – reményei szerint – „a dolgozó nép bizalmának további növekedéséhez a párt és a KB iránt”. Leszögezte, hogy a párt addigi irányvonala helyes, ugyanakkor a személyi kultusz nemcsak forma, hanem maga a rendszer volt, beférközött a párt minden tagjának gondolkodásába. Ha bárki is azt állítaná, hogy ezelőtt harcolt a személyi kultusz ellen, ne higgyük el neki – mondta. A törvénytelenégekről is legalább részleges kritikával nyilatkozott: bár azokat (szerinte) a biztonsági és igazságügyi szervek követték el, a párt is felelős, hogy a dolgok eddig juthattak. Érintette az osztályharc és a kulákok témakörét is, kije-

lentve, hogy a pártnak nem kell felülvizsgálnia az ezzel kapcsolatos lépéseit, továbbra is visszaszorítani és korlátozni kell őket. Megnyitó előadásához hasonlóan ekkor is leszögezte, hogy egyes kritikákban az ellenséges propaganda befolyása is megmutatkozott, e hangok mögött tehát a párt egysége elleni fellépés áll.³⁷

A KB április 20-i határozata az országos pártkonferencia előkészületeivel, illetve a gazdasági irányítás és tervezés reformjával foglalkozott, ugyanakkor hangsúlyozta a törvényesség erősítésének, a KB szerepe növelésének, az államigazgatáson belüli decentralizálásnak és a tömegszervezeti munka javításának fontosságát. Ahogy már szó volt róla, felmentették Čepičkát minden vezető párt- és állami funkciója alól. Az áprilisi ülés jelentősége – Kaplan szerint – azért volt nagy, mert a vezetés tagjai nyolc év óta először léptek fel határozott (ön)kritikával, egyúttal a nyilvánosság és a párttagok elégedetlenségére is reagálva. Hiányzott azonban a bátorság, hogy levonják a következtetéseket, és átfogó változást követeljenek a vezetésben, sőt a leginkább bírált személyek visszahívását sem vetették fel. Ennek fő oka az volt, hogy a KB tagjai ekkor is pártosan viselkedtek, továbbá nem akarták, hogy fellépésük esetleg megzavarja a PI tagjai által javasolt intézkedéseket, amelyek mégis valamilyen előrelépést jelentettek. A megszólaló vezetők között is különbség volt abban, hogyan kell kiküszöbölni a hibákat. A kritikák ellenére alapvetően az egység hangoztatása volt jellemző. A határozatot egyhangúan fogadták el. Čepička is fegyelmezetten vette tudomásul leváltását, nem tiltakozott. Senki nem fejezett ki bizalmatlanságot a PI ellen. Úgy tűnik, hogy a közvélemény és a párttagok nyomása nem volt elég nagy ahhoz, hogy mélyebb változásokra vagy akár pártellenzék létrejöttére sor kerüljön. Sőt, a legtöbb résztvevő le is akarta már zárni a vitát a XX. kongresszus következményeiről, hogy vissza lehessen térni a politikai munka normális menetéhez.³⁸ A fentiekkel részben vitázva megállapíthatjuk, hogy a CSKP vezetése az önkritikus szemlélet ellenére sem értékelte

³⁷ Kaplan: *Doba táni*, 404–411.; Pernes: *Československý rok 1956*, 600.; NA, f. 1261/0/1, sv. 46–47., aj. 50.

³⁸ Kaplan: *Doba táni*, 411–413. A határozatot a lapok nem közzélték.

át kellő mértékben saját korábbi tevékenységét. Különösen igaz ez a koncepciók perек kérdése kapcsán, ahol a törvénytelenéseket zömmel a koncepciók perекben már kivégzett személyekre hárították.

A párt alsóbb szervei és tagsága ugyanakkor egyáltalán nem akarta lezárni a vitát. Bár egy részük rezignáltnak és kommentár nélkül vette tudomásul a határozatot, de sokan elégedetlenek voltak vele, és ezt ki is nyilvánították. A viták miatt pár nap múlva, április 24-én a KB felvilágosító kampányt kezdett: a kerületi szerveknek kiküldött egy irányelvet, amelyben igyekezett magyarázatot adni a leggyakoribb kifogásokra. Azonban a KB ülésére vonatkozó információkat, köztük a PI-tagok önkritikáját nem közölték benne, holott erről informálisan terjedtek el hírek. A KB meglepetéssel fogadta a vita folytatódását, ami számos funkcionárius ezzel ellentétes törekvései ellenére tehát nem állt le. A KB mindenesetre megígérte, hogy figyelmesen meghallgatja a tagság felől érkező hangokat, és levonja a tanulságokat, felszámolja a személyi kultusz maradványait. De az irányelv elkészítését: a kezdeti hírigényekre és az elégedetlenségre a vezetés nem reagált; emiatt a bírálat éle át is tolodott a helyi viszonyokra, ami viszont az ottani kommunistákat töltötte el aggodalmakkal. De egyre több helyen hangzottak el súlyosabb kritikák is, amelyek már személycserét követeltek, továbbá pártértekezlet helyett pártkongresszus összehívását javasolták. Az utóbbi már az áprilisi KB-ülés előtt felmerült az Írószövetségben, de csak április végén erősödött fel e követelés. Májusban már legalább kétszáz alapszervezet követelte a rendkívüli kongresszust, összesen 15 000 tag véleményét képviselve ezzel. Maga Novotný is látta, hogy a tagság jelentős része Čepička távozását csak kezdetnek tekinti, és újabb személycserét vár. Az elvárás nem volt alaptalan, hiszen csaknem a vezetés összes tagja érintett volt a korábbi törvénytörésekben. Az események alakulásában mindenesetre döntő szerepet játszott az írók szintén ekkor (április 22–29.) tartott kongresszusa. Az írókról Zápotocký is megemlékezett a KB ülésén, ahol elmondta: a művészeket, köztük az írókat diktátori módszerekkel „győzték meg” a korábbiakban, ezért közöttük „felgyülemlett az elégedetlenség”.³⁹

³⁹ Kaplan: *Doba táni*, 414–417.; Pernes: *Československý rok 1956*, 600–601.

És valóban: a Csehszlovák Írók II. kongresszusa az elégedetlenség talán legfőbb szócsöve volt, habár a CSKP KB igyekezett befolyásolni az írókat a kongresszushoz küldött levelében. Ebben nyíltan elvárásokat, sőt követeléseket támasztottak az írók felé: az „új élethez” illő „új művészet”, a szocialista realizmus művészetének megteremtését, remélték, hogy az irodalmi élet „elősegíti szocialista hazánk merész és nemeslelkű polgárainak nevelését”, az új (értsd: szocialista) ember-típus kialakulását.⁴⁰ Az elvárásoknak azonban a jelek szerint nem volt túl nagy fogamatja. Az írókongresszust 1955 óta készítették elő, természetesen a népi demokratikus rendszer első évtizedének dicsőítési szándékával. A párt véleményét tükrözte persze több felszólalás is, így az Írószövetség elnökének, Jan Drdának és Vítězslav Nezval költőnek a beszéde is. Drda szerint az alapelv az, hogy a cseh és a szlovák írók munkássága „szocialista irodalomká akar és fog válni”, az írók minden erejüket a szocializmus ügyének támogatására akarják használni. De feltette a kérdést, hogy a személyi kultusz idején a valóságot ábrázolták-e, vagy „átfésült és szépített, az igazságot eltorzító és elhomályosító vagy szűkítő legendát alkottunk”.⁴¹ Nezval kevésbé volt ideologikus, de az 1945 utáni irodalmat alapvetően sikeresnek minősítette. Beszéde zömmel irodalmi problémákat tárgyalt. Azt azonban elismerte, hogy számos sérelem történt a költők rovására, ennek okát ő is a személyi kultuszban, leginkább Slánský módszereiben látta.⁴² A legtöbb felszólaló bírálta az Írószövetség ve-

⁴⁰ *Rudé právo*, 1956. április 23.; *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 17. (április 25.); (Magyarul: *Új Szó*, 1956. április 24.) A párt lapjában rendszeres, bár rövid tudósítások jelentek meg a kongresszusról, e beszámolók általában nem minősítették a kongresszust sem pozitívan, sem negatívan.

⁴¹ *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 17. (április 25.); kivonatos magyar közlése: *Új Szó*, 1956. április 25.

⁴² Pernes: *Československý rok 1956*, 603. Az írószövetség lapjában a beszédnek egy rövidített változata jelent meg, ahol ez a rész hiányzik. Lásd: *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 17. (április 25.) Az itt közölt szöveg még így is 2,5 oldalas. Nezval az itt megjelent szövegben is érinti a személyi kultuszt: elítéli Sztálin 1949-es kötelező dicsőítését, s felemlíti, hogy a személyi kultusz miatt olykor gyenge költőket is a jók fölé emeltek.

zetését és a kulturális élet viszonyait, ami azonban éles hangú vitákat is eredményezett. A két legélesebb hangú beszéd František Hrubín és Jaroslav Seifert költők nevéhez fűződik. Hrubín szerint „dogmák jegébe” fagyott az irodalmi élet; Nezvallal szemben tehát az előző évtized irodalmi életét egészségtelennek és megalázónak nyilvánította. A problémákat nem lehetett nyíltan megvitatni, most azonban eljött ennek az ideje – szögezte le. Név szerint említett egyes költőket, akik a rezsim áldozatai lettek (például Jiří Kolářt, akit brutális támadással egzisztenciálisan ellehetetlenítettek, vagy František Halas esetét, akinek művészetét már halála után bélyegezték meg). Hrubín a terror légkörének felelőseit is megnevezte: elsősorban Ladislav Štoll kulturális miniszter személyében, aki *Harminc évnnyi harc a cseh szocialista költészetért* című könyvében indított támadást a „dekadens”, „polgári” irodalmárok (köztük a kommunista Halas) ellen. Štoll egyébként a kongresszus egyik résztvevőjeként ott ült a hallgatóság soraiban. Hrubín határozottan kiállt amellett is, hogy a költőket a nép ítéli meg (vagyis nem a párt dönti el, ki a jelentős költő és ki nem), a „nép költője” pedig az, „aki lelkéből, szívének legmélyéből szól [...]”, azt mondja, azt kell mondania, amit valóban lát és érez. Nem nyitja ki az emberek szemét, az emberek nélküle is jól látnak, de kinyitja szívüket és szájukat, ő az ő elsődleges hangjuk.”⁴³

A legkritikusabb azonban Seifert volt. Beszéde nem sokkal a kongresszus vége előtt hangzott el, s erkölcsi önvizsgálatra is felszólította íróársait. Kiindulópontja az alábbi volt: „Nemegyszer hangsúlyozták itt, hogy az írók a nemzet lelkiismerete.” Seifert megfogalmazta azt a kívánságot, hogy „bárcsak e pillanatban mi, írók, valóban nemzetünk lelkiismerete lehetnénk, bárcsak népünk lelkiismerete lehetnénk. Mi-

⁴³ *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 18. (április 28.). Hrubín beszédét a napilapok összefoglalóan sem közölték, de a párt lapjában legalább annyi megjelent, hogy hosszan tartó tapsot kapott (*Rudé právo*, 1956. április 25.) Hrubínról lásd még: Berkes Tamás: Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 1. sz. 108., illetve Pernes: *Československý rok 1956*, 603. – Vö. még: Ladislav Štoll: *Tricet let bojů za českou socialistickou poesii*. Praha: Orbis, 1950.

velhogy, higgyétek el, attól tartok, nem vagyunk azok sok éve, nem voltunk a tömegek lelkiismerete, milliók lelkiismerete, sőt végeredményben még saját magunk lelkiismerete sem.” Feltette a kérdést, hogy vajon az utóbbi időben az írók igazat írtak-e vagy sem, majd arról beszélt, hogy „1948 után a cseh irodalomra rátelepedett egy ember, aki nem tudott csehül, és aki döntött a cseh írók és a cseh könyvek sorsáról [...] Hol voltunk, amikor nem is egy cseh könyvtáros, óvatosságból, gyávaságból, haragból és nem helyénvaló lelkesedésből, saját kezével rombolta le a könyvtárainkat.” Végetetül két követelést fogalmazott meg: Először azt, hogy az elhallgattatott írókat fel kell keresni, lehetőséget adva nekik arra, hogy válaszoljanak az őket ért támadásra. Másodikként pedig lényegében azt, hogy a bebörtönzött írók kerüljenek szabadlábra. Ezt nem követelte ugyan nyíltan, de azazal, hogy „eleget bűnhődtek már”, tulajdonképp ezt javasolta.⁴⁴

Mindkét követelés az írók többségének egyetértését váltotta ki. Hrubín és Seifert beszédével szemben egyértelműen csak Zápotocký állt ki, aki néhány könyv szerzőjeként írónak tartotta magát, és részt is vett a kongresszuson. Megütözését fejezte ki azon, hogy az írók „nagy része azzal az ígérettel lép fel, hogy mától kezdve mindig igazat fog mondani”. Beismerik ezzel, hogy hazudtak, vélte, ami bátor tettek tünhet ugyan, de nem becsületes. A helyes út szerinte az önkritika lenne. A két cseh költőt, Hrubínt és Seifertet demagógnak nevezte az államelnök. De fellépett a „helyes irányvonal” megvédése mellett a bíralt Štoll és az író-funkcionárius Jiří Taufer is – az előző években ők döntöttek az írók sorsáról. A felszólalásokat követő vitában nagyon éles követelések is elhangzottak: Katarína Lazarová szlovák író nő visszavágott Zápotockýnak: „nem tudom, tudta, vagy tudja-e, milyen

⁴⁴ *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 19. (április 29.). Magyarul lásd: Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 289–292. Jiří Pernes szerint a cseh irodalomra rátelepedő ember Pavel Reiman volt (Pernes: *Československý rok 1956*, 603.), véleményem szerint viszont valószínű, hogy Seifert Ladislav Štollra (is) gondolt. Reiman ugyan 1952-ig fontos szerepet játszott a kultúrpolitikában, de a Slánský-per kapcsán eltávolították. A „nem tudott csehül” megjegyzést szerintem szimbolikusnak kell tekinteni (Reiman zsidó és német származású volt).

okok nem tették lehetővé, hogy igazat mondjunk. Néhány okot saját magunkban kell keresni, de a legtöbb ok külső volt.” Lényegében a cenzúra eltörléséért szólalt fel, kritizálva, hogy olyan emberek avatkoztak be az írók ügyeibe, „akiknek semmi közük nincs az irodalomhoz”. De nemcsak erről van szó, mondta, hanem „arról az érzésről is, hogy valamilyen felügyeletnek kell lennie felettünk” – ezzel ismét a sajtófelügyeletre, vagyis a cenzúrára utalt. Majd Seiferthez hasonlóan ő is a nemzet lelkiismeretének nevezte az írókat. Még a hithű kommunista Nezval is azt javasolta, hogy szakítani kell a szocialista realizmussal, vagyis eredeti felszólalásához képest határozottan „jobbra tolódott”. A kritikai hangulat erejét mutatja, hogy az Írószövetség új vezetéséből számos keményvonalas személy kimaradt. A felszólalások jelentős hatást gyakoroltak a közvéleményre, még annak ellenére is, hogy a *Literární noviny* az elhangzottakat rövidítve és néha „kiigazítva” volt kénytelen közölni. Más újságok esetében a cenzúra sokkal erőteljesebb beavatkozása is kimutatható. Jiří Perneshez hasonlóan magam is úgy vélem, hogy az elhangzott kemény bírálatok miatt korábban számos író súlyosan megbüntettek volna, ám ekkor, egy össznemzeti vita kibontakozása közepette erről szó sem lehetett.⁴⁵

Az írókongresszus határozatot is elfogadott, illetve választlevelet küldött a CSKP KB-nak. Ebben az írók üdvözölték a közéletben kibontakozó demokratizálódást, egyidejűleg azonban nyíltan a párt és a szocializmus ügye mellett kötelezték el magukat. Elhatárolódtak viszont az előző évek gyakorlatától, amelyet „az alkotói kérdések önkényes megoldása” és az osztályharc éleződésének hibás nézete jellemezett az irodalomban is. A kongresszus vitáit hasznosnak, termékenynek minősítették.⁴⁶

⁴⁵ Pernes: *Československý rok 1956*, 604–605. Lásd még: Berkes: *Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése*, 108–109. Zápotočský, Štoll és Taufer felszólalását lásd: *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 19. (április 29.), míg Lazarováét: *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 20. (május 5.). Nezval második hozzászólása a lapban nem jelent meg (de a kongresszust lezáró szavai igen), Pernes egy kézirat (Jana Neumannová: *Strana a spisovatelé v roce 1956 – II. sjezd SČSS*. Praha: 1969.) alapján idézi.

⁴⁶ *Literární noviny*, roč. 5. (1956), č. 20. (május 5.)

Bár az írókongresszuson természetesen szlovák költők és írók (például Dominik Tatarka és a már említett Lazarová) is részt vettek, nekik külön történetük is van – ahogy Csehszlovákia históriájában szinte mindig. A szlovák írók mozgalma jórészt autonóm volt, a cseh területek fejlődésétől különbözött. A változás (vagyis az olvadás folyamata) már 1955-ben, az SZKP XX. kongresszusa előtt elindult, fokozatosan újra megjelentek az irodalmi életben a nem kommunista írók (ez a folyamat a hatvanas évek elejéig eltartott). A *Kultúrny život* című lapban elinduló irodalmi vita volt a kezdet. Tatarka itt tette fel a kérdést, hogy az irodalom kifejezi-e életünk igazságát. Márciustól felélénkült az eszmecsere. Juraj Špitzer azt fejtegette, hogy a művészeti vita politikai jellegű is, valamint fellépett az indexre tett írók, illetve műveik publikálása mellett. Ennek ellenére 1956 áprilisáig a vita mégis inkább irodalmi kereteken belül maradt. A sztálinizmust ekkor élesen bírálta Tatarka, Ladislav Mňačko és Ivan Kupec.⁴⁷ Különösen fontos volt „A bólogatás démona” című Tatarka-írás, amely folytatásokban jelent meg a *Kultúrny život* hasábjain; a szerző azt szorgalmazta, hogy a sztálinizmus során eltűnt emberi egyéniség, elveszett személyiség térjen vissza az emberekhez.⁴⁸

Az írók mellett a másik csoport, amely alulról kezdeményezett további reformokat, az egyetemi hallgatók közül került ki. S bár az írók fellépése általában nagyobb figyelmet kap a szakirodalomban, le kell szögezni, hogy a diákok kezdettől fogva az ország összes problémájának megoldását követelték, míg az írók inkább csak a sajátjukat.⁴⁹ A csehszlovák egyetemisták fellépése sok tekintetben hasonlítható a MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége) történetéhez, csak itt az események fél évvel korábban zajlottak, mint Magyarországon. Más kérdés, hogy a csehszlovák mozgalom

⁴⁷ Juraj Marušák: *Unspectacular Destalinization: The Case of Slovak Writers after 1956*. *Hungarian Historical Review*, vol. 5. (2016), no. 4, 834–839.

⁴⁸ Dominik Tatarka: *Démon súhlasu*. *Kultúrny život*, roč. 11. (1956), č. 15. 9–11., roč. 11. (1956), č. 16. 9., roč. 11. (1956), č. 17. 13. Magyarul: *A bólogatás démona*. Pozsony: Madách, 1970. és 1991.

⁴⁹ Matthews: *Majales*, 5–6.

elvetélt, nem gyűrűzött tovább a társadalomban, nem vált forradalmi események kezdetévé. Az okok tárgyalása nem e tanulmány tárgya, de a témáról ma már bőséges mennyiségű elemzés olvasható.⁵⁰

A szlovák egyetemisták már 1956 elején, jóval a XX. kongresszus előtt mozgolódtak. Hírek terjedtek el arról, hogy Alexej Čepička nemzetvédelmi miniszter el akarja törölni az egyetemisták számára fenntartott rendszert, amelynek értelmében a főiskolákon zajló katonai kiképzésük után mindössze két hónapos aktív szolgálatra kellett bevonulniuk. Ehelyett kétéves kötelező szolgálatot írt elő nekik, amit a diploma megszerzése után kell letölteniük. A pozsonyi főiskolások egyik fiúkollégiumában a hallgatók – már pizsamába öltözve – készültek a másnapra tervezett katonai gyakorlatra, a felszerelésüket tisztítva, s eközben megtárgyalták a frissen érkezett híreket. Eközben átköltöztek egy népdalt, amelynek szövege villámgyorsan elterjedt a kollégiumban. Éjfél előtt már 200–300 pizsamás hallgató gyűlt össze az ebédlőben, s fejezte ki egyet nem értését a tervezett kétéves katonai szolgálattal, s erről egy határozatot is elfogadtak. Nagyon hamar egyéb (az oktatást érintő) követelések is felmerültek, sőt egyesek azonnal, pizsamásan az utcára akartak vonulni (január-

⁵⁰ A téma első feldolgozási kísérlete: Jacques Rupnik: *Promeškané setkání. Rok 1956 v pohledu z Prahy. Soudobé dějiny*, roč. 3. (1996), č. 4. 535–539. Legnagyobb terjedelemben természetesen Muriel Blaive már többször idézett könyve szól erről, amelynek állításait többen is kiigazították. Először a kötet cseh kiadásának utószavában Jiří Pernes: *Rok 1956 očima československého historika*. In: Blaive: *Promarněná příležitost*, 459–481. Magyarul Berkes Tamás kiváló tanulmánya érintette a kérdést: Berkes: *Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése*, 104–121. A vitát cseh szempontból, de magyarul összefoglalja még Oldřich Tůma: *A magyar forradalom hatása Csehszlovákiára, 1956–1968*. In: Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országai-ban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. 80–90., főleg: 80–82. Néhány éve jelent meg egy terjedelmes angol nyelvű elemzés is: Kevin McDermott – Vítězslav Sommer: *The 'Club of Politically Engaged Conformists'? The Communist Party of Czechoslovakia, Popular Opinion and the Crisis of Communism, 1956*. (CWIHP Working Paper, no. 66.) Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold War International History Project, 2013.

ban, éjfél tájban). Bár az esemény teljesen spontán alakult ki, és nem volt politikai jellege, a pártvezetés mégis úgy kezelte, és megtorlással válaszolt rá. Tíz diákot kihallgatott az állambiztonság, kizárták a pártból Ján Beňót, akit a fő szervezőnek tekintettek. Tanulmányait azonban folytathatta, feltehetően a XX. kongresszus utáni enyhülő politikai légkörnek köszönhetően. Az egész esemény pizsamás forradalomként vonult be a történelembe.⁵¹

Prágában 1956 áprilisának elején került sor az első gyűlésre a Károly Egyetem matematikai–fizikai karának (idetartozott a kémia oktatása is) aulájában; a nagyjából 300 fős csoportban a kar oktatói is jelen voltak. Az esemény megtartására nem kértek engedélyt. A gyűlés egyik résztvevője a CSKP tagjelöltje, Ladislav Němec negyedéves kémia szakos hallgató volt, akit sokkolt, amit Sztálinról megtudott. Néhány társával, köztük Michael Heyrovskýval együtt további gyűléseket szervezett. A résztvevők között az a szellem uralkodott, hogy „valamit csinálni kell”. Mivel azzal is tisztában voltak, hogy a politikai rendőrség figyelmébe kerülnek rájuk, a hallgatók tudatosan kerültk a külföldi (nyugati) befolyásnak még a látszatát is, és a továbbiakban a Csehszlovák Ifjúság Szövetsége (CSISZ, a magyar Dolgozó Ifjúság Szövetségének megfelelő szervezet) védőernyője alatt akarták folytatni tevékenységüket. A CSISZ alapszabálya nyugati szemmel nézve is demokratikus volt. Sikerült is április 26-ára meghirdetni egy legális és nyilvános nagygyűlést. Külföldi újságírókat nem hívtak meg. A viharos gyűlésen harcias hangulatban elfogadtak egy határozatot is, amely élesen bírálta František Kahuda oktatási minisztert (akit a gyűlésre is meghívtak a szervezők, ám ő nem jelent meg). Tisztán politikai követelések is elhangzottak, melyek közül a legsúlyosabb az volt, hogy kétségbe vonták annak helyességét, hogy a CSKP KB döntse el az állam életében legfontosabb kérdéseket is. Követelték a Slánský-per felülvizsgálatát és azok elítélését,

⁵¹ Juraj Marušiak: *Študentský majáles v roku 1956 v uliciach Bratislavy a jeho dôsledky*. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy, Zväzok XXI*. Bratislava: Muzeum mesta Bratislavy, 2009. 100–102. – Ezúton szeretném megköszönni Juraj Marušiaknak, hogy ezt az írását rendelkezésemre bocsátotta.

akik erőszakot alkalmaztak a kihallgatások során; természetesen a még élő elítéltek számára amnesztiát javasoltak. A kisebb súlyú politikai követelések között szerepelt például „a szocialista demokrácia elveinek gyakorlatban történő megtartása”, a káderlapokon szereplő bejegyzések megismerésének joga, a külföldi rádióadók zavarásának leállítása, valamint a nemzeti sérelemnek számító jelenségek megszüntetése, nevezetesen: a csehszlovák rádió adásnapjának végén ne játsszák le a szovjet himnuszt, illetve csehszlovák ünnepnapokon ne helyezték ki az utcákra a szovjet zászlót (de például november 7-én igen). Az egyhangúlag elfogadott határozatról tudósított a CSISZ lapja, a *Mladá fronta* április 28-i száma is – bár szinte csak az oktatási célú követelésekről írt, az ország egész politikájára vonatkozókat elhallgatta. Az egyetemisták a május 1-jei felvonuláson is tüntettek a dísztribün előtt (kifigurázva a hangszórókból áradó jelszavakat, például „A Szovjetunióval örök időkre” szlogent). Azt is skandálták, hogy nem lázadni, hanem tárgyalni akarnak. Heyrovský utólag is úgy nyilatkozott, hogy nem megdönteni akarták a szocialista rendszert, hanem megjavítani. A CSKP vezetése mégis ellenséges lépésnek tekintette követeléseiket. Az április 26-i határozatot a hallgatók eljuttatták a többi egyetemre, ahol újabb határozatok is születtek. A diákoknak május első felében sikerült tárgyalni Kahuda oktatási miniszterrel, akitől kérték, hogy a határozatot a napisajtó is közölje. A CSISZ KB május 11–13. közötti ülése a hallgatók mellé állt, és határozatába befoglalta az áprilisi követelések néhány pontját is. Szintén a CSISZ engedélyezte a diákmajálisok megtartását, amelyek 1948 óta be voltak tiltva.⁵²

Az első majális május 12-én zajlott le Pozsonyban, s azt a város lakossága meglepően pozitívan fogadta. A színes maskarákban felvonuló diákok között politikai jelszavak is feltűntek, bár nem ezek domináltak. Bírálták az 1953-as oktatási reformot, s a transzparensen az akadémiai szabadság helyreállításának követelése is megjelent (az

⁵² Matthews: *Majales*, 10–20. (Közli a diákok április 26-i határozatának teljes szövegét is. Matthews: *Majales*, 39–45.). Lásd még: Blaive: *Promarněná příležitost*, 93–94.

„akadémiai szabadság” feliratú koporsót gyászzenével a Dunába „temették”). A felvonulás rendbontás nélkül ért véget. Eleinte a sajtotban is pozitív visszhangja volt, ami néhány nappal később határozottan megváltozott. Ennek oka egy „utóregés” volt: csak a majális utáni napon érkezett a szlovák fővárosba a prágai diákok egyik határozata. Bár ez *nem* a Němec és társai által elfogadott eredeti szöveg volt, s benne csak akadémiai kérdések szerepeltek, mégis óriási hatást váltott ki. Egy napon belül a prágai szöveg és az annak alapján megszületett pozsonyi változatok is elterjedtek az összes kollégiumban. A pozsonyi követelések is élénk viták után születtek meg, az Ifjú Gárda Kollégiumban azonban teljes egészében a prágai szöveg mögé álltak a hallgatók; nyíltan politikai követelésük legfeljebb a nyilvános káderpolitikára vonatkozó volt. A Szuworov Kollégiumban (a pizsamás események helyszínén) viszont a közéleti kérdésekről is több szó esett, itt bírálták a cenzúrát és a szovjet–csehszlovák viszony kérdéseit is. A legeltökéltebbek azonban a Horský Park Lánykollégium lakói voltak, akik a végsőkéig az utcára akartak vonulni. A pizsamás forradalomhoz hasonlóan mindez szintén spontán történt – nyilatkozta 1996-ban a Szuworov utcai események választott vezetője, Jozef Jablonický. A pozsonyi főiskolások is követelték határozataik nyilvánosságra hozatalát a *Smena* című lapban (a *Mladá fronta* szlovák verziójában). Ezt az újság elutasította, s a diákok újabb utcai megmozdulással fenyegetőztek, amely feltehetően kevésbé békésen zajlott volna le. Az SZLKP KB Titkársága május 15-én rendkívüli ülést is tartott, ahol szinte páni félelem uralkodott egy esetleges utcai diáktüntetésről. Több alkalommal telefonáltak Prágába, ahol Barák és Novotný is foglalkozott a pozsonyi eseményekkel – ők erőteljes fellépést, a diákok megfenyegetését javasolták. Vitatták, hogy mennyire szánták rá magukat ténylegesen az erőszak alkalmazására; azonban úgy tűnik, hogy az egyetem bezárásával való fenyegetés komoly lehetett. Végül Bacílek 16-án fogadta a diákok küldöttségét, és hosszú vita után hozzájárult követeléseik közléséhez. Erre május 17-én sor is került. Bár csak a politikailag legenyhébb, az Ifjú Gárda Kollégiumban elfogadott verziót közölték, a feszültség enyhült. A lap közölte a CSKP KB ígéretét is több követelés teljesítésére, de a hallgatók csak utólag dőb-

bentek rá, hogy az SZLKP első titkára becsapta őket: a szöveg csak a *Smena* pozsonyi kiadásában jelent meg, vidéken nem. Ezt követően a pozsonyi lapok hangneme ellenségesse vált a diákokkal szemben, szociális demagógiával igyekeztek lejáratni őket. A nyár folyamán a pártvezetés már ellentámadásba ment át: határozatok születtek az osztályszempontok erőteljesebb érvényesítéséről a felvételik során. Megtorló akciók is indultak, többeket kihallgatott az állambiztonság. Elsősorban azt firtatták, hogy kik voltak a kezdeményezők, illetve volt-e kapcsolat a pozsonyi és a prágai akciók között. Fokozódott az ügynöki tevékenység a felsőoktatásban, ősszel pedig egyes karokon fegyelmi bizottságok jöttek létre.⁵³

A prágai majális május 20-án tartották meg. Němec és társai – bár a majális engedélyezése erőfeszítéseiknek volt köszönhető – a fokozódó hatósági nyomás miatt nem vettek részt az eseményen. A CSKP PI május 14-i ülésén Barák „provokációk előkészületeiről” számolt be. Nyilván ezzel függött össze, hogy a pozsonyihoz hasonlóan szombat délutánra tervezett eseményt egy nappal el is halasztották, remélve, hogy vasárnap kevesebben lesznek az utcákon. Az utolsó pillanatban a felvonulás útvonalát is módosították. A prágai majálisnak is inkább színes kavalkád jellege volt, de politikailag erősebb üzeneteket hordozott – holott a résztvevők ezt utólag, 1989 után sem ismerték el. A menetet a király és a királynő vezette, az előbbi a „marxizmus”, az utóbbi az „orosz nyelv” felirattal ellátva. Őket követte két csoport, a jól öltözött „elmélet” és a rongyokban és béklyókban látható „gyakorlat”. De hordoztak egy könyvespolcot is „indexen” felirattal. Számos plakát gúnyolta ki Kahuda oktatási minisztert, akit április bolondjának is neveztek. De idetartozik az az óriási dinoszauruszfigura is, amelyre azt írták a diákok: „Sebezhetetlen vagyok. Olyan a bőröm, mint az oktatási min.-é” (ami a minisztert és a tárcát is rövidíthette). Egy csoport középkori szerzetesnek öltözött hallgató „Az új oktatási módszerek felé” felirattal vonult fel. A legbátrabb transzparensorozat a Slánský-perre utalt: „Mi a jobb?” „Kivégezni a kisebb bűnözőket és futni hagyni a nagyobbakat?” „Vagy kivégezni a nagyobb

⁵³ Matthews: *Majales*, 20–26.; Marušák: *Študentský majáles v roku 1956*, 102–116.

bűnözőket, és engedni, hogy a kisebbek a helyükre üljenek?” Civil ruhás rendőrök több táblát és plakátot elvettek a felvonulóktól (akik azonban ezek egy részét ott helyben újra előállították), de a felvonulás itt is incidensektől mentesen zárult le; senkit sem tartóztattak le. Ennek ellenére Nyugaton arról terjedtek hírek, hogy akár több száz hallgatót is őrizetbe vettek országszerte. Ezek a hírek talán magától a rendőrségtől indultak ki, és céljuk a dezinformáció és a félelemkeltés lehetett. Mind a két majális nagy figyelmet váltott ki a lakosság többi rétegében is. A pártvezetés értesült a diákok azon reményéről is, hogy munkások, értelmiségiek is csatlakoznak majd hozzájuk, és valódi tömegtüntetést tudnak tartani. Mindez természetesen ismét növelte a CSKP és az SZLKP aggodalmait. A kezdődő vizsgaidőszak miatt azonban további demonstrációk szervezése sem volt reális. Ez persze nem jelentette azt, hogy a hallgatók teljesen passzívvá váltak volna: életkörülményeik javulását ezután is követelték (az ilyen jellegű igények persze a párt számára kedvezőbbek voltak). De követelték a sorkatonai szolgálat idejének csökkentését, az egyetemi ösztöndíjak növelését is. Végül azonban Prágában is bekövetkezett a megtorlás. Kahuda örökre ki akarta tiltani a felsőoktatásból Němecet, holott a majálison részt sem vett. Dékánja azonban megvédte őt: elérte, hogy a büntetést egyéves felfüggesztésre enyhítsék, aminek lejártá után Němec be is fejezte tanulmányait. Ősszel kizárták a pártból, de a letartóztatást elkerülte. A pártvezetés azt a látszatot akarta keltetni, hogy a majális résztvevői röplapokat is osztogattak a tömegben. Ezzel a váddal azonban nem hallgatókat tartóztattak le és ítélték el, hanem 40–50 év körüli személyeket, akik feltehetően provokátorok voltak – erre utal, hogy szeptemberi perükben enyhe ítéleteket szabtak ki. Június elején feloszlatták, majd „átszervezték” a CSISZ Károly egyetemi szervezetét, ahol a diákmozgalom elindult. Amikor a dékán bejelentette e lépést, a diákok sorban egymás után felálltak, hátat fordítottak neki, majd el is hagyták a termet.⁵⁴

⁵⁴ Matthews: *Majales*, 26–34.; Blaive: *Promarněná příležitost*, 94–97.; Pernes: *Československý rok 1956*, 607–609. A plakátok feliratainak mélyebb jelentéselemzését lásd: Dominik Želinský – Werner Binder: *How Not to Prepare*

Csehszlovákia helyzete tehát 1956 tavaszán több tekintetben is hasonlított hazánkéra. Magyarországon is az írók (és újságírók), illetve az egyetemi ifjúság volt a reformok fő kezdeményezője. A Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) Petőfi Körében zajló viták is csak a XX. kongresszus idején vették kezdetüket. A magyar értelmiségi körök viszont már 1955 végén memorandumban támadták a párt kulturális (és áttételesen: egész) politikáját. Csehszlovákiában azonban nem volt Nagy Imréhez hasonló kvalitású, tekintélyes (párt)vezető, aki körül (párt)ellenzék alakulhatott volna ki. Formálisan már a Magyar Dolgozók Pártjában (MDP) sem, mivel 1955 végén a pártellenzék szinte minden jelentős tagját kizárták a magyar pártból.⁵⁵

Már május elejétől kimutatható, hogy a pártvezetés megelégtelte a vitát, és megkezdte az ellentámadást a társadalmi mozgódások ellen – eleinte még csak a színpalak mögött, a Politikai Iroda zárt ülésein. Tehát még jóval azelőtt, hogy a diákok mozgalma teljeskörűen kibontakozott volna, a CSKP PI május 2-i ülése befejezettnek nyilvánította a vitát a XX. kongresszusról, és a továbbiakban csak a saját álláspontját szerette volna látni és hallani. Fő feladatul a pártterkezetet előkészítést tűzték ki, illetve azt a célt is, hogy a politikai élet visszatérjen a „normális” kerékvágásba.⁵⁶

A május 14-i PI-ülésen Novotný hangvétele keményebbé vált, de a PI egésze is amellet állt, hogy ne tegyenek újabb engedményeket.

Majales: A Meaning-Centred Analysis of Subversive Student Performances in Communist Czechoslovakia. *Sociální studia / Social Studies*, vol. 13. (2016), no. 4, 61–79. Blaive véleményével szemben, aki a diákmozgalom politikai jelentőségét is megkérdőjelezi, az utóbbi tanulmány szerzői határozottan felforgatónak, politikai szatírának (és „szemiotikai gerillának”) minősítik a majálisokat. Jól ábrázolják azt is, hogy 1956 nyarától a CSKP a szimbolikus térben is átvette az irányítást, s képes volt hatékonyan átértelmezni a majálisokat mint reakciós, osztályidegen elemek ellenséges akcióit.

⁵⁵ A két ország összehasonlításáról az 1956-os évben lásd: Péter Bencsik: *Social Self-organization and Social Movements in Hungary and in Czechoslovakia in 1956*. (Konferencia-előadás, Pécs, 2016. október 14.)

⁵⁶ Kaplan: *Doba táni*, 421–423.; a PI május 2-i ülését lásd: NA, f. 1261/0/11, sv. 100., aj. 116/1–3.

A vezetést nyilván az is megrémisztette, hogy a rendkívüli kongresszust követelők között a hadsereg egységei (sőt számos politikai tiszt is) ott voltak. Mindezt ekkor frakciós tevékenységgé minősítették, amely egyébként is csak a párttagság egy kis részére terjed ki, de immár energikus fellépést sürgettek ellene. Az értelmiségen belül és a funkcionáriusok között szintén vannak nemkívánatos jelenségek, aminek okát Novotný abban látta, hogy számos trockista, volt jobboldali szociáldemokrata, nemzeti szocialista és kispolgári elem van köztük. Ugyanezen a napon vitatták meg a két nappal korábbi pozsonyi majális tapasztalatait. A PI tagjai tartottak minden további tüntetéstől. Félelmük nagyságát jól jelzi, hogy milyen radikális javaslatokat tettek. Jaromír Dolanský miniszterelnök-helyettes még csak közbeavatkozást javasolt, Novotný viszont azt követelte, hogy Kahuda fenyegetse meg az egyetemeket, hogy be fogják őket zárni. Erre végül nem került sor, egyelőre azzal bízták meg Barák belügyminisztert, hogy kövesse figyelemmel az eseményeket, és szükség esetén avatkozzon be a PI összehívásával.⁵⁷

A következő ülésen, május 21-én tárgyalta meg a testület az Írókongresszus eredményeit. Megállapították, hogy az írók között jelentős politikai és eszmei hiányosságok mutatkoznak meg. Bár Hrubín esetében a testület készen mutatkozott a további együttműködésre, Seifertre ez már nem vonatkozott – fellépését demagógnak minősítették, politikai követeléseit pedig elfogadhatatlannak. A *Literární noviny* vált a „helytelen nézetek” fő szócsovévé, s ezért a PI elhárította, hogy újabb kulturális folyóiratot kell kiadni, hogy megtörjék az Írószövetség lapjának „monopóliumát”. (Erre csak 1957-ben került sor.) Ezzel szemben a CSKP elméleti lapja, a *Nová mysl* nagyon pozitívan számolt be az Írókongresszusról a nyílt vita, a vélemények ütközése miatt, noha Hrubín és Seifert fellépését helytelennek minősítette – ezekkel szemben meggyőző érvekkel kell fellépni. Az SZLKP Irodája is alapvetően pozitívan értékelte az írók kongressz-

⁵⁷ Pernes: *Československý rok 1956*, 601., 608–609.; NA, f. 1261/0/11, sv. 101–102. aj. 118/20., illetve aj. 118/30.

szusát. A nyílt bírálatra így egészen a júniusi pártértekezletig kellett várni, addig csak a CSKP PI zárt ülése kritizálta az írókat.⁵⁸

A Szlovák Írók Szövetségének június 1-jei plénümán ugyanakkor a reformszellem uralkodott. Ctibor Štítnický, a testület vezetője, aki addig a párt megbízható támasza volt, váratlanul maga is a szlovák értelmiségiek és a „burzsoá nacionalisták” rehabilitálása mellett állt ki, és elítélte a cenzúrát. A *Kultúrny život* élére Špitzert nevezték ki főszerkesztőnek, aki egyidejűleg bírálta a sztálinista kultúrpolitikát (holott korábban ő maga is annak egyik fő támogatója volt – számos magyar író társához hasonlóan). A Szövetség e plenáris ülésén hozták létre a *Mladá tvorba* című lapot, amely az ifjabb nemzedék lapjává vált. A szlovák írók reformelkötelezettségét még a CSKP országos konferenciája sem tudta megtörni. Míg a cseh írók őszre elhatárolódtak az áprilisi írókongresszustól, a szlovákok kitartottak mellette, s ennek következtében adminisztratív intézkedéseket léptettek életbe velük szemben. Az SZLKP szeptemberben Špitzert szabotőrnek minősítette, s októberben azt fontolgatták, hogy le is váltják főszerkesztői posztjáról. Támadások érték azonban Štítnickýt és Kupecet is, és folytatódott a burzsoá nacionalizmus elleni kampány, amelyet addig a szlovák írók zöme élesen elítélt. A szlovák írószövetség elleni nyílt fellépést csak a magyar forradalom kitörése miatt halasztották el, de a támadás végül decemberben megindult ellene.⁵⁹

Május 13-án időközben újra összeült a CSKP KB. Sőt, valójában egy napon két KB-ülést is tartottak: egy rövid, technikai jellegű értekezletet, ahol öt nappal későbbre, június 6-ról 11-ére halasztották az országos pártértekezlet kezdetét, illetve egy ünnepélyes ülést, ahol a

⁵⁸ Pernes: *Československý rok 1956*, 605–606.; NA, f. 1261/0/11, sv. 103. aj. 119/23.

⁵⁹ Marušia: *Unspectacular Destalinization*, 839–844. A magyar forradalom kirobbanása után viszont az SZLKP úgy döntött, hogy mégsem váltja le Špitzert főszerkesztői posztjáról. Vö. Juraj Marušia: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 1. sz. 77. Erre csak később került sor, lásd: Marušia: *Unspectacular Destalinization*, 847–848. 1957 tavaszán Pavlíkot, Kupecet, Špitzert és Štítnickýt a pártból is kizárták. Rychlik: *Češi a Slováci ve 20. století*, 425.

CSKP alapításának 35. évfordulójára emlékeztek. Az esemény szónoka Václav Kopecký volt.⁶⁰ Egyik ülésen sem hangzott el Novotný erre az alkalomra készített referátuma, amelyre az első titkár személyes fondjában találtam rá. Habár a beszédre nem került sor, mégis érdekes abból a szempontból, hogy miként gondolkodott a CSKP vezetője pártja közelmúltjáról. Ráadásul jól látható, hogy a szöveg egy átdolgozott változata lett az alapja Novotný referátumának a júniusi pártértekezleten. Terjedelmi okokból itt csak rövid összefoglalást adhatok erről az el nem mondott beszédéről, amelynek két verziója is fennmaradt. Az eseményeket 1948-tól tárgyalja, amikor a munkásosztály átvette a hatalmat, és kieleződött az osztályharc. Novotný szerint az imperializmus és a belső reakció számos kísérletet tett a kapitalizmus visszaállítására, szabotázssal, kémkedéssel együtt, de e próbálkozások kudarcba fulladtak, az összeesküvőket elítélték. A legyőzött osztályellenség azonban beférközött a pártba, Slánský bűnbandáján keresztül. Slánský Berija összeesküvésének csehszlovák változatát vezette. Bár nincs bizonyíték együttműködésükre, szerinte tényszerűen ugyanazt csinálták: az imperializmus ügynökei voltak.⁶¹ Slánský hiénaként kihasználta Gottwald fokozódó betegségét (a csehszlovák vezér súlyos alkoholizmusa valóban

⁶⁰ NA, f. 1261/0/1, sv. 48., aj. 51., illetve NA, f. 1261/0/1, sv. 48., aj. 52. Kopecký beszédét nagy terjedelemben közölték a másnapi lapok is. *Rudé právo*, 1956. május 14., *Új Szó*, 1956. május. 14.

⁶¹ Lavrentij P. Berija Sztálin politikai rendőrségének vezetője volt, akinek jelentős szerepe volt 1948 után a kelet-európai csatlós országokban kibontakozó politikai perekben is. Sztálin halála után reformnizeteket hangoztatott, ám az új szovjet „kollektív vezetés” többi tagja attól tartott, hogy Berija Sztálin utódja akar lenni. Hruscsov ennek meggátlása érdekében 1953 nyarán koholt vádakkal letartóztatta, és decemberben kivégezték. A kivégzése utáni közlemény hangsúlyozta, hogy „összeesküvő-csoportot szervezett”, „a külföldi hírszerző szolgálatokhoz fűződő titkos kapcsolatait” voltak, társaival együtt „bűnös intézkedések egész sorát tették annak érdekében, hogy a szövetségi köztársaságokban felelevenítsék a burzsoá-nacionalista elemek maradványait”. Idézi: Honfi József (szerk.): *A Szovjetunió története 1945–1972. Válogatott dokumentumok*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1976. 184–187. Novotný erre a sablonra fűzte fel a Slánský és társai elleni újabb vádakat.

okozott egyéb betegségeket is), sőt annak halálára számított. Bűnös tevékenységét Slánský azzal próbálta leplezni, hogy látszólag ő állt az osztályellenségek felkutatásának élén. Ahogy a Rajk-ügy és a Tito elleni hisztéria Berija provokációja volt, úgy próbálta meg Slánský is megtalálni a csehszlovák Rajkot. Bűnös tetteiben számos társa akadt (Šling, Šváb, Kopřiva, Jarmila Taussigová stb.; az utóbbi kettővel közösen alkotta azt az állambiztonsági trojkát, amely döntött a letartóztatásokról, fizikai erőszakra adott utasítást stb.). Az általa bevezetett törvénytelen módszerek saját letartóztatása után is folytatódtak. A párt által felállított bizottság felülvizsgálatot végzett, s ennek alapján több esetben módosították a korábbi ítéleteket. (Erről már az áprilisi KB-ülés kapcsán volt szó.)⁶²

Figyelemre méltó azonban, hogy a Novotný által is említett rehabilitálások a XX. kongresszus után is meglehetősen vontatottan haladtak Csehszlovákiában. Ugyanakkor emellett – főleg Szlovákiában – újabb politikai perekre is sor került. A pozsonyi kerületi bíróságon az országos pártértekezlet napjaiban, június 11–14. között zajlott a szlovák Szabadságpárt funkcionáriusainak pere. (E politikai erő 1946-ban jött létre, s bár alapítója az első köztársaság egyik polgári politikusa, Vavro Šrobár volt, hamar társutas szerepbe kényszerült.) A fővádlott Vincent Pobožný volt, akit hazaárulással és államellenes szövetkezéssel állítottak bíróság elé. A vádlottak első fokon igen súlyos büntetéseket kaptak, amit a Legfelsőbb Bíróság később valamelyest csökkentett. Hasonló, politikailag motivált perek egészen 1958-ig folytak Szlovákia területén szerzetesek, görögkatolikus lelkészek, volt szociáldemokraták és „trockisták” ellen, többnyire zárt tárgyalásokon.⁶³

A CSKP hatalmának újbóli megszilárdulásában döntő szerepet játszott a június közepén megtartott országos pártértekezlet. Már az is a párt sikere volt, hogy az alulról jövő nyomás ellenére nem hívtak össze rendkívüli kongresszust, csak konferenciát. A kongresszus összehívása éppannyira nagy jelentőséggel bírt volna, mint az 1968-as rendkívüli XIV. kongresszus esetében. Mivel a kongresszusi küldöt-

teket az alapszervezetek jelölhették volna, és a reform követelői épp az egyes alapszervezetekben voltak a leghangosabbak, így a kongresszus politikai földrengést okozhatott volna az országban, akár teljesen új összetételű KB-t és PI-t választva meg. (Az alapszervezetek jelölték volna a járási konferenciák küldötteit, azok a kerületiekét, végül azok a kongresszusi delegátusokat.) Ezzel szemben az országos pártértekezlet küldötteit a CSKP kerületi bizottságai választották (azaz: jelölték ki), e szervek pedig a régi sztálinista politika kedvezményezettjei voltak, s nem állt érdekükben semmiféle politikai változás vagy reform. A CSKP PI ülésén Barák ki is jelentette, hogy felforgatók nem juthatnak el a pártértekezletre. A 694 döntési joggal rendelkező küldöttet (és további 28 főt tanácskozási joggal) május 14. és 21. között választották meg a kerületi pártbizottságok, kellő gondossággal. A június 11. és 15. közötti pártértekezlet így nem is eredményezett semmilyen váratlan, alulról jövő politikai követelést. Érdekes részletek kerültek elő a kongresszusi küldöttek kérdéséről a jugoszláv levéltárakból is. Nikotić prágai jugoszláv követ is tudta, hogy ennek döntő jelentősége van. Novotný állítólag arról tájékoztatta őt, hogy a delegátusok 63%-a gyárakból és üzemekből került ki. A jugoszlávok szerint ezek politikai munkatársak voltak: még ha gyárakban volt is a munkahelyük, semmiképpen sem voltak munkások. Nikotić jelentése szerint még így is volt olyan felszólaló (Oldřich Burda), aki a jugoszláv tapasztalatok átvételét javasolta az értekezleten.⁶⁴

Maga a pártértekezlet Zápotocký megnyitó beszédével kezdődött, de legfontosabb referátumait Novotný és Široký mondták el. Az államfő megnyitója is utalt rá, hogy az értekezlet eredeti témája a második öt éves terv lett volna, de az SZKP kongresszusa után ezt kiegészítették *A jelenlegi helyzet és a párt feladatai* című programpon-tal, amelynek előadója Novotný volt. Alapvető kérdés volt, hogy a pártértekezlet miként értékeli Csehszlovákia addigi politikai fejlődését. A reformerek azt remélték, hogy alapvető változásra kerülhet sor, de Zápotocký már előre leszögezte, hogy a CSKP X. kongresszusán (1954) kijelölt „fő irányvonal” helyes volt, tehát változatlanul érvény-

⁶² NA, f. 1261/0/43., inv. č. 104. (kr. 69).

⁶³ Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století*, 424–425.

⁶⁴ Pernes: *Krise komunistického režimu*, 144–145.

ben van. Külön is kiemelte a nehézipar fejlesztésének és a kollektívizálásnak a helyességét. Mindehhez csatlakozott (már beszéde legelőjén) Novotný is; azt azonban elismerte, hogy a végrehajtás során bizonyos „hibák és hiányosságok” is kialakultak, ezért a munkamódszereket is meg kell változtatni, ám – mint elmondta – a lenini normák helyreállítása a XX. kongresszus után azonnal megkezdődött.⁶⁵

Az első titkár igen terjedelmes referátumából sok elemet érdemes még kiemelni. Novotný elismerte, hogy a jugoszláv elvtársak ellen emelt vádak (amelyeket a Slánský-perben is hangsúlyoztak) alaptalanok voltak. Sőt, arra kell törekedni, hogy „minden téren kapcsolatokat vegyünk fel más országokkal, tekintet nélkül társadalmi rendszerükre” – mondta, s név szerint említette az NSZK-t is, amelyhez szintén készek közeledni. Belpolitikai téren elsőként az addigi bürokratikus rendszer decentralizálásának szükségességéről szólt. Erre később is visszatért, külön kiemelve a nemzeti bizottságok és a szlovák nemzeti szervek hatásköre növelésének fontosságát. „A szocializmus sikeres felépítésének alapján” ígéretet tett a dolgozók életszínvonalának további emelésére (konkrétan a munkaidő csökkentését, a kiskereskedelmi árak leszállítását, a bérek érdemek szerinti differenciálását és a társadalombiztosítás reformját emelte ki). Az SZKP XX. kongresszusának következményeivel kapcsolatban Novotný „dialektikusan”, egyrészt-másrészt módon szólt fel; például: az osztályharc ugyan nem éleződik állandóan, de enyhülését feltételezni is valamiféle reformista illúzió csupán. Kijelentette, hogy egyetlen kizsákmányoló osztály maradványáról lehet csak beszélni Csehszlovákiában, a kulákságról – ennek mint osztálynak a korlátozását tovább kell folytatni, az egyes kulákokat azonban tetteik alapján kell kezelni. Novotný ezt követően az állambiztonság működéséről szólt. Kifejtette, hogy meg kell szilárdítani a szocialista törvényességet; az állambiztonság állományának ezután „ama új határozat szerint kell eljárniuk, hogy

a vádlott beismerése nem mentesíti őket az alól a kötelességük alól, hogy bizonyítékokat terjesszenek elő a vádlott bűntevékenységről”. Fellépett azonban azon „helytelen liberális tendenciák” ellen is, amelyek „alábecsülték” a biztonsági szervek jelentőségét. Ezzel át is tért az ötvenes évek politikai pereinek kérdésére. Jókora csúsztatással azt állította, hogy „rögtön a párt X. kongresszusa után” elkezdődött ezek vizsgálata. Beszámolt a Barák-bizottság munkájáról, amely még nem ért véget. Megállapította, hogy Slánský nemcsak bűnös volt, hanem még a vádiratban nem szereplő bűnöket is elkövetett, azzal a céllal, „hogy magához ragadja a hatalmat a pártban és az államban”. Ő irányította a biztonsági szerveket, „utasításokat adott fizikai erőszak alkalmazására”. Azt is kijelentette az első titkár, hogy Slánský vádlói között is voltak bűnösök, akik épp azért nem vádolták meg volt vezetőjüket egyes bűncselekményekkel, mert ők is társtettesek voltak. Hibák jelentek meg a Čepička által irányított hadseregben belül is – fűzte tovább gondolatait az első titkár. A hadseregben elburjánzott a személyi kultusz, hibás volt a politikai és kulturális munka, valamint szabálytalanságok voltak a gazdálkodásban is. Mivel Čepička ezen hibákat nem tudta orvosolni, le kellett váltani pozíciójából – indokolta. Novotný dicsérőleg beszélt a március után a társadalomban (a párton belül) kialakult vitáról, de hozzátette, hogy ott számos helytelen, hibás nézet is elhangzott, elsősorban a burzsoá ideológiától fertőzött és politikailag még éretlen elemek között. Példaként említette az értelmiség egyes csoportjait és a diákokat – az április-májusi tiltakozások fő bázisát. Figyelemre méltó az is, hogy Novotný beszélt a rendkívüli pártkongresszust sürgető hangokról is, de természetesen ezt indokolatlannak minősítette. Leszögezte, hogy a követelés alig több mint a párttagok 1%-át reprezentálta, de a visszautasítás fő oka mégis az volt, hogy rendkívüli kongresszusra legfeljebb akkor lenne szükség, ha a párt fő irányvonalát kellene megváltoztatni, vagy ha a KB nem lenne képes a szükséges lépések megtételére. Majd ennek kissé ellentmondva arról értekezett, hogy a párt szervei a közelmúltig „csupán alakilag érvényesítették” a kollektivitás elvét, felületesen foglalkoztak a beterjesztett problémákkal és „elsietett határozatokat hoztak”. A beszéd utolsó részében a párt munkásjellegének erősítésé-

⁶⁵ Zápotocký megnyitó szavai: NA, f. 1481/0/3, sv. 4., aj. 38., de közölték azt a másnapi lapok is: *Rudé právo*, 1956. június 12.; *Új Szó*, 1956. június 12. Az addigi „fő irányvonal” helyességét tehát Novotný is hangsúlyozta, lásd: Pernes: *Krise komunistického režimu*, 145–146.

ről, a tömegszervezetek munkájának javításáról, az ideológiai munka kérdéseiről (köztük a dogmatizmus elleni harcról), végül pedig az oktatásról és a kultúráról volt szó. Ez utóbbin belül a párt vezetője leszögezte: a sajtónak pártosnak, a párttól függőnek kell lennie. Röviden utalt a diákok és az írók körében kialakult „helytelen nézetekre” is. „Most világosan áll előttünk utunk célja jelenlegi szakaszában: ez a szocializmus felépítése hazánkban” – zárta beszédét Novotný.⁶⁶

Široký miniszterelnök referátuma másnap, június 12-én hangzott el a második ötéves terv célkitűzéseiről – holott e tervciklus már javában zajlott 1956 újéve óta. A beszéd elején a szónok az első ötéves terv sikereit – illetve célkitűzéseinek helyességét – bizonygatta, majd mégis elismerte, hogy 1953-ban azokat módosítani kellett, „hogy meggyorsítsuk a népgazdaság lemaradó ágazatainak fejlődését, és biztosítsuk a lakosság életszínvonalának gyorsabb emelkedését”. Helyesnek minősítette, hogy 1954 elején nem indult el a második ötéves terv, hanem két éven át készítették elő azt. A terv kidolgozását széles körű „társadalmi vita” előzte meg; több százezer beérkező javaslattal. A terv „fő célja, hogy lényegében kiépítse a szocializmus anyagi-termelési alapját” – mondta a kormányfő; ehhez szükség van a mezőgazdaság teljes szocialista átalakítására is. A terv teljesítésének fontos feltétele a munkatermelékenység növelése, vagyis a növekedés már nem extenzív jellegű kell legyen – ehhez komoly technológiai fejlesztés, valamint szakemberképzés is szükséges. Široký megemlítette azokat a szociális intézkedéseket is, amelyek az életszínvonal növelését irányozták elő – ezt „a párt becsületbeli kötelességének” nevezte. Hitet tett Szlovákia gazdasági felzárkóztatása mellett, valamint a normák és a bérek rendezésének szerepét is kiemelte. „Elkerülhetetlen, hogy jelentősen megjavítsuk a népgazdaság irányításának eddigi rendszerét” – tette hozzá a decentralizálás programjához, amivel már a hatvanas évek reformjait előlegezte meg. A küldöttek az ötéves terv

⁶⁶ Novotný beszédét lásd: NA, f. 1261/0/43, inv. č. 100., ka 67., illetve NA, f. 1481/0/3, sv. 4., aj. 39. Teljes terjedelemben közölte a sajtó is: *Rudé právo*, 1956. június 12.; *Új Szó*, 1956. június 12. Legfontosabb részleteit lásd: Benčík: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 292–295.

kapcsán is támogatták a párt elképzeléseit, annak ellenére, hogy a korábbi évek nehézipari fejlesztéseivel szemben ezúttal most e terület fejlesztésének a lelassításáról volt szó.⁶⁷

A felszólalások többsége résztémákat érintett, ezért csak néhány fontosabbat emelnék ki. Barák belügyminiszter Novotnýnál is keményvonalasabban beszélt az osztályharc fontosságáról, valamint Slánský bűnös tetteiről. Feltűnik gondolataiban az a tétel, ami még évekkel később is általános volt Csehszlovákiában: a Slánský által bevezetett bűnös módszereknek végül maga Slánský is áldozatává vált. A „biztonsági szervek nem voltak képesek elemezni a helyzetet és azonnal elválasztani a tárgyi igazságot a hazugság, rágalmak, provokációk és kikényszerített vallomások hordalékától” – mondta. Kifejtette, hogy 1953 óta fokozatos változások történtek a biztonsági apparátusban, s bár még vannak hibák, de „a szocialista törvényesség megsértése” már nem fordul elő. A biztonsági szervekre még sokáig szükség lesz, elsősorban külső okokból, az imperialisták akcióinak elhárítására – szögezte le, majd a valóságtól jócskán elszakadva hozzátette: „Nem vasfüggöny áll határainkon, ahonnan kémek járnak hozzánk, hanem éber határőrök.” A belső osztályellenségekkel kapcsolatban viszont ekkor már a későbbi kádári jelszót hangoztatta: többségük beletörődött a népi demokrácia által teremtett feltételekbe, be akar illeszkedni. Néha azonban ellenségesen lépnek fel, külföldi ügynököket segítenek. Példaként a diákok áprilisi memorandumának terjesztését hozta fel. Konklúziója ebből az volt, hogy a biztonsági apparátusra a belső osztályharcban is szükség van.⁶⁸ Peter Colotka, a pozsonyi egyetem pártbizottságának tagja beszédében bírálta a pozsonyi egyetemi hallgatók májusi megmozdulásait, amelyet a reakció által félrevezetett diákok akciójaként értékelte, egyúttal felhívta a figyelmet a hallgatók és az egyetemi oktatás alacsony

⁶⁷ NA, f. 1481/0/3, sv. 4., aj. 40. A sajtóban szintén teljes terjedelemben: *Rudé právo*, 1956. június 13.; *Új Szó*, 1956. június 14.

⁶⁸ NA, f. 1481/0/3, sv. 4., aj. 41.; *Rudé právo*, 1956. június 13.; *Új Szó*, 1956. június 14.

ideológiai színvonalára. A diákok elszakadtak a munkásosztálytól, amely felett uralkodni is akartak – vélte.⁶⁹

Politikailag az egyik legjelentősebb Kopecký hozzászólása volt, amely ideológiai kérdéseket boncolgatott. Határozottan leszögezte, hogy „Sztálin személyiségének káros kultusza és a helytelen sztálini módszerek ellenére is a Szovjetunió Kommunista Pártjának vonala minden időben helyes volt, mivel e vonal lenini vonal volt. [...] Ugyanez vonatkozik Csehszlovákia Kommunista Pártjának vonalára is. A mi pártunk vonala minden időben helyes volt.” A közvélemény e beszédben találkozott először az áprilisi írókongresszus negatív értékelésével, de a szónok az egyetemisták mozgalmát is élesen bírálta. Kopecký az egész írókongresszust (Zápotocký, Štoll, Taufer és részben Nezval fellépését kivéve) pártellenesnek és ellenzéki jellegűnek minősítette, és úgy értékelte, hogy irodalmi kérdések helyett zömmel politikaiak kerültek napirendjére. A pártkonferencia mindezt nemcsak tudomásul vette, hanem dühöngő tapsokkal támogatásáról is biztosította. Az egyetemisták követeléseit Kopecký szintén politikai jellegűnek látta, az egyetemi autonómia követelését is burzsoá liberális és idejétmúlt eszmeként utasította vissza. Elvetette azt a követelést is, amely a marxizmus–leninizmus óraszámának csökkentésére (vagy szerinte: eltörlésére) irányult. S bár hozzátette, hogy a diákok jogos követeléseit figyelembe fogják venni, de a következő percben a diákok által leginkább támadott 1953-as oktatási reformot vette védelmébe. Nagy elégedettséggel tette hozzá, hogy az osztályellenség eme aljas provokációját – azaz a diákok tervezett akcióit – a „munkások” határozott fellépése megakadályozta. Kopecký szélsőbalos fellépése talán a PI-t is meglepte, ugyanakkor utólag (és főleg a konferencia küldötteinek helyeslését látva) jóváhagyták a tekintélyes ideológus értékelését, azzal a kikötéssel, hogy mindez nem jelenti az értelmiségi rétegek átfogó kritikáját.⁷⁰

⁶⁹ NA, f. 1481/0/3, sv. 4., aj. 41.; *Rudé právo*, 1956. június 14.; *Új Szó*, 1956. június 14.

⁷⁰ NA, f. 1481/0/3, sv. 4., aj. 42.; *Rudé právo*, 1956. június 15.; *Új Szó*, 1956. június 17.; Pernes: *Československý rok 1956*, 611–612.

Június 14-én délután a vitát berekesztették, a további jelentkezők csak írásban adhatták be hozzászólásaikat. A vita zárszavát Široký tartotta, konklúziója az volt, hogy a párt egységes, és fő célja a további haladás a szocializmus felépítése felé. Másnap beterjesztették a mandátumbizottság, a javaslati bizottság és a szervezési bizottság jelentéseit (az utóbbi kettő a konferencia határozatát, illetve a CSKP alapszabályának módosítását terjesztette elő), amelyeket vita nélkül, viharos tapsal hagytak jóvá a küldöttek.⁷¹

A konferencia határozata először is leszögezte, hogy a pártértekezlet egyetért a CSKP KB általános irányvonalával, gyakorlati tevékenységével, valamint a XX. kongresszus utáni intézkedéseivel és határozataival. Szintén jóváhagyta a KB irányelveit a második öt-éves tervre vonatkozóan. Emellett nyolc pontban fogadtak el részletes intézkedéseket. Az első a gazdasági tervezés egyszerűsítéséről és decentralizálásáról, az anyagi-műszaki ellátás javításáról, a bürokrácia csökkentéséről szólt (részletesen tárgyalt azonnali, rövid határidős és távlati intézkedéseket). A második pont a jogkörök és felelősségek decentralizációját írta elő, ám tipikus pártállami módon alapos felsorolással állapította meg, hogy mik is a minisztereknek, helyetteseiknek, az egyes tárcák osztályvezetőinek, illetve a vállalatok igazgatóinak a kibővült jogkörei. Ehhez kapcsolódott a harmadik pont, amely a szlovák nemzeti szervek jogköreinek növelését írta elő (lásd később), míg a negyedik pont a nemzeti bizottságok szélesedő jogkörét szabályozta. Az ötödik pont is a decentralizáláshoz tartozott, hiszen a minisztériumok és központi hivatalok számának csökkentését, ezzel együtt dolgozói létszámának csökkenését tűzte ki célul. Négy tárcát beolvasztottak három másik minisztériumba, így a kormánytagok száma is négygyel csökkent. Megszüntették az Állami Egyházügyi Hivatalt is. Politikailag a legfontosabb a határozat hatodik pontja volt a szocialista törvényesség megszilárdításáról. Ebben az ügyészi ellenőrzés megszilárdítását, az ártatlanság vélelme elvének visszaállítását, s ennek érdekében az ügyészi törvény, valamint a büntetőeljárás egyes elemeinek módosítását írták elő.

⁷¹ *Rudé právo*, 1956. június 15–16.; *Új Szó*, 1956. június 16.

A legrövidebb hetedik pont a köztársaság honvédelmi képességének fokozásáról rendelkezett. Mindezt azonban a politikai-nevelési munka „meggyőzés elveire alapuló” megváltoztatásával, illetve az oszthatatlan parancsnoki jogkör visszaállításával kívánták elérni. Végül az utolsó pont a pártmunka kérdéseire vonatkozott. Ez üdvözölte a márciustól megerősödő pártszerű kritikát, de elítélte a felmerült „helytelen nézeteket”. Kifejezte, hogy növelni kell a munkások (36%) és parasztok (7%) arányát a párttagságon belül. Nagy figyelmet kell fordítani a párt és a CSISZ ifjúsági politikájának megjavítására, az ideológiai munkára és az értelmiség nevelésére. De kiemelt feladatként nevezték meg a kollektív vezetés elvének betartását, a tagság tájékoztatásának javítását, illetve azt, hogy a vezetés tagjai rendszeresen vegyenek részt alsóbb szintű pártszervek ülésein.⁷²

1956. június 15-én, rögtön a pártértekezletet követően ülésezett a CSKP Központi Bizottsága is. Szokás szerint Novotný vezette az ülést, s a testülettől azt kérte, hogy a konferencia határozatait változtatlan formában hagyja jóvá. Ennek megtörténte után a személyi kérdésekről bontakozott ki vita. A káderekérdések elkerülhetetlenek voltak a minisztériumok összevonása miatt. A vita legérdekesebb vonása František Kahuda kapcsán alakult ki. A diákok által tavasszal sokat bírált oktatási miniszter mellett teljes mellszélességgel kiállt a párt vezetője. A hallgatókkal folytatott küzdelemben Kahuda megállta a helyét, ezzel igazolta, hogy alkalmas pozíciójára – érvelt. A főtitkár annak ellenére is támogatta, hogy vádak merültek fel Kahudával szemben, miszerint a második világháború idején kollaborált, illetve egy antibolsevik szervezet tagja volt. Vita bontakozott ki Lomský nemzetvédelmi miniszter személyéről is, akit egyesek a háború előtt szintén antikommunistának ismertek. Václav Kratochvíl

⁷² NA, f. 1481/0/3, sv. 5., aj. 51.; *Rudé právo*, 1956. június 16.; *Új Szó*, 1956. június 17. – Az ötéves tervre vonatkozó ajánlásokat lásd: *Rudé právo*, 1956. június 17., *Új Szó*, 1956. június 18. Módosult a CSKP alapszabálya is, *Rudé právo*, 1956. június 16., *Új Szó*, 1956. június 17. A pártértekezlet teljes jegyzőkönyve, valamennyi említett határozat együtt is megtalálható: NA, f. 1481/0/3., sv. 10., aj. 95.

tábornok, vezérkari főnök hosszú beszédben állt ki minisztere mellett, aki élvezte Novotný bizalmát is, s így meg is erősítették posztján. A KB tagjai a vitát követően a PI által javasolt változásokat kivétel nélkül, egyhangúlag szavazták meg. Kahuda tehát megtartotta posztját összevont tárcája, az Oktatási és Kulturális Ügyek Minisztériuma élén is. A megszűnő kulturális tárcát addig vezető Ladislav Štoltt viszont felmentették, tudományos pályára küldték dolgozni. Néhány tárca élén vezetőváltást hajtottak végre, többek között az Igazságügyi Minisztérium esetében (Jan Bartuška helyett Václav Škoda lett a miniszter, de az előbbi ekkor főállamügyészi kinevezést kapott a leváltott Václav Aleš utódként.)⁷³

A CSKP PI július 9-én úgy értékelte az országos pártértekezletet, hogy a vitában a párt általános irányvonalát követték a felszólalók, akik teljes bizalmukat fejezték ki a pártvezetés felé. Problémát meglepő módon a vezetés két tagja okozott. Egyikük Čepička volt, aki elismerte korábbi hibáit, de egyúttal sokat sejtető módon utalt arra is, hogy az ő esete a személyi kultusz átvétele során nem volt egyedi, sokkal inkább általánosan jellemző. A másik váratlan fellépés Július Ďuriš pénzügyminisztertől érkezett, aki azon morfondírozott, hogy miként volt lehetséges, hogy Csehszlovákiában ilyen erők voltak a sztálinizmus gyökerei, és hogy a vezetés nem tudta biztosítani a kollektív vezetés elvét. A PI mindkét fellépést elutasította. Čepičkát azzal, hogy ez csak saját felelősségének elkenése, jogászkodás. Ďuriš esetében a PI azon háborodott fel, hogy a beszéd – szerintük – Gottwaldot támadta, és feltették a kérdést, hogy egyáltalán hová is akart kilyukadni Ďuriš.⁷⁴

⁷³ *Rudé právo*, 1956. június 16., *Új Szó*, 1956. június 16. A KB ülés jegyzőkönyvét lásd: NA, f. 1261/0/43, inv. č. 104. (kr. 69), illetve NA, f. 1261/0/1, sv. 48., aj. 53. A vita egyik érdekes vonása Ceněk Hruška hozzászólása: „a Szovjetunióban harcoló tisztek egytől egyig antiszocialisták voltak”, de parancsnokok, Ludvík Svoboda (aki elvileg maga is pártönkívüli volt) fokozatosan nevelte őket kommunistává.

⁷⁴ Pernes: *Československý rok 1956*, 610–611.; Kaplan: *Doba tání*, 424–426.; a PI július 9-i ülése: NA, f. 1261/0/11, sv. 108., aj. 126/1. – Čepička és Ďuriš pártértekezleten elmondott beszédeit közölte a *Rudé právo*, 1956. június 16.,

Kevésbé ismert Magyarországon, hogy (1968-hoz hasonlóan) Csehszlovákiában 1956-ban is erőteljesen felmerült Szlovákia jogállásának kérdése. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés búvópatakként végigkísérte a kommunista Csehszlovákia történetét, s olvadás idején mindig felszínre is került. A szlovák „burzsoá nacionalizmus” elleni támadásokkal összefüggésben az 1945–1946 során kialakult „félföderáció” szlovák nemzeti szervei 1954-től szinte teljesen elsorvadtak. A Szlovák Nemzeti Tanács (SZLNT) mint „törvényhozó” hatalom ténylegesen semmiről sem döntött önállóan; sőt, 1954. novemberi újráválasztásától kezdve 1956 elejéig alig két törvényt fogadott el, s tevékenységét nem is tervezte kiszélesíteni. Az SZLNT vezetőinek ezen periódusban az volt a fő céljuk, hogy nehogy őket is burzsoá nacionalizmussal vádolják meg. A testület plenáris ülést lényegében nem is tartott (csak ünnepi ülést, például a szlovák nemzeti felkelés tizedik évfordulóján). Hasonló volt a helyzet a végrehajtó hatalmat „birtokló” Megbízottak Testülete (MBT) esetében is. Ennek vezetője 1953-tól Rudolf Strechaj volt. Üléseket csak akkor tartottak, ha Prágából ilyen értelmű feladatot kaptak.⁷⁵

Változás csak 1956 áprilisától kezdődött, a CSKP KB március 30-i, a túlzott centralizmust bíráló határozata után. A reform igénye a szlovák nemzeti szervek működését illetően azonban feltételezte az 1948-as alkotmány módosítását, ami megnehezítette a folyamatot. Ennek lehetőségével már az áprilisi CSKP KB-ülés is számolt, bár a CSKP PI még ezt követően sem tisztázta, hogy pontosan mik az elképzelései. Az SZLNT ezért szintén vonakodott előállni bármilyen javaslattal, így azt a kérést sem fogalmazta meg, hogy az alkotmány módosítására szükség van-e, saját kompetenciáinak körét pedig nem

magyarul: *Új Szó*, 1956. június 18. Ďuriš bírálata Gottwald irányába meglehetősen enyhe volt, kritikája éle sokkal inkább Slánskýt és Čepičkát érte. Néhány évvel később Novotný már pontosan azt nyilatkozta Gottwaldról, mint amit 1956-ban Ďuriš szavaiból még elutasított (ti. azt, hogy Gottwald elnöki kinevezése után egész munkáját az állam irányításának szentelte, a párt irányítását pedig átengedte Slánskýnak; lásd Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 306.).

⁷⁵ Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století*, 417.

kívánta taxatív felsoroltatni, megelégedett volna azok példaként történő megemlítésével. 1956. május 10–11-én ülésezett az SZLKP KB-ja. Bacilek, az SZLKP első titkára és a szintén szlovák Široký miniszterelnök továbbra is jogosnak tartotta a burzsoá nacionalizmus elleni 1954-es pert, s bírálta a szlovák nemzeti szerveket, amiért azok „nem használták ki eléggé saját hatáskörüket”. Ezek után nem is meglepő, hogy František Kubač, az SZLNT házelnöke, illetve Strechaj MBT-elnök igen tartózkodóan viszonyultak az alkotmánymódosítás kérdéséhez. Ekkor még nem volt ismert, hogy a kérdéshez a prágai vezetés pozitívan fog viszonyulni. Az SZLNT elnöksége így május–június fordulóján sem lépett fel határozottan az ügyben.⁷⁶

A fordulat júniusban történt. A CSKP vezetése attól tartott, hogy ha nem tesz engedményt, a tavaszi társadalmi mozgolódás Szlovákiában nemzeti alapú ellenzékiességgé alakulhat át. A CSKP országos konferenciája június közepén ezért döntött a szlovák nemzeti szervek jogkörének kiszélesítéséről, június 29-én pedig Široký a CSKP PI ülésén előterjesztette az erre vonatkozó alkotmánytörvény javaslatát, amelyet a testület július 2-án tárgyal meg. Természetesen a kérdés napirendre került az SZLKP KB és az SZLNT elnökségének ülésén is. A javaslat szerint az MBT-t azután nem a prágai kormány-nak rendelik alá, hanem csak az SZLNT-nek lenne felelős, amelyet elismernek az államhatalom szlovákiai szervének.⁷⁷ A CSKP PI július 23-án ismét napirendre tűzte a javaslatot, amely a Nemzetgyűlés alkotmányjogi bizottságának (merőben technikai jellegű) módosító javaslatait tárgyalta meg. Teljesen formális volt a törvényjavaslat

⁷⁶ Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století*, 420–421. – Az SZLKP KB május 10–11-i ülésének további témái is voltak, így a CSKP KB márciusi és áprilisi határozatainak megtárgyalása. Nem meglepő módon a pozsonyi testület teljes mértékben egyetértett a prágai döntésekkel. (*Új Szó*, 1956. május 15.) Az ülés napirendjén szerepelt a második ötéves terv szlovákiai irányelveinek megtárgyalása is. Az erről szóló határozatot lásd: *Új Szó*, 1956. május 15., Pavol Majling előterjesztését pedig *Új Szó*, 1956. május 16.

⁷⁷ A pártkonferencia határozatát lásd: NA, f. 1481/0/3, sv. 5., aj. 51.; *Rudé právo*, 1956. június 16.; *Új Szó*, 1956. június 17.). A PI július 2-i ülésének jegyzőkönyve: NA, f. 1261/0/11, sv. 107., aj. 125/32.

nemzetgyűlési tárgyalása is, amely július 31-én zajlott le. Az alkotmány módosítását képviselői javaslatként tárgyalták meg. Ignác Rende előterjesztésében ismét vádakkal illette Husákot és Novomeskýt, mivel ők a szlovák nemzeti szervek jogkörének megőrzése jelszavával csak az országos törvények végrehajtását akadályozták, s ezzel veszélyeztették a közellátást, és a reakció malmára hajtották a vizet. Ennek meggátlása érdekében szükség volt a centralizálásra, hiszen – a szónok szerint – a szlovák nemzeti szervekben a reakciónak többsége volt. A tőkésosztály széttűzése után immár lehetőség van a decentralizálásra is – mondta Rende, aki természetesen súlyosan csúsztatott: a szlovák szervekben már 1947 novemberétől kezdve a kommunisták voltak többségben, ráadásul éppen Husák volt az, aki valóságos puccsot végrehajtva erőszakosan változtatta meg a testületek összetételét, átírva az 1946-os választási eredményeket. Rende után még két hozzászólás (egy cseh és egy szlovák) hangzott el, amelyek támogatták a javaslatot. Ezt követően a 332 jelenlevő képviselő egyhangúan megszavazta az alkotmány módosítását.⁷⁸

Az elfogadott törvény kimondta, hogy a „Szlovák Nemzeti Tanács az államhatalom nemzeti szerve Szlovákiában”, amely a törvényhozó jogkört „nemzeti vagy regionális jellegű ügyekben gyakorolja”. Létszámát nem határozták meg, csak azt, hogy 35 ezer lakosonként választanak egy képviselőt. Az SZLNT-nek 11 fős elnöksége van, amelyet évente választanak és az helyettesíti az SZLNT-t, amikor az nem ül. Az SZLNT törvényeit a Nemzetgyűlés érvénytelenítheti, ha azok ellenkeznek az alkotmánnyal vagy az országos törvényekkel. A 19. § szerint „A Megbízottak Testülete a kormány- és végrehajtó hatalom nemzeti szerve Szlovákiában”, s „irányítja az államigazga-

⁷⁸ A PI július 23-i ülésének jegyzőkönyve: NA, f. 1261/0/11, sv. 109., aj. 128/20. A Nemzetgyűlés 1954–1960 közötti ciklusa 11. ülésének jegyzőkönyvét lásd a cseh parlament honlapjának digitális repozitóriumban: <http://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/011schuz/index.htm>, a benyújtott törvényjavaslat ugyanitt: http://www.psp.cz/eknih/1954ns/tisky/t0071_00.htm (utolsó letöltések: 2017. november 10.). Rende előterjesztését összefoglalta: *Új Szó*, 1956. augusztus 2.

tás valamennyi ágazatát és szakaszát Szlovákiában, kivéve azokat az ügyeket, amelyeket a kormány közvetlenül irányít az állam egész területén, melyek a külügy, a külkereskedelem, a nemzetvédelem, a vasúti- és légiközlekedés”. A testületet és egyes tagjait az SZLNT nevezi ki, melynek a megbízottak egyénileg és testületileg is felelősek, ugyanakkor „tevékenységükben a kormány alapvető irányelveihez igazodnak”. A kormány szintén jogot kapott az MBT törvényekkel ellentétes rendelkezéseinek megsemmisítésére, és a 24. § „főként” az iskolai, kulturális, egészségügyi, mezőgazdasági, helyi gazdálkodási, élelmiszeripari, begyűjtési és vízgazdálkodási kérdésekre korlátozta a testület önálló jogkörét és rendeletkiadását.⁷⁹

Az alkotmánymódosítás elfogadása után, augusztus 2-án és 3-án összeült az SZLNT, amely vita nélkül tudomásul vette a Nemzetgyűlés döntéseit, újráválasztotta a MBT-t, melynek elnöke újra Strechaj lett, és egy kivétellel tagjai is ugyanazok voltak, mint addig. A változásokat a szlovák közvélemény bizonyos elégtétellel, a cseh viszont inkább közömbösen vette tudomásul. A reform jelentőségét nem szabad túlértékelni: a változatlan pártállami irányítás mellett a változás ténylegesen észrevehetetlen maradt, inkább jelképes volt. A fontos döntéseket ezt követően is a CSKP PI (vagy a Titkárság) hozta meg – Prágában. A szlovák szervek főleg gazdasági téren voltak aktívak, ám itt is a centralizáció dominált. Valódi autonómiát csak a politikai olvadás hozhatott volna el, ám ez – szemben Lengyelországgal és Magyarországgal – épp ekkor zárult le Csehszlovákiában. Az őszi események után pedig ismét a párt egységének erősítése került elő.⁸⁰

⁷⁹ A törvényt kihirdette: 33/1956 Sb. Alkotmánytörvény a szlovák nemzeti szervekről. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 39. (1956), č. 18. 65–69. Magyarul közölte az *Új Szó* 1956. augusztus 2-i száma, miután az előző napon teljes szövegében a *Rudé právo*-ban is megjelent.

⁸⁰ Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století*, 421–424. Az SZLNT 13. ülésének jegyzőkönyve szintén megtalálható a cseh parlament digitális könyvtárában: <http://www.psp.cz/eknih/1954snr/stenprot/013schuz/index.htm> (utolsó letöltés: 2017. november 10.). Bő terjedelemben beszámolt az ülésről az *Új Szó*, 1956. augusztus 3. és 4-i száma is.

A július 30–31-i, illetve augusztus 1-jei nemzetgyűlési ülészakok⁸¹ zárták le országosan Csehszlovákia politikailag igen mozgalmas időszakát 1956-ban. A szlovák nemzeti szervek jogkörének bővítése mellett egy fontos esemény érdemes még említésre. Mivel a júniusi pártértekezlet után, június 16-án átalakult a kormány, az ezt követő első nemzetgyűlési ülésen, július 30-án Široký miniszterelnök kormánynyilatkozatot (vagyis kormányprogramot) olvasott fel a tisztelt ház előtt. Erre természetesen az előző hónapok eseményei, főleg az SZKP XX. kongresszusa miatt is szükség van – kezdte előadását a miniszterelnök. Beszéde azonban már alig idézte fel a tavaszi napok felbolydult állapotát, sokkal inkább egy jellegzetes pártállami megszólalás volt. Hosszasan elemezte a szónok Csehszlovákia külpolitikai helyzetét, külkapcsolatait (Magyarországról egy szót sem ejtett). Ezt követően a pártértekezlet legfőbb célkitűzéséről, a szocializmus építésének folytatásáról szólt. Kifejtette, hogy a reakciós és imperialista körök csalódtak: a konferencia csattanós választ adott azoknak, „akik azt gondolták, hogy »a kritika« leple alatt népi demokratikus rendszerünk alapjai ellen támadhatnak és híveket szerezhetnek a kapitalizmus visszatérésének”. Ezután a gazdasági (második ötéves terv, termelékenység, életszínvonal) és a kulturális élet előtt álló feladatokat összegezte. A beszéd utolsó részében került sorra a „következetes decentralizálással a szocialista demokrácia további fejlesztéséért” című programpontra, amely a júniusi pártkonferencia határozatára épült.⁸²

1956. augusztus 5-én Hruscsov – feltehetően telefonon – beszélt Novotnýval. A csehszlovák vezető tájékoztatta őt a XX. kongresszus utáni párton belüli vitákról. Hruscsov elégedettségét fejezte ki, ami örömmel töltötte el Novotnýt – főleg, mert az SZKP vezetője a blokk többi államával kapcsolatban szinte csak panaszkodott. Bírálta a „burzsoá liberális jellegű” lengyel eseményeket, az ottani „szociáldemokratizmust”. Elmondta, hogy Rákosi helyzete Magyarországon

⁸¹ Hivatalosan két külön ülésről volt szó: az 1954-ben megválasztott parlament 11. és 12. ülészakáról.

⁸² *Rudé právo*, 1956. július 31.; *Új Szó*, 1956. augusztus 1.

tarthatatlanná vált, menesztése szovjet kezdeményezésre történt, s enélkül a helyzet sokkal veszélyesebbé vált volna. Leginkább mégis Titóra panaszkodott: a XX. kongresszus után ugyanis a nyugati imperializmus ki akarta használni a „jugoszláv példát”, a szocializmus felé vezető saját utat propagálva próbálnak éket verni a blokk államai közé. A jugoszláv mintát a Szovjetunió veszélyes alternatívának minősítette, és aggodalmi fokozódtak.⁸³

Augusztustól októberig Csehszlovákiában jelentős eseményekre már nem került sor. A nyár végi uborkaszegzonban legfeljebb a begyűjtés és az NSZK kommunista pártja betiltása került az újságok címlapjára. A politikai mozgás az őszi hónapokban sem élénkült meg újra, a híreket a szokásos pártállami témák dominálták. A CSKP ismét szilárdan kezében tartotta az ország irányítását. Az egyetemi hallgatók aktivitása a megfélemlítés mellett a vizsgaidőszak, majd a nyári szünet következtében is alábbhagyott, s az őszi félév kezdetén sem indult újra.

A kezdeményezés visszaszerzésében jelentős szerepet játszott a párt 1956-os életszínvonal-politikája. Úgy tűnik, hogy a kádári életszínvonal-alku (amelynek „megkötésére” nálunk csak az 1956-os forradalom leverése után került sor) Csehszlovákiában forradalom nélkül is kialakulhatott. Igaz, a CSKP-nak 1953-ban már komoly tapasztalatai voltak a hibás életszínvonal-politika következményei kapcsán (lásd a plzeňi munkásfelkelést), amelynek következtében gyorsan átértékeltek a párt politikáját, és elkezdtek lekenyerezni az embereket. Szovjet példát másolva 1953-tól hat alkalommal szállították le a kiskereskedelmi árakat, ebből kétszer 1956-ban. Az összesen 18%-os árcsökkenés érezhető volt a pénztárcákon és a politikai hangulat terén is, tehát a rezsim elvárásai teljesültek. De egyéb lépésekre is sor került, méghozzá 1956 tavaszán és nyarán minden hónapban. Ezek között hangulatjavító, politikai jellegű intézkedések is voltak. Márciusban az (áprilisban realizálódó) árcsökkentés mellett döntöttek az alacsony nyugdíjak emeléséről, áprilisban a lakásépítés problémáit tárgyalták meg, májusban (a diákok követelését teljesítve) megszün-

⁸³ Kaplan: *Doba táni*, 429–430.

tették a szovjet himnusz sugárzását a rádió napi adásának végén, júniusban a munkaidő csökkentéséről, illetve az egészségügyi és (júliusban) a műszaki dolgozók bérének rendezéséről született döntés, augusztusban az üdüléssel kapcsolatos intézkedéscsomagról esett szó. Több alkalommal is hoztak olyan intézkedéseket, amelyek a vállalási közösségekkel kapcsolatban enyhítettek az addigi szigoron, többek között papokat és szerzeteseket bocsátottak szabadon. E lépések eredményeként a csehszlovák életszínvonal messze meghaladta a szomszédos lengyelt és magyart is (amit még Hruscsov is követendő példaként emelt ki 1956. október 24-én a moszkvai tanácskozáson).⁸⁴ Ehhez persze hozzátehetjük: Csehszlovákia egyrészt jelentős gazdasági fejlettségi előnnyel is rendelkezett szomszédaihoz képest, másrészt pedig éppen ezen jóléti intézkedések révén sikerült felgyorsítani a tervgazdálkodás válságának bekövetkeztét, azaz felélnie ezt a korábbról örökölt előnyt.

Az őszi első felének eseményei közül még kiemelhetjük a nemzetgyűlés szeptember 24-i és a CSKP KB szeptember 25–27. közötti ülését. A Nemzetgyűlés elfogadta a munkaidő csökkentéséről szóló törvényt, illetve módosította a főiskolákról szóló törvényt. A heti munkaidő 48 óráról 46 órára csökkent, általában a szombati munkanap hossza rövidült meg. Az Oktatási és Kulturális Ügyek Minisztériuma irányító és tanácsadó szerveként létrehozták a Főiskolák Állami Bizottságát, amely „javaslataival” szoros felügyeletet gyakorolt az egyetemek felett.⁸⁵ A Központi Bizottságnak két komoly témája volt: a szakszervezetek működéséről Zápotocký tartott terjedelmes és meglehetősen unalmas előterjesztést, amelynek alapján a KB határozatot is elfogadott. Másrészt a társadalombiztosítás átszervezése

⁸⁴ Pernes: *Československý rok 1956*, 612–613.

⁸⁵ A nemzetgyűlési tárgyalás jegyzőkönyvét lásd: <http://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/013schuz/index.htm> (utolsó letöltés: 2017. november 5.). Az elfogadott törvények: 45/1956 Sb. törvény a munkaidő csökkentéséről. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 39. (1956), č. 24. 91–93.; 46/1956 Sb. törvény a főiskolai törvény kiegészítéséről és módosításáról. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 39. (1956), č. 25. 95–101.

emelhető ki, amelyről František Zupka, a Szakszervezetek Központi Tanácsa elnöke referált. Az elfogadott határozat szintén komoly hatást gyakorolt az ország lakosságának életszínvonalára.⁸⁶ Október 16-án a tb-reformot a kormány is jóváhagyta.⁸⁷

A külpolitikai beszámolók is nagy teret kaptak a lapok hasábjain. Az őszi folyamán élénk diplomáciai élet zajlott Prágában és Pozsonyban is: jugoszláv parlamenti, majd keletnémet kormányküldöttség érkezett a két fővárosba, majd Prágába látogatott Szukarno indonéz elnök is. A későbbi események fényében érdekes, hogy október 20-án, a forradalom előestéjén Averkij Arisztov vezetésével Csehszlovákiába érkezett az SZKP küldöttsége.⁸⁸ Mint ismeretes, Arisztov egyik tagja volt az SZKP Elnöksége háromfős küldöttségének, amely novemberben heteken át Magyarországon tartózkodott, és Kádár tevékenységét felügyelte. Októberi csehszlovákiai működéséről egyelőre nem kerültek elő érdemi források.

⁸⁶ NA, f. 1261/0/1, sv. 49–50., aj. 54. Az ülésen volt még egy kisebb jelentőségű javaslat. Novotný előterjesztésére a prágai városi pártbizottságot kivonták a prágai kerületi pártbizottság felügyelete alól, és közvetlenül a CSKP KB alá rendelték. NA, f. 1261/0/43., inv. č. 104. (kr. 69). Zápotocký beszédét és a szakszervezeti határozatot bő terjedelemben lásd: *Rudé právo*, 1956. szeptember 29.; *Új Szó*, 1956. szeptember 30.; Zupka előterjesztését: *Rudé právo*, 1956. október 2.; *Új Szó*, 1956. október 2.

⁸⁷ *Rudé právo*, 1956. október 18.; *Új Szó*, 1956. október 19. Az erről szóló törvényeket azonban csak a nemzetgyűlés november–decemberi ülészakán fogadták el.

⁸⁸ *Rudé právo*, 1956. október 21.; *Új Szó*, 1956. október 22.

A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok*

1956 februárjában ülésezett az SZKP XX. kongresszusa, amely – átmenetileg – szakítást jelentett a sztálinista politikával a Szovjetunióban és Magyarországon egyaránt. A változások többsége hazánkban csak júliusban, az MDP KV ülészsaka után érett reformokká. Az ekkor leváltott Rákosi Mátyás helyére Gerő Ernőt választották a párt első titkárává. Az új vezető meghirdette a „tisztá lap” politikáját, amely az elfogadott párthatározat alapjává vált.¹

A reformok között volt azonban egy, amely már 1956 elején megkezdődött, sőt előkészületei visszanyúltak 1955 végére. Jelen tanulmányban ezzel a reformcsoporttal, vagyis az államhatárokon át történő szabad(abb) mozgás kérdéskörével foglalkozom. Idetartozik az útlevelelrendészet általános szabályozása, a kivándorlás, a kishatárforgalom, a vízumügyi szabályozás, valamint a határforgalom ellenőr-

* Kutatásaimat az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatta.

¹ A történeti szakirodalom általában vonakodik attól, hogy Gerő lépéseit reformoknak nevezze. A témakör eddigi legátfogóbb feldolgozását lásd: Baráth Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája. *Múltunk*, 46. évf. (2001) 1. sz. 3–58. Véleményem szerint azonban komoly reformszándékról volt szó, sőt ezek végrehajtása is megkezdődött. Bővebben lásd: Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137. Lásd e kötet lapjain is: 9–45.

zésének megváltozása is. Nem mellékesen az országon *belüli* szabad mozgás lehetősége is megnőtt. Az ötvenes évek elejétől ugyanis a határővezet létrehozása miatt a déli és a nyugati határ közelében élő lakosság országon belüli mozgását is engedélyekhez kötötték, s erre a területre máshonnan belépni is csak külön igazolványokkal lehetett.

Az utazási reformok előtti helyzet

A reformok jelentőségének megértéséhez szükséges, hogy először vázoljam az ötvenes évek első felének utazási körülményeit. Csak így válik érthetővé, milyen nagy változások történtek ebben a kérdésben 1956 kora tavaszától kezdődően.

E korszakban olyan titkos (nem nyilvános) rendeletek szabályozták az útlevelelkérdést, melyek keletkezési ideje és száma ismeretlen. A Határőrség² 1952-es iratai között azonban található egy összefoglaló, mely némi fényt vet az ötvenes évek elejének útlevelelgyakorlatára is. Eszerint a Budapest területén lakók, valamint minden hivatalos ügyben utazó személy útlevelelkiadását az Államvédelmi Hatóság Útlevelelosztálya közvetlenül intézte. Minden más esetben a lakóhely szerint illetékes rendőrhatalósághoz kellett beadni a kérelmeket. Az útlevelel-kérelmezőkről e szerv környezettanulmányt készített, azt javaslattal megküldte az ÁVH megyei osztályának, ahonnan a kérelmet véleményezve küldték tovább az Útlevelelosztálynak döntés végett.³

² A korszakban a Határőrség hivatalos neve Határőrség és Belső Karhatalom (a továbbiakban: HBK) volt. 1953-ig az Államvédelmi Hatóság részét képezte, az ÁVH Belügyminisztérium alá vonása után hivatalosan a BM felügyelte. Gyakorlatilag azonban a Határőrség a forradalomig az ÁVH része maradt, mint ahogyan a BM egészére is igaz, hogy lényegében nem is Belügy-, hanem Államvédelmi Minisztériumként működött. Ennek ellenére a további lábjegyzetekben a hivatalos rövidítéseket használom: 1953-ig ÁVH HBK, majd azt követően BM HBK néven utalok a határőrségre. 1956 tavaszától a BM Határőrség Parancsnoksága (BM HP) lett a testület hivatalos neve, majd 1957-től a Határőrség Országos Parancsnoksága (HOP).

³ MNL OL XIX-B-10-1952-V-21. 0759.597/1952 ÁVH HBK (1952. május 20.)

Az 1945 előtti gyakorlathoz képest is nőtt az útlevéltípusok száma. Korábban a hazatérési engedély mellett hajós, diplomata-, szolgálati, kollektív és magánútlevelek is voltak, illetve az utóbbinak létezett kivándorlási típusa is. Ezek mellett most már látogató, külügyi szolgálati és sportútlevelek is léteztek.⁴ Az útlevélkérelemhez számos okmányt, igazolást kellett csatolni. Valamennyi útlevél esetén szükség volt állampolgársági bizonyítványra, születési (esetleg még házassági) anyakönyvi kivonatra és a rendőrség által láttamozott fényképekre. Igazolni kellett az utazás szükségességét (hivatalos utazáshoz: az utazást eszközölni minisztérium elvi engedélyét, látogató útlevélhez pedig családi levelet, orvosi bizonyítványt, a hozzátartozó halotti anyakönyvi kivonatát vagy hagyatéki tárgyalásra szóló idézést stb.). Az állami vállalatoknál a dolgozók magánutazásához kellett még egy a vállalat vezetője által aláírt hozzájárulás is.⁵ Az útlevél kiadása előtt a kérelmezőket priorálták, majd hivatalos utazásnál mindig, magánút esetén pedig szükség esetén kikérték az illetékes osztályok véleményét, a döntést pedig az 1949. augusztus 1-jétől működő Külföldi Kapcsolatok Bizottsága hozta meg.⁶

Az útlevelek érvényessége a ma is megszokott időbeni korlátozáson túl területi korlátozás alatt is állt. Ez a legtöbb esetben egy-két, konkrétan megnevezett országot jelentett, s a felsoroltakon kívül más államba az okmány nem volt érvényes. Korlátozta az útlevelek használhatóságát az is, hogy csak kiutazási engedéllyel (lényegében kiutazási vízummal) voltak érvényesek, melyek útlevéltípusonként is eltérőek voltak.⁷ Emellett természetesen valamennyi külállam felé

kölcsönös vízumkényszer állt fenn, vagyis be- és átutazási vízumokat is be kellett szerezni. A kivándorló, a sport- és a kollektív útlevél, illetve a hazatérési engedély csak egyetlen alkalomra szólt, s ezeket a határon éppúgy bevonták, mint a szolgálati, külügyi szolgálati és a diplomata-útlevelekhez szükséges, de külön papíron adott kiutazási engedélyeket. Jellemző, hogy még a társas utak engedélyezése sem volt könnyű: egy osztrák–magyar labdarúgó-mérkőzésre az IBUSZ szeretett volna 200 főt kiutaztatni Bécsbe, de az üggyel foglalkozó Politikai Bizottság (!) megvétózta a tervet.⁸ Sőt, a Nagy Imrét megbuktató Rákosi-restauráció 1955-ben úgy döntött, hogy „a kapitalista országokból Magyarországra irányuló idegenforgalmat lényegesen csökkenteni, illetve korlátozni kell”.⁹ Szerencsére ez a tendencia csak néhány hónapig tartott, ezt követően a politikai vezetés támogatni kezdte a Magyarországról induló társas utakat, és nem gördített akadályt a nyugati turisták beutazása elé sem.¹⁰

1953-ban „apróbb” módosításokat terveztek az útlevélrendszerben, ráadásul nem a könnyítések érdekében, hanem épp az „ellenőrzés hiányosságai” miatt. Mivel a vízumok és a kiutazási engedélyek hamisítóit nem mindig fedték fel, ezért a javaslat szerint a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalnak (KEOKH), illetve a Külügyminisztériumnak 48 órával előre előzetes értesítést kellett volna küldenie a forgalom-ellenőrző pontok (FEP-ek) számára a várhatóan érkező személyekről. Ezzel együtt a határátlépés helyét és idejét az útlevelet (kiutazási engedélyt) kiadó hatóságnak fel kellett volna tüntetni az úti okmányban is. Ugyanez vonatkozott volna a

⁴ MNL OL XIX-B-10-1952-V-21. 0759.597/1952 ÁVH HBK (1952. május 20.), valamint MNL OL XIX-B-10-1951-V-72. Helyi szolgálati utasítás a légiforgalom-ellenőrző pont számára (1951. május 22.)

⁵ MNL OL XIX-B-10-1952-V-21. 0759.597/1952 ÁVH HBK (1952. május 20.)

⁶ MNL OL XIX-B-1-z-0-59/3. A Belügyminisztérium Kollégiumának 1959. március 26-i ülése.

⁷ MNL OL XIX-B-10-1952-V-21. 0759.597/1952 ÁVH HBK (1952. május 20.) Látogató útlevél esetében az első utazáshoz nem kellett külön kiutazási engedély, de újabb használata esetén ezt már be kellett szerezni. Szolgálati, kivándorló és más útleveleknél a legelső utazáshoz is külön kiutazási en-

gedély (kivándorló útlevélnél: „határkilépési igazolvány”) volt szükséges, sportútleveleknél pedig az Országos Testnevelési és Sportbizottság start-engedélye is.

⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53/225. őe. Az MDP PB 1955. április 13-i ülése.

⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53/234. őe. Az MDP PB 1955. június 2-i ülése.

¹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53/260. őe. Az MDP PB 1955. december 8-i ülése, illetve MNL OL M-KS 276. f. 53/281. őe. Az MDP PB 1956. április 19-i ülése. A kiutazó magyarok száma a Nyugatról beutazók számának 10%-a lehetett a határozatok szerint.

Magyarországra utazó külföldiekre is a vízumok kiadásakor.¹¹ Ezen rendelkezést ugyan e formában nem léptették hatályba, de a külföldi állampolgárokra vonatkozó részét 1954-ben a Minisztertanács megerősítette.¹² A külföldiek tehát csak az úti okmányban feltüntetett helyen és időben léphettek át az országhatárt, de a gyakorlatban ezt igen nehéz volt megvalósítani. Az utasok zaklatása ezzel azonban nem volt teljes. A személyi igazolványok bevezetésekor előírták, hogy azt külföldre nem lehet kivinni, hanem a kiutazási engedély átvételekor le kell adni a KEOKH-on, majd visszautazás után két napon belül kell felvenni.¹³

Kivándorlásra alig volt mód, mégpedig nem a célállamok bevándorlási korlátozása miatt (mint a két világháború között), hanem a hazai előírások miatt. Kivándorló útlevél kérelmezése esetén a turistaútlevélhez szükséges igazolásokon túl az adóhivatal igazolását is csatolni kellett, hogy a kérelmezőnek nincs adótartozása; igazolni kellett, hogy nem hagy hátra maga után ellátatlan személyt; szükség volt a beutazási engedélyre (elővízumra), mégpedig eredeti nyelven és hiteles fordításban is.¹⁴ A szabályok szerint azok vándorolhattak csak ki, akik 60 év felettiek, és Magyarországon nem volt biztosított megélhetésük, de külföldi hozzátartozójuk vállalta eltartásukat. Orvosilag igazolt munkaképtelenség esetén 50 év feletti személy is kivándorolhatott, ha nem volt eltartott hozzátartozója Magyarországon, és külföldi megélhetése biztosított volt.

¹¹ MNL OL XIX-B-10-1953-V-20. 00244/Pk.-1953. BM HKB (1953. október 6.)

¹² 17/1954 MT. *Törvények és Rendelet Hivatalos Gyűjteménye 1954*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1955. 220–221. Idézi: MNL OL XIX-B-10-1954-V-28. 00442/szolg.-1954. BM HKB (1954. június 29.) Az Útlevelesztályok gyakran nem küldték meg a várható utasok listáját; a hat hétig érvényes vízumok pedig túlságosan tág előrejelzésnek bizonyultak.

¹³ 1/1954 BM rend. 11. §. 3. bekezdés. *Törvények és Rendelet 1954*, 396. Utal rá MNL OL XIX-B-10-1955-V-33. 0499/Szolg.-1955. HKB (1955. július 20.) Alkalmi útilapok esetén az átkelőhely parancsnoka vette át és adta vissza az igazolványt, erről igazolást adott ki, s a határt ennek fejében lehetett csak átlépni.

¹⁴ MNL OL XIX-B-10-1952-V-21. 0759.597/1952 ÁVH HKB (1952. május 20.)

Ezenkívül azok a kettős állampolgárok hagyhatták el az országot, akiknek egy budapesti követség kérte kiutazását.¹⁵ Még a külföldi állampolgárokkal kötött házasság sem volt garancia arra, hogy ki-vándorló útlevelet kapjon valaki. Ilyen házasságot csak az igazságügy-miniszter javaslatára engedélyezhetett az Elnöki Tanács, kapitlista állampolgárokkal azonban csak különösen indokolt esetben, belügyminiszeri egyetértés alapján. Kivándorló útlevelet kizárólag a már engedélyezett házasság után lehetett kapni, ha a külföldi állampolgár nem Magyarországon élt.¹⁶ A kivándorlás (idegen szóval emigrálás) legális csatornáinak eltömődése ismét megteremtette az illegális kivándorlás szükségességét. Ez utóbbit disszidálásnak nevezte a politikai vezetés, s tiltott határátlépés vagy hazatérés megtagadása büntette miatt büntetőjogi kategóriává tette.¹⁷ (Tehát disszidensnek számított az is, aki legális útlevéllel hagyta el az országot, de külföldről nem tért haza.)

Egy 1951-ben kiadott rendelkezés szerint az utasok ki- és beléptetése a határátkelőhelyeken rendkívül szigorú módon zajlott: az érkező vonatokat a vágány két oldalán kordonszolgálat várta, de a

¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 53/198. őe. Az MDP PB 1954. október 14-i ülése, MNL OL M-KS 276. f. 53/304. őe., Az MDP PB 1956. szeptember 28-i ülése.

¹⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/136. őe. Az MDP PB 1953. szeptember 12-i ülése. 1956-ban, még a forradalom előtt a külföldi házasságkötés gyakorlatát liberalizálni akarták: nem az engedélyezés, hanem annak megtagadása vált (volna) kivételessé. Lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/284. őe. Az MDP PB 1956. május 4-i ülése.

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 53/156. őe. Az MDP PB 1954. január 13-i ülése. A határátkelés szabályait megszegők részére szigorú büntetőjogi szankciókat foganatosított egy 1950-es titkos törvényerejű rendelet. A fegyveres erők kötelékébe tartozók „szökése” esetén életfogytiglani börtön, sőt fegyveres vagy csoportos elkövetés esetén halál is járhatott. Tízévnnyi börtönbüntetés járt a szökésről értesülő rokonnak, ha azt nem jelentette a hatóságoknak, de még annak a rokonnak is öt év volt kiszabható, aki nem tudott a szökésről! A szigorú szabályokat az MDP PB 1954-ben némileg enyhíteni kívánta, illetve nyílt jogszabályban is ki akarta hirdetni, azonban erre végül a forradalomig nem került sor. A büntetési tételek enyhítve ugyan, de bekerültek az 1961-es és 1978-as Büntető Törvénykönyvbe is.

vonatokat az országhatár és a határállomás között is kísérték, hogy senki ne szállhasson le, illetve fel. Az utasoktól elvették az útlevelet, a vonaton kívül ellenőrizték, az utasokat nyilvántartásba vették (jegyzékelték), majd a vonaton adták vissza az útlevelet. Az okmányok elvételekor és visszaadásakor is végeztek személyazonosítást. Közben a kutató csoport tagjai átvizsgálták a vonatot, hogy elbújva se szökhessen át senki a határon. A be- és kilépő hajókat szintén követték az ellenőrzőpont és a határ közt. A hajók és repülők vizsgálata is kordon, illetve megfigyelés alatt történt. A hajók, repülők és gépkocsik utasainak úti okmányait is összegyűjtve, külön helyiségben ellenőrizték.¹⁸

Az úti okmányok vizsgálata rendkívül alapos volt: figyelni kellett az útlevél tulajdonosa és az útlevelet felmutató személy azonosságát, az úti okmány területi és időbeli érvényességét, az aláírások, bélyegzők szabályosságát és érvényességét, a vízumok és egyéb szükséges engedélyek meglétét, az átléptetés jogosságát. Meg kellett állapítani, hogy az utas nem szerepel-e a kitiltottak listáján. Különös gondot kellett fordítani arra, hogy az útlevélben nincs-e javítás, törlés, fénykép- vagy lapcsere, hamisított bélyegző, vízum vagy aláírás stb. Az átutazók esetén azt is vizsgálni kellett, hogy hol és mikor lépett be, a külföldiek okmányát belépéskor kezelték-e. A határon átlépő személyekről nyilvántartást kellett vezetni.¹⁹ Természetesen mindez rendkívül hosszú időt vett igénybe, ennek következtében például a nemzetközi vonatok 1–2 órát álltak a határállomásokon.²⁰

¹⁸ MNL OL XIX-B-10-1951-V-76. 0757.687/1951 BM HBK. Irányelv a FEP-szolgálat megszervezéséhez, 1951. november 1. A légi FEP számára külön utasítás is készült (1951. május 22.), lásd: MNL OL XIX-B-10-1951-V-72. A Dunán közlekedő hajók motoros kísérőhajókkal való megfigyeléséről: MNL OL XIX-B-10-1952-V-20. 0759.473/1952 ÁVH HBK (május 12.).

¹⁹ MNL OL XIX-B-10-1951-V-76. 0757.687/1951 BM HBK. Irányelv a FEP-szolgálat megszervezéséhez, 1951. november 1.

²⁰ MNL OL XIX-B-10-1955-V-208. 0815/szolg.-1955. BM HBK (1955. október 6.) Eszerint a várakozási idő 60–100 perc. Magyarország területét mindössze három nemzetközi gyorsvonat érintette.

Nem csoda, hogy a nemzetközi vasúti forgalom meglehetősen alacsony volt. Még kevesebben közlekedtek autóval külföldre; ez ekkor szinte csak a diplomaták kiváltsága volt. Ehhez képest meglehetősen marcona volt a közegek hozzáállása az utasokhoz: a belépő külföldiek többször panaszolták, hogy golyószóróval vették körül őket, főleg az osztrák határon. „Enyhítésként” 1951-től már „csak” géppisztollyal szerelték fel a határőröket, és kioktatták őket az ellenőrzés kulturált végrehajtásáról is.²¹

1948 és 1950 között a korábban minden szomszédos ország felé létező kishatárforgalom fokozatosan megszűnt. Az egyezmények megszüntetésében Magyarország játszott a kezdeményező szerepet.²² Egyedüli kivételként északi szomszédunkkal maradt fenn a kishatárforgalom. Az egyezmény megkötéséhez Csehszlovákia ragaszkodott, e nélkül nem volt hajlandó a közös határállomásokra vonatkozó egyezmény megkötésére sem. A magyar fél tehát akarata ellenére fogadta el a kishatárforgalom részleges fennmaradását, valódi szándékai szerint ugyanis az alkalmi útilap teljesen megszűnt volna, és a távolsági forgalom számára megnyitott átkelőhelyek számát is csökkenteni akarta.²³ A tárgyalásokat végül csak 1951-ben kezdték meg, csehszlovák tervezet alapján.²⁴ Ezek a megbeszélések kudarcba fulladtak, ezért az ÁVH Határőrség parancsnoka 1951 végén a kishatárforgalmi átkelőhelyek zömének lezárására tett javaslatot.²⁵ Végül

²¹ MNL OL XIX-B-10-1951-V-5. 0757.150/1951 ÁVH HBK (1951. szeptember 1.) A diplomaták panaszait erről lásd még Piros László 1951. augusztus 28-i feljegyzésében MNL OL XIX-B-10-1951-V-8. A Határőrség itt cáfolja, hogy a FEP-eken van egyáltalán golyószóró.

²² Bővebben: Bencsik Péter: A határszéli gazdasági (kettősirtokos) forgalom megszűnése (1945–50). In: Reményi Péter (szerk.): *III. magyar politikai földrajzi konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza*. Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet, 2004. 167–172.

²³ MNL OL XIX-B-10-1950-VI-2-4. 0752.847/1950 ÁVH HBK. (1950. október 9.)

²⁴ MNL OL XIX-B-10-1950-VI-2-4. 0752.847/1951-T. ÁVH HBK (1951. január 31. és március 10.)

²⁵ MNL OL XIX-B-10-1951-V-14. Piros László 1951. november 28-án javasolta a balassagyarmati térség 21 útja közül 16 lezárását.

1952. április 7-én kötötték meg a „határsávforgalmi” egyezményt a felek, ami az évek óta csak a szokásjogon alapuló útilapos forgalmat legalizálta.²⁶ Fennmaradt a határszéli úti igazolvány is, a szomszédos ország határövezetében az állami, illetve szocialista szektorban dolgozó alkalmazottak számára (többszöri átlépésre, 6 hónapra volt érvényes). Az alkalmi útilap zömmel rokonlátogatásra volt használható. Mindkét okmányt láttamoztatni (vízummal ellátni) kellett.

Az ötvenes évek első felében tehát a kishatárforgalom kizárólag Csehszlovákia felé (és magáncélra csak az alkalmi útilappal) volt lehetséges. Az egyezmény a két állam között nem nevezte meg pontosan, hogy milyen jogcímen lehet útilapot kapni, csak arról rendelkezett, hogy indokolt esetben adható. A forgalom néhány járvány esetén szünetelt, egyébként zavartalanul folyt. 1953-ban felmerült, hogy az útilapok kiadását ne a határátkelőhely parancsnoka, hanem a határőrkerület parancsnoka végezze, de Piros László országos parancsnok ezt a nemzetközi egyezménnyel ellentétesnek találta.²⁷ 1955-ben mégis úgy rendelkeztek, hogy a kerület-, illetve az önálló zászlóaljparancsnok engedélyezze azok kiadását az őrsparancsnokoknak. Ekkor egyoldalúan szabályozták a Csehszlovákiával kötött egyezmény vitatott, illetve tisztázatlan pontjait, például az útilapkérelmek jogcímét is.²⁸ Ezt azonban már 1955. június végén vissza kellett vonni, mert sokan félreértették a hatóságok közül is. Emiatt sokan kaptak útilapot, s e gyakorlatot a határőrség nem támogatta. Ezután csak az kaphatott útilapot, akit a párt, tanács vagy

²⁶ MNL OL XIX-B-10-1955-VI-22. 01730/Szolg.-1955. BM HBK (1955. szeptember 7.) Egy sz. n. utasítás a Forgalmellenőrző Pontok szolgálatellátását ismerteti: MNL OL XIX-B-10-1956-V-76. (1956. június 11.)

²⁷ MNL OL XIX-B-10-1953-V-16.

²⁸ MNL OL XIX-B-10-1955-V-38. 0161/szolg.-1955. BM HBK (1955. március), illetve 69. fsz. Az útilap csak hivatalos ügy, rokonlátogatás vagy családi esemény miatti, a túloldali határsávba történő utazás miatt volt adható. A szabályozás részletesen taglalta az alkalmi útilap kiállításának, kitöltésének szabályait, a visszatérő utasoktól elvett okmányok kezelésének tudnivalóit.

tömegszervezet javasolt, a határátlépések számát évente 3 alkalomra korlátozták.²⁹

Az országon belüli szabad mozgás a modern államban magától értetődő dolog, s a 20. században csak háború esetén volt korábban példa arra, hogy jelentős belföldi területekre csak különleges engedéllyel lehessen utazni.³⁰ 1948-tól azonban békeidőben is megjelent ez a jelenség. Kezdetben (1948–1950 között) még csak a határvonal megközelítéséhez volt szükség határmegközelítési engedélyre, ami az ország egész területén a határvonaltól számított 200 m-re vonatkozott.³¹

A határövezetet, melybe a belépést magyar állampolgárok számára is külön engedélyhez kötötték, először Jugoszlávia felé hozták létre 1950-ben, a nyugati határövezet csak 1952-ben jött létre.³² A hatékonyabb határőrizet érdekében 2 km-es (déli 500 m-es) és 50 m-es határsávot is bevezettek, amelyben még szigorúbb feltételekkel lehetett csak tartózkodni. A 15 km-es övezet állandó lakói állandó igazolványt kaptak, amivel saját megyéjük határövezetében szabadon mozoghattak. A nem határövezeti lakosok kérhettek állandó (letelepedési célú) és ideiglenes beutazási engedélyt is a lakhelyük szerinti első fokú rendőrhatalóságon. A kérelemhez indoklást és munkahelyi igazolást is kellett csatolni, magáncélú utazásnál is. Az engedélyt nyert személyek határövezetbe való beutazásuk után és onnan való kiutazá-

²⁹ MNL OL XIX-B-10-1955-V-49. 01193/szolg.-1955. BM HBK (1955. július 4.) A rengeteg szabálytalan (nem határövezetbeli lakos által kapott vagy csehszlovák vízum nélküli) útilap miatt már a csehszlovákok is tiltakoztak. MNL OL XIX-B-10-1955-V-56. 1329/szolg.-1955. BM HBK (1955. július 27.)

³⁰ Lásd: Bencsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Budapest: Tipico Design, 2003. 47–50., 105–107. Emellett megemlíthető még az 1.730/1941 ME. rend. által bevezetett határsáv, amelyet a 780/1946. ME. (1946. január 12.) szüntetett meg. *Magyar Közlöny*, 2. évf. (1946) 39. sz. (1946. február 16.).

³¹ Bővebben: Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest: Tipico Design, 2005. 45–46.

³² Javaslatát lásd: MNL OL XIX-B-10-1952-VI-20. 1-1576/1952. ÁVH HBK (1952. május 5.), a bevezetését elrendelte 0390/1952. BM IV. (1952. augusztus 29.) Kivonatát lásd: MNL OL XIX-B-10-1958-V-4.

suk előtt is jelentkezésre voltak kötelezve. Az ideiglenes engedélyek csak egy község területére szóltak.³³ A jugoszláv határövezet helyzetét 1952-ben újraszabályozták.³⁴ 1954-ben bevezették a személyi igazolványokat. Ekkor az állandó határövezeti tartózkodás jogát igazoló okmányt megszüntették, helyette a személyi igazolvány „különleges bejegyzések” rovatába pecsételtek erre vonatkozó engedélyt.³⁵

Az 1950-es évek elején a magyar külképviseletek tehát már nagyrészt, 1953-tól pedig kizárólag a KEOKH előzetes engedélye után adhattak ki vízumokat. A külképviseletnek fel kellett terjeszteni az általa véleményezett vízumkérelmeket. A KEOKH minden kérelmezőt lepriorált, és esetleg az ÁVH véleményét is kikérte, a döntést a magyar állampolgárok útlevélkérelmeit is elbíráló Külföldi Kapcsolatok Bizottsága (KKB) hozta meg. A külföldieknek nemcsak be-, illetve átutazási, hanem 6 hónapot meghaladó magyarországi tartózkodásuk végén kiutazási vízumot is kellett szerezni. A nem átutazó külföldieknek természetesen jelentkezési kötelezettségük is volt, amikor 14 napos tartózkodási engedélyt kaptak.³⁶ Ezeket az engedélyeket a külföldi kilépésekor a határőrség bevonta.³⁷

A korszak legfontosabb idegenrendészeti szabálya 1954-ben nyílt rendelet formájában jelent meg, hatálytalanítva az 1903-ban és 1930-

³³ MNL OL XIX-B-10-1952-VI-20. 1-1576/1952. ÁVH HKB (1952. május 5.). Az igazolványt mindenkinek állandóan magánál kellett tartania.

³⁴ 0390/1952. BM IV. (1952. augusztus 29.) Az eredetijét egyelőre nem sikerült megtalálni. A későbbi iratok néha úgy említik, mint a „határövezetet bevezető rendelkezés”, másutt viszont 1950-re teszik ennek létrehozását, például a Határőrség Országos Parancsnokságának 01600/1968. sz. javaslata (június 18.) lásd: MNL OL XIX-B-10-1968-VI-99.

³⁵ MNL OL XIX-B-10-1954-V-11. 0499/Szolg.-1954. BM HKB (1954. július 20.) A bélyegzőn szerepelnie kellett a megye, a járás és a település nevének, valamint a dátumnak és az aláírásnak.

³⁶ MNL OL XIX-B-10-1952-V-21. 0759.597/1952 ÁVH HKB (1952. május 20.) A külképviseletek véleményezési kötelezettségét már a MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-5185/1949. KÜM utasítás (1949. június 8.) is előírta.

³⁷ Erről a kötelességről több FEP is megfeledezett, pedig e „kiengedett okmányokkal mások visszaélhetnek”. MNL OL XIX-B-10-1951-V-11. 0756.556/1951 ÁVH HKB (1951. július 6.)

ban e tárgyban született törvényeket.³⁸ A rendelet rögzítette, hogy külföldi csak érvényes útlevéllel és vízummal léphet be az országba, csak előre meghatározott helyen lépheti át az országhatárt. Átutazás esetén utazásának megszakítása nélkül legfeljebb 48 órát tartózkodhatott az országban (ez esetben átutazó vízummal kellett rendelkezzen). A beutazó vízummal rendelkezőknek érkezésük után 24 órán belül jelentkezni kellett a KEOKH-nál, vidéken pedig a rendőrségen. Itt kellett ideiglenes tartózkodási engedélyt (legfeljebb 14 napra), tartózkodási engedélyt (legfeljebb fél évre), illetve lakhatási engedélyt is kérniük. Ezek (lejártuk előtt 2, 15, illetve 30 nappal) meghosszabbíthatóak voltak. Munkavállalásra csak a lakhatási engedély jogosított. A külföldi csak az engedélyén szereplő címen lakhatott, címváltozását 24 órán belül kellett bejelentenie. Kiutazáskor a legfeljebb 14 napig itt tartózkodóknak 24 órával távozásuk előtt kellett ismét jelentkezniük, a hosszabb időn át itt tartózkodóknak pedig kiutazási engedélyt (lényegében kiutazási vízumot) kellett kérniük.³⁹ A Külügyminisztérium egyébként a még készülő rendeletben kifogásolta, hogy a vízumban ezután fel kell tüntetni a határátlépés helyét, de a tiltakozásnak nem volt eredménye.⁴⁰ E kivételesen nyilvános rendeletet is kiegészítették egy belső határozattal, ami szerint a 16 éven felüli, Magyarországon tartózkodó külföldieket el kellett látni lakhatási, illetve tartózkodási engedéllyel. A vízumot a belügyminiszter (gyakorlatilag a KEOKH) adhatta ki, kivéve a külföldi követségek munkatársainak, akiknek vízumkérelmeiről a külügyi tárca döntött.⁴¹

³⁸ 1903. évi V. tc. külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról. *Magyar Törvénytar*, 1904. 69–78., valamint az 1930. évi XXVIII. tc. a külföldieknek a magyar korona országai területén lakhatásáról szóló 1903. évi V. tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról. *Magyar Törvénytar*, 1930. 406–407.

³⁹ 17/1954 (III.10.) MT. rend., *Törvények és Rendeletek 1954*, 220–221. A rendelet 1966-ig maradt hatályban.

⁴⁰ Kül- és belügyi rendeletek és utasítások útlevél- és vízumügyekben. MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-1517/min.titk./B.J./1953. KÜM (1953. december 23.)

⁴¹ MNL OL XIX-A-83-b. 522/7/1954. A Minisztertanács 1954. február 26-i határozata a külföldiek ellenőrzésének szabályozásáról.

Az 1955–1956-os útlevélügyi reformok

A nemzetközi idegenforgalom növekedése és az „új szakasz” következtében 1955-től indult el némi változás. 1955-ben a határőrség elvetette azt az ötletet, hogy kizárólag személyi igazolvánnyal lehessen átkelni. Ehelyett a vízumok eltörlését, illetve a már forgalomban lévő, egylapos és egy útra szóló útlevelek illetékének mérséklését javasolták.⁴² Az egylapos útlevél nem egyezik meg a későbbi betétlappal (útlevéllappal), hanem egy alig néhány évig fennálló útlevéltípus volt.⁴³ Ugyancsak javasolták, hogy az egylapos útlevelet a BM megyei főosztályok is kiadhassák az adott megye állandó lakóinak, ami jelentősen decentralizálta az útlevélkiadás jogát.⁴⁴ Erről egyébként eredetileg a BM Kollégiuma döntött 1955 márciusában, de ekkor még csak a nagyobb útlevélkérelmet produkáló megyék számára engedélyezték. Itt született döntés arról is, hogy észszerű határidőt kell szabni a BM operatív osztályainak, hogy állást foglaljanak az útlevélkérelem elfogadásáról, ugyanis gyakran 6 hónap alatt sem küldtek választ az Útlevélosztálynak. Szintén javasolták a hivatalos útlevél érvényességi idejének 2 évre emelését.⁴⁵

⁴² MNL OL XIX-B-10-1955-V-77. 0614/szolg.-1955 BM HKB (1955. szeptember 10.) A csak személyi igazolványos forgalom káros lenne, mert „igen sok indokolatlan utazgatással kellene számolni”. Az irat megtalálható a KÜM. TÜK. iratai között is: MNL OL XIX-J-1-j. 29/b-007825/1955 KÜM. (1955. augusztus 19.)

⁴³ Utal rá egy sz. n. utasítás (1956. június 11.) is: MNL OL XIX-B-10-1956-V-76., illetve a belügyminiszter 27/1957. számú parancsa, 1957. július 12. MNL OL XIX-B-10-1957-V-55. Ezek szerint „látogatás céljából külföldre [azaz nem csak szocialista országba – B. P.] utazó magyar állampolgárok részére” adják ki. Eredetileg az Útlevélosztály és a BM megyei főosztályai állították ki, 1956 augusztusától azonban az Útlevélosztály már nem adott ki ilyen okmányokat, melyeket 1958-ban valószínűleg már egyáltalán nem használtak.

⁴⁴ MNL OL XIX-B-10-1955-V-77.0614/szolg.-1955 BM HKB (1955. szeptember 10.)

⁴⁵ MNL OL XIX-B-1-z-106-1-41. A Belügyminisztérium Kollégiumának 1955. március 18-i ülése. A javaslatban az operatív osztályoknak kéthetes határ-

A határozat ellenére még 1955 októberében is lassú, bürokratikus volt az Útlevélosztály munkája, s emiatt a BM Kollégium újabb változtatásként javasolta, hogy az egylapos útlevél kiadását most már kizárólag a megyei főosztályok végezzék, a társas utak útlevélügyeit pedig kizárólagos joggal az IBUSZ intézze.⁴⁶ Valójában nemcsak a társas, hanem a magánutazások útlevélügyeinek intézésébe is bevonták az idegenforgalmi vállalatot. Ennek előkészítése már 1955 júniusában megkezdődött, mivel jelentősen megnövekedett az utazási kérelmek száma Csehszlovákia és Lengyelország területére. Ez túlterhelte a BM Útlevélosztályt és a budapesti nagykövetségeket is. A javaslat szerint a népi demokratikus államokba (az NDK és Jugoszlávia kivételével) irányuló magánutazások ügyeibe be kell kapcsolni az IBUSZ-t. Eredetileg az utazási iroda feladatai közé tartozott volna az útlevélkérelmek kitöltése, továbbítása a hatóságoknak; a vízumkérdőívek kitöltése az adott állam nyelvén, továbbá a kész útlevél és a vízumigénylés továbbítása a külképviseletekre. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium azonban ellenezte, hogy a vízumkérdőlapokat az IBUSZ vigye be a követségekre, így ez kiesett a feladatok közül. Az augusztusi kormány-előterjesztés még annyiban módosította a tervet, hogy kezdetben csak Budapesten és Pest megyében vonták be az IBUSZ-t az útlevélügyek intézésébe, további öt megyében pedig 1956 elején.⁴⁷ A kormány ezután valóban bevonta az IBUSZ-t az útlevél- és vízumügyek intézésébe. 1956. március 31-én kormányhatározat könnyítette meg a szocialista országokba való utazásokat; ennek

időt állapítottak meg, azonban a Kollégium elvetette, hogy ezt kategorikusan ilyen rövid időben állapítsa meg. Ekkor az egylapos útlevél már forgalomban volt, a népi demokráciák felé használt okmányoknak nevezték.

⁴⁶ MNL OL XIX-B-1-z-106-1-53. A Belügyminisztérium Kollégiumának 1955. október 21-i ülése. A BM Útlevélosztály azonban csak 1956 augusztusában szüntette be az egylapos útlevél kiadását, a megyei főosztályok tehát azóta kaptak kizárólagos jogot a kibocsátására. Lásd: MNL OL XIX-B-10-1957-V-55. A belügyminiszter 27/1957. számú parancsa, 1957. július 12.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-j-29/c-006196/1955. KÜM (1955. június 16.) A Külügyminisztérium feljegyzése az IBUSZ bevonásáról népi demokratikus országokba irányuló magánutazásokba.

értelmében a belügyminiszter bevezette a személyi igazolvánnyal érvényes útlevelek (ún. betétlapok) használatát.⁴⁸ Ezek június 13-tól kerültek forgalomba.⁴⁹

A sajtóban 1956 áprilisának elején már felhívásszerű cikk jelent meg, amely a társasutazásokat „reklámozta”.⁵⁰ Az is jellemző, hogy a *Szabad Nép* májusban a címlapon (!), bár csak pársoros cikkben számolt be arról, hogy szovjet és osztrák turisták érkeznek Budapestre.⁵¹ Címlapra került a nemzetközi légi járatok beindításának híre is.⁵² Az IBUSZ májusban jelentette be, hogy lényegesen (8–10 hétről 4 hétre) csökkenti az útlevel- és vízumügyek intézését, valamint azt, hogy teljes körű ügyintézészt biztosít a lakosságnak.⁵³ Az intézkedések után valóságos „utazási láz” tört ki az országban, olyannyira, hogy az IBUSZ-nak átmenetileg nehézségeket okozott a megnövekedett útlevel- és vízumigény kielégítése – különösen a vállalt négyhetes határidőn belül. A gondokon túlórával, vasárnapi műszakkal, kisegítő személyzet alkalmazásával igyekeztek felülke-

⁴⁸ Persa Krisztina: *Igazgatásrendészeti füzetek. Útlevelrendészet. I–III.* Budapest: Rendőrtiszti Főiskola, 1991. I. köt. 12. Az útleveleket a 10-1070/1956 BM számú utasítás vezette be. Hegedüs András miniszterelnök május végén a Rákosi Művek munkásaktiváján jelentette be, hogy két héten belül útlevel nélkül lehet utazni a népi demokratikus országokba. Lásd: *Szabad Nép*, 1956. június 1.

⁴⁹ *Szabad Nép*, 1956. június 13. A cikk nagy eredménynek nevezte azt, hogy jelentősen nőtt a turistaforgalom nyugati irányba (illetve onnan Magyarországra) is. A lap június 22-i számában tájékoztatás is megjelent (ugyancsak a címlapon) a betétlapok kérelmezésének menetéről.

⁵⁰ *Szabad Nép*, 1956. április 2. A Szovjetunióba kétféle társasutazáson (Kijev–Leningrád–Moszkva, illetve Fekete-tengeri hajóút), emellett az NDK-ba (Prágai látogatás után Drezda, Lipcse, Weimar), Bulgáriába (Szófia és Sztálin – a korábbi és mai Várna – fürdőhely), valamint Jugoszláviába (Opatija) lehetett utazni 2500–3500 Ft-os áron.

⁵¹ *Szabad Nép*, 1956. május 12. Hasonló hír még júliusban is címlapra került: *Szabad Nép*, 1956. július 7.

⁵² *Szabad Nép*, 1956. május 13. (Berlin–Prága–Budapest–Bukarest/Szófia repülőgépjárat); *Szabad Nép*, 1956. június 1. (Budapest–Bécs járat).

⁵³ *Szabad Nép*, 1956. május 30.

rekedni.⁵⁴ Ez azonban nem sikerült azonnal: a még a nyár folyamán utazni vágyó emberek tömegesen panaszkodtak arra, hogy ügyükben még felvilágosítást sem kapnak az IBUSZ-nál.⁵⁵ Sokan érezték úgy: az egész útlevelkérdést sűrű homály borítja; nem lehet tudni, hogy ki kaphat útlevelet és ki nem, sem azt, hogy ha egy kérelmet elutasítottak, annak mi volt az oka. Felmerült az a gyanú is, hogy a kérelmeket azért intézik olyan lassan, hogy az embereknek menjen el a kedvük az utazástól. Novobáczky Sándor újságíró szerint az útlevelkérelmek elutasítása esetén azt indokolni kellene. Legnagyobb hibának pedig azt tekintette, hogy az útlevelrendészetnek nincsenek nyilvános, egyértelmű jogszabályai. Útleveltörvény megalkotását sürgette annak érdekében, hogy az ügyintézés közigazgatási és ne rendőri jellegű legyen.⁵⁶

Érdekes, hogy az egyetlen nyílt útlevelszabály ebben az időszakban a külföldön élő magyar állampolgárok úti okmányáról szólt, tehát azok számára született, akik viszont a magyar jogszabályokról nehezen értesülhettek. A 2/1956. BM rendelet intézkedett a külföldön élő magyar állampolgárok nyilvántartásba vételéről és közülük a 16 éven felüliek ún. „úti okmánnyal” való ellátásáról. Az okmány két évre volt érvényes, a Belügyminisztérium állította ki, a változásokat (például lakcím) be kellett jelenteni, és a külképviselet vezette át azokat az okmányba.⁵⁷ Lehetővé tették azt is, hogy a külföldön élő magyar gyerekek az óhazában nyaralhassanak. Ennek első esete 1955 nyarán volt, s a kezdeményezés sikere után 1956-ban is megismétlődött.⁵⁸

Az útlevelek 1956-tól csak illetékbélyeggel vagy „illetékmentes” bélyegzővel ellátva voltak érvényesek; a bélyegek ára meglehetősen magas volt.⁵⁹ 1956-ra a forgalomban levő útlevelek és egyéb úti ok-

⁵⁴ *Szabad Nép*, 1956. július 15.

⁵⁵ *Szabad Nép*, 1956. július 25.

⁵⁶ *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 26. Novobáczky javaslatát csak a hetvenes években teljesítették.

⁵⁷ 2/1956. (I.11.) BM rendelet. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 3. sz. (január 11.).

⁵⁸ *Szabad Nép*, 1956. július 21.

⁵⁹ MNL OL XIX-B-10-1956-V-5. 0270/szolg.-1956 BM HKB (1956. február 11.). Elrendelte az 5660/20/51-1956 BM rendelet. Ezt a rendeletszámot az útlevel-

mányok típusai megváltoztak. Megszűnt a sportútlevél, bevezették viszont az egylapos látogató útlevelet és az „utazási engedélyt” (betétlapot). A diplomata- és a külügyi szolgálati útleveleket továbbra is a Külügyminisztérium állította ki, s ezek csak kiutazási engedéllyel voltak érvényesek. A szolgálati, látogató és kollektív útleveleket a BM Útlevélosztálya adta ki, az egylapos látogató útlevelet, a betétlapokat viszont a BM megyei főosztályai is kiállíthatták. A szolgálati és látogató útlevél újbóli használata csak ismételt kiutazásra történő engedélyeztetés (ún. „pápaszemes” bélyegzővel történő pecsételés) után volt lehetséges. A kollektív útlevél és a betétlap csak egyetlen utazásra volt használható, visszatéréskor ezeket a határon bevonták. A betétlap csak a személyi igazolvánnyal együtt volt érvényes. A kivándorló útlevél csak kiutazásra, a hazatérési igazolvány csak beutazásra volt használható. Továbbra is létezett a hontalan útlevél (személyazonossági és utazási igazolvány), valamint lehetséges volt az útlevélben a házastárs és a gyerekek feltüntetése is.⁶⁰

A szolgálati útlevéllel való kiutazást ismét szabályozni kellett, mert az idők során számos visszaélés történt. 1955-ben elrendelték, hogy a kiküldő szervek készítsenek éves utazási tervet, a különböző külföldi meghívásokat pedig egy héten belül be kellett jelenteni. A kiutazási engedélyt időben kellett kérni, hiszen az útlevél nyugatra 4 hét, keletre 15 nap alatt készült el, és akkor még a vízum megszerzésére is időt kellett hagyni (ami kapitalista viszonylatban akár további 1–2 hónapba tellett).⁶¹ 1956-ban tervbe vették a kiutazásokat engedélyező bizottság (azaz a KKB) átalakítását is,⁶² ami végül elmaradt. A szocialista országokhoz hasonlóan betétlapok bevezeté-

ben is fel kellett tüntetni, mind a bélyeg-, mind az illetékmentességet igazoló bélyegző mellett. A magas illetékek a későbbiekben is fennmaradtak, főleg nyugati utazások esetén.

⁶⁰ MNL OL XIX-B-10-1956-V-76. Szám nélküli utasítás az MNK BM Határőrség FEP-jeinek szolgálatellátására (1956. június 11.).

⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j. 29/b-00646/95-1955 KÜM. (1955. december 15.) A BM és a KÜM együttes utasítása az állami hivatalos utazásokról. Az utasítás a 3188/1955 (1955. november 17.) MT-határozat alapján készült.

⁶² MNL OL M-KS 276. f. 53/286. öe. Az MDP PB 1956. május 11-i ülése.

sét fontolgatták a nyugati rokonlátogatások céljára, valamint a kivándorlás megkönnyítését is tervezték.⁶³ Néhány hónappal később a PB el is fogadta, hogy a politikailag megbízható személyek, akiknek Nyugaton rokonai élnek, látogatási célból kiutazhassanak.⁶⁴

A statisztikai adatok is megerősítik: a nyitás komoly növekedést okozott a külföldi utazások számában. Az engedélyezett kiutazási kérelmek száma már 1955-ben háromszor akkora volt, mint az előző évben, 1956-ban pedig ismét megkétszereződött. 1954-ben a határt negyedmillió főnél kevesebben lépték át (ebben a hazánkba látogató külföldiek is szerepelnek). 1955-ben ez a szám meghaladta a félmilliót, 1956-ban pedig a másfélmilliót. A Jugoszlávia felé irányuló forgalom 1955-höz képest 12-szeresére nőtt, de Ausztria felől, illetve felé is megkétszereződött.⁶⁵

1954-ben az MDP PB úgy döntött, hogy a kivándorlási kvótát felemeli, s elsősorban az osztályidegenek, a svábok, illetve azok kivándorlását akarták engedélyezni, akikért külföldi külképviseletek közbenjártak.⁶⁶ 1955-ben további emelés történt.⁶⁷ 1956 szeptemberében a PB ismét tárgyalta a kivándorlás kérdéséről. Elfogadták a kivándorlási korlátozások enyhítését: ezután már a 45 év felettiek is kivándorolhattak (volna) kapitalista országba, ha munkaképességük csökkent, és itthoni eltartásuk nem volt biztosított. A nem családfenntartók esetében a 45 éves korhatár sem volt kötelező. „Baráti” országba korra és nemre való tekintet nélkül engedték a kivándorlást, ha ott a kérelmezőnek rokonai éltek. Lényegesen, kb. 2600 főre megemelték az 1956-ra szánt kivándorlási kvótát.⁶⁸ 1956 októberé-

⁶³ MNL OL M-KS 276. f. 53/288. öe. Az MDP PB 1956. május 24-i ülése.

⁶⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53/299. öe. Az MDP PB 1956. augusztus 16-i ülése.

⁶⁵ Bencsik-Nagy: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*, 234–235.

⁶⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/198. öe. Az MDP PB 1954. október 14-i ülése. 1954-re eredetileg 500–600 főnek akartak engedélyt adni, de a kérelmek száma az előző évihez képest jócskán megugrott. Ekkor 900–1000 főre emelték a keretszámot.

⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 53/260. öe. Az MDP PB 1955. december 8-i ülése. A keretszám 1955-ben 1300, 1956-ban eredetileg 1500–1700 fő volt.

⁶⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53/304. öe. Az MDP PB 1956. szeptember 28-i ülése.

ben megbeszélés volt az Útlevélosztályon, melyen a PB döntésének megfelelően megkezdődött a konkrét utasítások kidolgozása. Felmerült többek között az is, hogy a Külügyminisztérium korra és nemre való tekintet nélkül is adhasson kivándorlási engedélyt.⁶⁹

Lényeges enyhülés következett be a határforgalom ellenőrzése terén is. Ennek egyik kiváltó oka az volt, hogy nemzetközi pénzügyi vitákat okozott az az eljárás, hogy a vonatokat az alapos ellenőrzés és kíséret ellenére a határponton is megállították és újra átvizsgálták a magyar közegek. Emiatt az osztrák vasút 3 millió schillinget követelt, mivel a megállás és az elindulás egyaránt kb. 20 kg szén fogyasztásnövekedést okozott vonatonként. 1955-től már arra törekedtek, hogy csak éjszaka állítsák meg a vonatokat a határon.⁷⁰ A növekedő vonatforgalom miatt az útlevél-ellenőrök nem végeztek időben, és a vonatok nagyon sokat késtek. Ekkor merült fel, hogy a jegyzékelést utólag is el lehet végezni, ha az utasok a vízummal együtt nyilvántartó lapot is kapnak. Másik módszerként a vonaton menet közben végzett útlevélezés is szóba került. Ezeket 1955-től be is vezették a gyakorlatba.⁷¹ Az útlevél-ellenőrző járőr egyeztetette a nyilvántartó lap (be- és kilépő karton) és az útlevél adatait, lebélyegezte az útlevelet és a karton mindkét felét. A belépő kartont letépvé gyűjtőbe tette. Kilépésnél ugyanez volt az eljárás a kilépő kartonnal.⁷²

További új javaslat volt a kordonszolgálat és a vonatkíséret megszüntetése, a menet közbeni útlevél-ellenőrzés.⁷³ 1956-ra (Sopron ki-

vételével) megszűnt a vonatok kísérete és határon való megállítása; bevezették a menet közbeni útlevél-ellenőrzést a legfontosabb vonalakon.⁷⁴ 1956-ra az utasok ellenőrzése jelentősen megváltozott az öt évvel korábbi, katonai jellegű vizsgálathoz képest. Az útleveleket (személyazonosítás után) továbbra is összeszedték, és a határátkelőhely útlevélező irodájában vizsgálták meg őket. A nyilvántartó lappal rendelkező utasok esetében csak a lap és az útlevél adatainak összevetésére volt szükség. Ezután az úti okmányokat lebélyegezték (a vízum mellett, kilépéskor a beléptető bélyegző mellett), majd visszaadták azokat tulajdonosaiknak. Az utasok az ellenőrzés alatt nem hagyhatták el a számukra kijelölt területet (például a vasúti kocsit, repülőtéri várótermet, gépkocsit stb.). A túlzott fegyveres biztonság gyakorlata azonban megszűnt.⁷⁵ A változásokat a szocialista országok közötti nemzetközi megállapodások is segítették. Ezen államok 1956. június 22-én Szófiában, majd július 23-án Budapesten egyeztek meg a határon való tartózkodási idő 30 percre csökkentéséről, és javasolták a közös ellenőrzés bevezetését.⁷⁶

1955-ben már tervbe vették, hogy tárgyalásokat folytatnak Jugoszláviával is a kishatárforgalom újbóli bevezetéséről.⁷⁷ Ekkor javasolta a határőrség a csehszlovák egyezmény újratárgyalását, az átlépés lehetőségének könnyítését és a határkerület 15–20 km-re való nö-

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-k. 29/e-1/1956. Feljegyzés a KEOKH Útlevélosztályán folytatott megbeszélésről, 1956. október 18.

⁷⁰ MNL OL XIX-B-10-1955-V-45.0792/szolg.-1955. BM HBK (1955. február 7.)

⁷¹ MNL OL XIX-B-10-1955-V-57. 01650/szolg.-1955. BM HBK (1955. szeptember 6.), illetve 78., 90. és 98. fsz. A jegyzékelés tette ki az ellenőrzésre fordított idő 60%-át, ezért a tervezett változás jelentősen lerövidítette volna az állásidőt. Lásd még a Belügyminisztérium Kollégiumának 1955. október 21-i ülését: MNL OL XIX-B-1-z-106-1-53.

⁷² MNL OL XIX-B-10-1955-V-98. 01761/szolg.-1955. BM HBK (1955. március 24.)

⁷³ MNL OL XIX-B-10-1955-V-101 és 105., 02137/szolg.-1955. BM HBK (1955. október 12.), illetve 4093/Pk. szolg.-1955. BM HBK (1955. október 13.) Uo. 100. fsz. Mindkettő egyelőre javaslat volt.

⁷⁴ A határőrség általában 60–80 perc alatt végzett, ám a MÁV az előző év rengeteg késése miatt 4–4,5 órási (!) várakozást tervezett a menetrendbe. MNL OL XIX-B-10-1956-V-24.0968/Szolg.-1956 BM HP (1956. június. 18.)

⁷⁵ MNL OL XIX-B-10-1956-V-76. sz. n. Utasítás az MNK BM Határőrség FEP-jeinek szolgálatellátására (1956. június 11.). Nem volt kiléptethető az a személy, akinek nem volt érvényes úti okmánya, vízuma (kiutazási engedélye, tartózkodási engedélye).

⁷⁶ MNL OL XIX-B-10-1968-VI-33. 377/1968 HOP sz. gyűjtő (1955–1956). Romániával külön megegyezés szerint ekkor szűnt meg a vonatok megállítása a határon. A közös ellenőrzésről, a vámvizsgálat érdekességeiről lásd: *Magyar Nemzet*, 1956. október 2.

⁷⁷ MNL OL XIX-B-10-1955-V-58. 01801/ szolg.-1955. BM HBK (1955. október 10.)

velését.⁷⁸ Felmerült a kishatárforgalom bevezetése Románia felé, de az illetékes kerületi parancsnok véleménye az volt, hogy a rokoni kapcsolatban állók nemcsak a határszélen laknak, ezért nem indokolt őket privilegizálni. A határsértések számának növekedésétől azonban nem tartott.⁷⁹ 1956 augusztusában az MDP szűkebb vezetése is foglalkozott a kérdéssel, s úgy döntöttek, hogy Jugoszláviával és Romániával is tárgyalást kell kezdeni a kishatárforgalomról.⁸⁰ Erre azonban az ősszel kirobbanó forradalom miatt nem került sor – ekkor már a magyar fél, de a szomszédos országok vezetői sem támogatták azt.

Csehszlovákia felé azonban már tárgyalási tervezetek is születtek. Ezek szerint csak a büntetőjogi, államvédelmi szempontból kifogástalan, a tanács (munkahely, szakszervezet stb.) ajánlásával bíró személyek kaphatták volna meg az útilapot. Korlátlan számban útilapot lehetett volna kapni hivatalos ügyek intézésére, illetve családi események miatt, kellő igazolással; évente kétszer pedig családlátogatási céllal is. Lehetségessé tették volna a kulturális, sport és más okból történő csoportos átlépést is. Jelentősebb változás volt a javaslatban, hogy mélyebb (15 km-es) sáv lakói vehessék igénybe a kishatárforgalmat, az előzetes láttamozást töröljék el, és a túloldali tartózkodási idő három helyett öt nap legyen.⁸¹ A tárgyalások 1956-ban már folytak is, s egyetértés volt abban, hogy az 1952-ben a kishatárforgalmi sávból kimaradt városok lakói is legyenek jogosultak útilappal átlépni a határt.⁸²

1956 októberében, még a forradalom kitörése előtt megegyezés született a magyar–szovjet kishatárforgalomról. A határ 15–20 km-es

övezetében élők rokonlátogatás és hivatalos ügyek intézése céljából alkalmi útilappal léphettek volna át. Előkészületek folytak Jugoszlávia, Románia, sőt Ausztria felé is a kishatárforgalom megnyitása ügyében.⁸³

A jugoszláv határövezet helyzetét már 1955-ben idejétmúltnak tekintették, javasolták annak teljes megszüntetését.⁸⁴ A déli határövezet megszüntetését 1956. március 15-i hatállyal el is rendelték. (Az 50 és az 500 m-es korlátozások fennmaradtak.)⁸⁵ Ausztria felé fennmaradt a határövezet, a vonat- és autóbusz-ellenőrzés, de a műszaki zárát elkezdték lebontani.⁸⁶ A Minisztertanács május 9-én döntött az aknazár és a szögesdrótkadályok, az ún. első vasfüggöny felszámolásáról. A sajtó ezt követően rendszeresen tudósított a munka menetéről, illetve arról, hogy a határ menti lakosság jó kapcsolatokat kíván ápolni a szomszédos osztrák falvakkal. A cikkekből kiderült: sokan remélték, hogy megindul a turistaforgalom is a két ország között.⁸⁷ A megszünt déli határövezetből a nem büntett miatt

⁷⁸ MNL OL XIX-B-10-1955-V-77. 0614/szolg.-1955 BM HKB (1955. szeptember 10.). Az irat megtalálható a KÜM. TÜK. iratai között is: MNL OL XIX-J-1-j. 29/b-007825/1955. KÜM. (1955. augusztus 19.)

⁷⁹ MNL OL XIX-B-10-1955-V-93. 0104/szolg.-1955 BM HKB (1955. január 13.)

⁸⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53/298. 6e. Az MDP PB 1956. augusztus 9-i ülése.

⁸¹ MNL OL XIX-B-10-1955-VI-22. 01730/Szolg.-1955 BM HKB (1955. szeptember 7.)

⁸² MNL OL XIX-B-10-1956-VI-16. 01551/Szolg.-1956. BM HP (1956. október 16.), illetve: 01503/Szolg.-1956. (1955. február 10.) Sátoraljaújhely, Ózd, Salgótarján, Balassagyarmat és Győr is kimaradt 1952-ben a helységi listáról.

⁸³ MNL OL XIX-B-10-1956-V-14. 01519/Pkh.-1956 BM HP (1956. október 17–20.). A munkácsi magyar–szovjet tárgyalás jegyzőkönyve a megegyezésről: Uo. 22. fsz. Kulturális és sportkapcsolatok ápolása céljából is lehetett így utazni. A magyar–osztrák kishatárforgalom újraindítási tervéről beszámolt még: *Szabad Nép*, 1956. szeptember 18., illetve: *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 16.

⁸⁴ MNL OL XIX-B-10-1955-V-58. 01801/szolg.-1955. BM HKB (1955. október 10.). Két nappal később már óvatosabb terv született: előbb csak a határövezet lakói kaptak volna jogot a megyéjükön kívüli határsávba való utazásra is. Uo. 59. fsz. 01802/szolg.-1955 BM HKB (1955. október 12.)

⁸⁵ Az ügyet 1956. január 18-án az MDP PB is megtárgyalta. Lásd: MNL OL M-KS 276. f. 53/266. 6e. A határövezet a 3185/1956 MT (1956. március 12.) határozat alapján szűnt meg. Lásd: MNL OL XIX-B-10-1956-VI-106. 0536/Szolg.-1956. BM HKB (1956. március 28.)

⁸⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/275. 6e. Az MDP PB 1956. március 9-i ülése, illetve: MNL OL XIX-B-10-1956-VI-107. 0783/Szolg.-1956. BM HP (1956. május 16.). A műszaki zár drótkadályból és aknamezőkből állt (az első vasfüggöny). A munka május 11-én indult és augusztus 15-ére fejeződött be.

⁸⁷ *Szabad Nép*, 1956. május 10., május 12. és május 26. Lásd még később is: *Szabad Nép*, 1956. július 8. A munka idő előtti befejezéséről tudósított: *Szabad Nép*, 1956. szeptember 18.

kitelepített személyek korlátozás nélkül visszatérhettek lakóhelyükre, sőt családonként 5.000 Ft-ig terjedő segélyben is részesülhettek. Lakásuk, házuk rendbetételéhez további, legfeljebb 10.000 Ft kölcsönt is igényelhettek. Rendezték az érintett személyek vagyoni jogi követeléseinek kérdéseit is.⁸⁸

A határőrizet liberalizálása hozzájárult ahhoz, hogy a forradalom leverését követően a megtorlás elől menekülők könnyebben szökhettek Nyugatra mind Ausztrián, mind Jugoszlávián keresztül. Ennek felismerése után a déli határövezetet már 1957 elején visszaállították.⁸⁹ A határövezetbe való beutazást és az ott lakók közlekedését is újrászabályozták. Eszerint a megyei rendőr-főkapitányságok állandó engedélyt adtak ki azoknak is, akik a határövezeten kívül, de azzal szomszédos járásban laktak, és emellett maguk művelték a határövezetben levő földjeiket, vagy oda piacra jártak, illetve ott volt az állandó munkahelyük. A déli övezetben lakók az egész déli, a nyugati övezetben lakók az egész nyugati határövezetben külön engedély nélkül közlekedhettek.⁹⁰

A vízumpolitikában az első, óvatos lépésekre már 1954 végén sor került. Ekkor a Külügyminisztérium azt javasolta, hogy legalább a prágai és bukaresti magyar külképviseletek ismét adhassanak saját hatáskörben vízumot, tekintettel a kérelmezők nagy számára.⁹¹ 1955-ben már nemcsak ennek a két ország lakóinak, hanem – az NDK-t, a Szovjetuniót és Jugoszláviát kivéve – az összes európai „baráti”

⁸⁸ 29/1956. MT. rendelet a volt déli határsáv létesítésével érintett egyes személyek vagyoni jogi igényeinek érvényesítéséről. *Magyar Közlöny*, 12. évf. (1956) 79. sz. (1956. szeptember 8.). Ismertette: *Szabad Nép*, 1956. szeptember 9.

⁸⁹ MNL OL XIX-B-10-1957-V-1. 072/Szolg.-1957. BM HP (1957. február). München Ferenc, a Fegyveres Erők Minisztere 6/1957. FEM sz. utasítása alapján.

⁹⁰ MNL OL XIX-B-10-1957-V-2. 0321/1957 MNK Hő. Főp. (1957. április 24.). Az Országos Rendőr-főkapitányság 8-162/1957 BM ORFK (1957. április 12.) rendelete alapján.

⁹¹ MNL OL XIX-J-1-j. 29/b-001488/1954. KÜM (1954. november 11.). Előterjesztés vízumkiadásról csehszlovák és román viszonylatban. Az 1949-es gyakorlatnak megfelelően erre a célra biankó vízumszámokat kellett kiküldeni a külképviseletre.

ország lakóinak saját hatáskörben adtak vízumot a külképviseletek, sőt ezt a gyakorlatot javasolták az ázsiai szocialista államok (Kína, Észak-Vietnam, Észak-Korea) polgárai számára is.⁹²

A vízummentességről szóló megegyezések lassan születtek meg, amelyek általában nem is átfogó egyezmények voltak, mivel csak bizonyos útlevéltípusok váltak vízummentessé. A legelső lépés azonban a szocialista államokból érkezők vízummentesség volt,⁹³ majd legkorábban a szocialista országok diplomata- és szolgálati útlevéllel utazó állampolgárai kaptak mentességet. A diplomata- és szolgálati útlevéllel érkező szocialista állampolgárok már 1955-től vízummentességet élveztek,⁹⁴ 1956-ban ezen államok hivatalos úgben Magyarországra utazó polgárai már kollektív és magánútlevél esetén is vízummentességet kaptak, pontosabban a hazájukban kapott szolgálati kiutazási vízum (engedély) helyettesítette ezt.⁹⁵ Ez a jugoszláv és a szovjet állampolgárokra nem vonatkozott, ők továbbra is csak diplomata- és szolgálati útlevél esetén jöhettek vízum nélkül.⁹⁶ Áttörést jelentett, hogy 1956 augusztusában bejelentették: megszűnik a vízumkényszer Magyarország és Románia között, még-hozzá a magánutazók számára is.⁹⁷

⁹² MNL OL XIX-J-1-j. 29/b-0010172/1955. KÜM. (1955. december). Vízumok kiadása a Kínai Népköztársaság, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és a Vietnámi Demokratikus Köztársaság állampolgárainak.

⁹³ MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-03747/1954 KÜM. (1953. december – 1954. április). Vízummentesség eltörlése baráti viszonylatban.

⁹⁴ MNL OL XIX-J-1-j. 29/a-006070/szt.-1955. KÜM. (1955. június 13–20.). Diplomáciai vízumok megszüntetése a népi demokratikus országok felé. Hasonló döntést hozott Csehszlovákia és Lengyelország is.

⁹⁵ 3525/1956 MT-határozat. (1956. augusztus 8.) Lásd: MNL OL XIX-B-10-1956-V-10. 15.497/1956 BM HP (1956. szeptember 14.). A rendelkezés 1965-ig hatályos maradt.

⁹⁶ Jugoszláviáról szóló szám nélküli külügyi átirat a Határőrséghez. MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-1956. sz. n. (1956. augusztus 14.). A Szovjetunióról szóló szám nélküli külügyi átirat a Határőrséghez. Uo. sz. n. (1956. február 2.)

⁹⁷ *Szabad Nép*, 1956. augusztus 14.

A külföldiek Magyarországon tartózkodása terén 1956-ban jelent meg a szocialista és kapitalista állampolgárok megkülönböztetése. A 60 napnál rövidebb időre beutazó szocialista állampolgároknak nem kellett tartózkodási engedély, a kapitalista államok utasainak viszont új típusú úrlapot adtak ki a vízumadó hatóságok. A lap egyik részét belépéskor, a másikat kilépéskor vonták be a határon. Ezzel a lappal a KEOKH megyei központjainál kellett jelentkezni. Ez a tartózkodási engedély 30 napra szólt.⁹⁸ A forradalom utáni megtorlás idején újra szigorodtak az idegenrendészeti szabályok, hiszen az 1958. január 1. után vízumot nyert szocialista állampolgároknak ismét jelentkezniük kellett a KEOKH-nál (illetve a megyei rendőr-főkapitányságokon). Természetesen a nyugati államok utasaira ez szintén vonatkozott. A bejelentkezés elmulasztása szabálysértésnek számított, az ilyen külföldieket nem léptették ki, hanem utólagos jelentkezésre kötelezték őket.⁹⁹ 1958 nyarán viszont a szocialista országokból érkezőknek (Jugoszlávia kivételével) már nem írták elő, hogy melyik határátkelőn léphetnek be Magyarországra.¹⁰⁰

1956-tól a külföldön élő magyarok útlevelével (akkori nevén: „kék útlevél”) rendelkezőket is megkülönböztették aszerint, hogy szocialista vagy kapitalista államban éltek. Az előbbieket 1956-tól évente egyszeri hazalátogatásra kaptak lehetőséget, mindössze az utazás tényét kellett a külképviseleten előre beíratniuk az útlevelükbe. 1958-tól ugyan szigorítottak ezen, s ezt az utazást újra előzetes BM-engedélyhez kötötték,¹⁰¹ a Külügyminisztérium azonban már 1959-ben javasolta, hogy a külképviselet saját hatáskörben ad-

⁹⁸ MNL OL XIX-B-10-1956-V-11. 15.498/1956. BM HP (1956. szeptember 14.). 1965-ig maradt hatályos.

⁹⁹ MNL OL XIX-B-10-1958-V-18. 0502/szolg.-1958. HOP (1958. február 6.). Az új szabályt az 1/1958 BM (1958. január 15.) rendelte el.

¹⁰⁰ MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-13/X/121-1-1958. KÜM. (1958. június 9.). A KÜM. és BM. Útlevélosztály között felmerült problémák és javaslatok.

¹⁰¹ MNL OL XIX-J-1-j. 29/c-004507/1958. KÜM. (1958. július. 12.). Kék útlevellel hazautazók előzetes engedélye. Az 1956-os könnyítést elrendelte az 1/1956. BM-KÜM közös utasítása.

hasson látogató vízumot, erre azonban csak 1960-ban került sor.¹⁰² A külföldön élő magyarok hazatérésének engedélyezése igen változatos eljárásnak számított, aszerint, hogy a kérelmező magyar állampolgár volt-e vagy sem; legálisan távozott vagy disszidált (ez utóbbi esetben: amnesztia alá esett-e vagy sem); volt-e érvényes magyar úti okmánya; szocialista vagy nyugati államban lakott; kiskorú vagy nagykorú volt; illetve végleges letelepedésre vagy csak látogatásra kívánt Magyarországra utazni.¹⁰³

Kitekintés: a forradalom után

Az 1956-os forradalom után az alig pár hónapja hozott enyhítéseket teljes egészében eltörölték, s ismét az ötvenes évek első felében alkalmazott – vagy még annál is szigorúbb – szabályok léptek életbe. A hivatalos külföldi utazásokat 1956 decemberétől például a BM Útlevélosztálya csak akkor engedélyezhette, ha valamelyik kormánytag támogatta azt aláírásával. 1957 februárjában a fegyveres erők minisztere, Münnich Ferenc „enyhítésként” javasolta, hogy a jövőben a miniszterek helyettesei is legyenek feljogosítva erre. Minden minisztériumban, illetve országos hatáskörű szervben létesítettek útlevélszervet, mely a kérelmek felterjesztésével foglalkozott. A BM Útlevélosztálya még a miniszteri javaslat ellenére is elutasíthatta a kérelmet, s ekkor fellebbezés esetén másodfokon a „Hivatalos Kiutazásokat Felülvizsgáló Bizottság” döntött.¹⁰⁴

¹⁰² Kék útlevellel rendelkező magyar állampolgárok beutazása. Lásd: MNL OL XIX-J-1-j. 29/a-002409/szt.-1959. KÜM. (1959. május 30.), illetve: MNL OL XIX-J-1-j. 29/c-001471/1960 KÜM. (1960. február 12.)

¹⁰³ MNL OL XIX-J-1-j. 29/a-005247/1960 KÜM. (1960. október 13.) Konzuli utasítás a hazatérési engedélyek kiadásáról.

¹⁰⁴ MNL OL XIX-A-83-b. 3115/1957. A Kormány 1957. március 5-i határozata a hivatalos külföldi utazások engedélyezéséről. A komoly nevű fellebbezési hatóság elnöke az MSZMP szűk vezérkarához tartozó Kiss Károly lett, aki egyben a KKB elnöke is volt.

Az októberben kitört forradalom után a határforgalom ellenőrzése terén tervezett enyhítések sem léphettek életbe, a már bevezetetteket pedig visszavonták. Csak a hatvanas években indult meg újabb, ezúttal jóval óvatosabb enyhülés ezen a téren. A kishatárforgalom terén kibontakozó kedvező jelenségeket is megakasztotta a forradalom; a szomszédos országok ugyanis féltek a forradalmi hangulat áttérjedésétől, ezért az előkészített tárgyalások elmaradtak, a már működő csehszlovák kishatárforgalom pedig súlyos korlátozást szenvedett el. 1957 áprilisában Magyarország már sérelmezte, hogy a viszonyok normalizálódása ellenére Csehszlovákia még mindig korlátozásokat tart fenn.¹⁰⁵ Az egyezmény szigorú betartásához északi szomszédunk ezután is ragaszkodott,¹⁰⁶ de hamarosan újból tárgyalások indultak el a korlátozások enyhítéséről.

A kedvező vízümpolitikai folyamatok a forradalom után félbeszakadtak. A vízumkiadás rendje szigorodott, kiállítási határideje jelentősen megnőtt (de még ezt a 6–8 hetes határidőt sem tartották be a hatóságok), valamint a külképviselet még átutazási vízumot sem adhatott meg saját hatáskörében.¹⁰⁷ Alig néhány héttel később viszont a határidőket (elvileg) jelentősen csökkentették (nyugat-európai kérelmezők számára 7–8 napra, amerikaiaknak két hétre).¹⁰⁸ A korábban megkötött vízummentességek egy részét is eltörölték, hivatalos utazás esetén is vízum kellett több szocialista országba.¹⁰⁹ A megváltozott szabályok persze ismét zavart okoztak.¹¹⁰

¹⁰⁵ MNL OL XIX-B-10-1957-V-8. 0981/Jog-1957 MNK HP (1957. április 16.)

¹⁰⁶ MNL OL XIX-B-10-1958-VI-10. 0818/Szolg.-1958. HOP. (1958. február 24.)

¹⁰⁷ MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-1957. sz. n. (1957. szeptember 4.). Feljegyzés a vízumok kiadásával kapcsolatos problémákról.

¹⁰⁸ MNL OL XIX-J-1-k. 29/a-286/L/1957. KÜM. (1957. október 1.). Megállapodás a vízumkiadási határidőkről.

¹⁰⁹ NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia területére is kellett vízum még a hivatalos utazások esetén is. MNL OL XIX-J-1-j. 29/a-001541/szt.-1957. KÜM. (1957. március 8.) Tájékoztató a jelenleg érvényes vízumrendeletekről.

¹¹⁰ Uo. 001541/7/szt.-1957. KÜM.

Az utazási lehetőségek, szabályok 1955–1956-ban jelentős liberalizálódáson mentek keresztül. Ez a változás azonban ideiglenes volt: a forradalom után, a represszió légkörében visszavonták az új szabályokat. Egy évtizednek kellett eltelnie, amíg a kádári puha diktatúra óvatos lépésekben, fokozatosan ismét bevezette őket. De egyes ötletek ekkor már fel sem merülhettek: például Ausztria felé kishatárforgalomról 1987-ig szó sem lehetett.

Csehszlovákia és Magyarország 1956-ban, illetve Csehszlovákia Kommunista Pártja reakciói a magyar forradalomra*

1956-ban Magyarország mellett Lengyelországot is nagy megrázkódtatás érte: mindkét országban a sztálinista rendszer mélyreható változására került sor, reformokkal és/vagy forradalmi úton. Mivel Jugoszláviában ekkor már évek óta folyt az öngazgatási rendszer kiépítése, összefüggő reformer övezet jöhetett volna létre, amennyiben Csehszlovákiában is hasonló változások történtek volna. Tanulmányomban két témakör vizsgálatára vállalkozom: elsőként arra, hogy milyen okai voltak a csehszlovák rendszer belső megmerevedésének, illetve miként vált 1956 (Muriel Blaive szavaival élve) elszalasztott lehetőséggé¹ Csehszlovákiában. Másodszor azt vizsgálom, hogyan reagált a csehszlovák pártvezetés és állambiztonság a magyar eseményekre: hogyan értékelték Prágában (és Pozsonyban) a forradalom kitörését, milyen eszközöket és erőket mozgósítottak a forradalom áttérjedésének megakadályozására, valamint a magyar sztálinista erők megsegítésére. A két témakör szorosan össze is függ egymással,

* Kutatásainkat az OTKA / NKFIH 115988 sz. kutatási pályázata támogatta. A levéltári kutatást Mitrovits Miklóssal (MTA BTK TTI) közösen végeztem.

¹ Muriel Blaive: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001. [Franciául: *Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956*. Bruxelles: Editions Complexe, 2005.]

hiszen a csehszlovák olvadás megállítása preventív intézkedésként elősegítette a forradalom hatásai ellen való fellépést is. Ezzel együtt érdemes kitekinteni arra is, milyen volt a cseh és szlovák társadalom, benne a felvidéki magyarság reakciója az eseményekre.

Mitrovits Miklóssal 2015 és 2018 között folytatott kutatásaink célja az volt, hogy levéltári és egyéb primer források feltárásával és magyarra fordításával átfogó képet adjunk a magyar forradalom csehszlovákiai fogadtatásáról. Kutatásokat végeztünk a cseh Nemzeti Levéltár (Národní archiv, NA), a Szlovák Nemzeti Levéltár (Slovenský národný archiv, SNA), a cseh Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára (Archiv bezpečnostních složek, ABS), a prágai Katonai Levéltár (Vojenský historický archiv, VHA) és a cseh Külügyminisztériumi Levéltár (Archiv Ministerstva zahraničních věcí, AMZV) különböző fondjaiban, illetve a Fórum Kisebbségkutató Intézetben is. A feltárt dokumentumok magyar fordításban, lábjegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal kiegészítve 2018 nyarán önálló kötetben is megjelentek.²

Az olvadás második szakasza: a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának hatásai

A sztálinista rendszer fellazulása, az olvadás néhány hónappal Sztálin halála után Magyarországon és Csehszlovákiában is elkezdődött. Mindkét országban meghirdették az „új szakasz” (*nový kurs*) politikáját, amelynek során politikai ellentét, két „vonal” alakult ki. Igaz, e téren a különbség Magyarországon jóval nagyobb volt Nagy Imre és Rákosi Mátyás között, mint Csehszlovákiában Antonín Zápotocský köztársasági elnök és Antonín Novotný első titkár között. Az „új szakasz” időtartama is jóval rövidebb volt a prágai vezetésben, mint Budapesten: Novotný hamar megszilárdította hatalmát. Kezére játszott az a tény is, hogy Gottwald halálával „új” emberként került

² Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: *„A Szovjetunióval örök időkre és soha más-hogy!”: Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.

a párt élére, míg Rákosival Magyarországon személyi folytonosság volt. Paradox módon azonban épp hazánkban rendült meg jobban a diktatúra. Míg Csehszlovákiában az „új szakasz” rövid közjáték volt, és a sztálinista rendszer gyorsan helyreállt, addig Magyarországon 1954 végéig „kettős hatalom” alakult ki, majd 1955 elejétől, Nagy Imre félreállítása után is inkább csak a restauráció szándékáról beszélhetünk, mint megvalósulásáról. Míg Csehszlovákiában az olvadást fagyás követte (a koncepciós perek is folytatódtak), addig hazánkban egy meglehetősen elbizonytalanodott vezetés került vissza az ország élére, amely még a politikai elitet és a fennálló helyzetet nyíltan bíráló erőkkel szemben is csak gyenge retorziókkal mert élni: az írók és művészek memorandumának aláíróit legfeljebb a pártból való kizárással és munkahelyi elbocsátással sújtották.³

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) 1956 februárjában ülésző XX. kongresszusa tehát meglehetősen eltérő helyzetben találta Magyarországot és északi szomszédját. Hatása, következményei mégis meglehetősen hasonlóak voltak Budapesten és Prágában. Hruscsov „titkos” beszéde széles körben ismertté vált, zavart keltett a magyar és a csehszlovák pártban, valamint vitákat gerjesztett a párt egyszerű tagjai között és a társadalom egészében egyaránt. Fokozódott a zömmel fiatalabb értelmiségiek aktivitása. Budapesten megélnékvült a Petőfi Kör működése, Prágában a tavasz folyamán több egyetemi gyűlést szerveztek, májusban pedig megtartották az 1949 óta betiltott diákmajálist. Mindkét országban aktivizálódtak az írók, költők, akik a Csehszlovák, illetve a Magyar Írók Szövetségében és ezek legálisan működő lapjaiban, az *Irodalmi Újságban* és cseh megfelelőjében, a *Literární novinyben* egyre kritikusabb hangot ütöttek meg. A követelések között szerepelt a korábbi koncepciós perekben elítélt személyek

rehabilitációjának megkezdése, illetve folytatása, reformok megindítása, a sajtó szabadságának kérdése és a vezetés megújítása. Novotný és Rákosi egyaránt számos kritikában részesült, a párt vezetésének zárt üléseitől kezdve a nyilvánosság előtt zajló vitákig. Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) tagjai sürgették egy rendkívüli pártkongresszus összehívását is, amelyen a párt tisztázta volna politikai céljait, programját. Az erjedés mintha még gyorsabb is lett volna Csehszlovákiában, mint Magyarországon: a pártkongresszus sürgetése mellett erre utalt a csehszlovák Írószövetség kongresszusa is, amely már áprilisban komoly bírálatokat fogalmazott meg a kulturális és (közvetve) a politikai vezetés ellen.⁴ Az írók kongresszusára később (augusztus folyamán) hazánkban is sor került.

1956 nyaratól kezdve az addig párhuzamosan zajló események helyett eltérő irányú fejlődés vette kezdetét a két országban. A Novotný-féle vezetés ismét meg tudta szilárdítani helyzetét, míg Rákosi megbukott. Június első felében összeült a CSKP országos konferenciája (tehát rendkívüli kongresszus helyett csupán egy átlagos, Csehszlovákiában gyakran megrendezett országos pártértekezletre került sor). Novotný persze nem bízta a véletlenre az események alakulását. Már májusban bejelentette, hogy az SZKP XX. kongresszusáról folyó viták véget értek. A pártkonferencia küldötteit gondosan választották ki, a reformer jelölteket visszaléptették, vagy zsarolással, fenyegetéssel a vezetés mögé sorakoztatták fel őket. Nem meglepő ezek után, hogy az értekezleten jelentős vitákra nem került sor. Az első titkár beszédében kiemelte az osztályharc fontosságát, a különféle „kártévők” (imperialista kémek és ügynökök, hazai diverzánso, kulákok stb.) veszélyes aktivitását, akik ellen a biztonsági szer-

³ Az olvadás első szakaszáról a két országban lásd: Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I–II. Budapest: 1956-os Intézet, 1996–1999. I., 509–540. II., 9–140.; Karel Kaplan: *Doba tání 1953–1956*. (Kronika komunistického Československa, 4. díl.) Brno: Barrister & Principal, 2005. 63–240.; Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. *Századok*, 148. évf. (2014.) 1. sz. 91–111.

⁴ A csehszlovák 1956 tavaszi eseményekről lásd: Jiří Pernes: Československý rok 1956. K dějinám destalinizace v Československu. *Soudobé dějiny*, roč. 7. (2000), č. 4. 595–609.; Jiří Pernes: The Establishment and First Crisis of the Communist Regime. In: Jaroslav Pánek – Oldřich Tůma et al.: *A History of the Czech Lands*. Prague: Karolinum, 2009. 517–519.; Blaive: *Proměněná příležitost*, 52–97.; Kaplan: *Doba tání*, 364–421.; Berkes Tamás: Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 1. sz. 107–110.

vek további fellépésére van szükség. Kijelentette, hogy a pártvezetés már a CSKP X. kongresszusa (1954 júniusa) után megkezdte a korábbi politikai perek felülvizsgálatát. A perekért való felelősséget részben a perek során kivégzett Rudolf Slánskýra, részben pedig Gottwald vejére, Alexej Čepičkára hárította.⁵ Ezzel szemben Magyarországon Rákosi júliusi bukása után a reformok felgyorsultak. Az első titkárrá megválasztott Gerő Ernő meghirdette a „tisztá lap” politikáját, amely sok tekintetben a korábbi „új szakasz” programjának felújítása volt, egyes pontokon még annál is radikálisabb változásokkal. Más kérdés, hogy mivel Gerő éppannyira felelős volt az ötvenes évek torzulásaiért, mint Rákosi, az általa meghirdetett reformok nem keltettek túl nagy figyelmet, és főleg nem kaptak társadalmi támogatást.⁶

A csehszlovák erjedés másodszori megállításának természetesen számos mélyebb oka volt. Szemben a magyar esettel nem bomlott meg a párt egysége, nem volt hiteles alternatív vezető. Zápotocký sem volt az, hiába fűződött az ő nevéhez 1953-ban az „új szakasz”. Valójában a XX. kongresszus nem is okozott valódi megrázkódtatást; a csehszlovák sztálinizmus valódi válsága már 1953-ban lezajlott. Ekkor a lakossági elégedetlenség számos cseh városban tüntetéseket, megmozdulásokat eredményezett, amelyek közül a plzeňi munkásfelkelés volt a legerőteljesebb. Ezután viszont hathatós jóléti intézkedésekre került sor, amelyek jelentősen növelték az életszínvonalat, és csökkentették a társadalmon belüli feszültségeket. Fontos volt az

⁵ Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest: Napvilág, 2016. 292–295. A csehszlovák rezsím megszilárdulásáról 1956 nyarán lásd: Pernes: Československý rok 1956, 609–614.; Pernes: Communist Czechoslovakia on a Journey from a Consolidation of Totalitarianism Towards a Liberalization of the Regime. In: Pánek–Tůma et al.: *A History of the Czech Lands*, 523–524.; Kaplan: *Doba tání*, 421–430.

⁶ Bővebben lásd: Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137.; Bencsik Péter: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi „funkcionárius-vita”. *Aetas*, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103. Mindkettőt lásd e kötet lapjain is: 9–45., illetve 46–76.

is, hogy 1953-ban, Gottwald halála után látszólag új vezetés került az ország élére. Bár Zápotocký 1948-tól a kormány élén állt, Novotný pedig a prágai pártbizottság első titkára volt, mégis új embereknek számítottak. Az okok között meg kell említeni az ún. München-szindrómát is. 1938-ban a müncheni négyhatalmi (német, olasz, brit, francia) konferencia döntése a Szudétavidék elcsatolásáról olyan sokkot okozott a cseh (és kisebb mértékben a szlovák) társadalom számára, mint Trianon Magyarországon. A nyugati hatalmak diktátuma Nyugat-ellenességet és a Szovjetunió felé fordulást eredményezett. 1943-ban a csehszlovák (emigráns) kormány volt az első a később népi demokratikusnak nevezett országok közül, amely barátsági szerződést kötött a szovjetekkel – nemcsak a második világháború tartamára, hanem húsz évre. Magyarországgal ellentétben azért sem volt szovjetellenes hangulat az országban, mert a Vörös Hadsereg valóban felszabadítóként érkezett, és néhány hónappal a háború után ki is vonták Csehszlovákiából. Megszálló csapatok tehát nem voltak. A második világháború után erőteljesen fellángolt a cseh és szlovák nacionalizmus, a kisebbségek elleni fellépés igen hevesse vált. A németeket teljesen kitelepítették, s csak a nyugati nagyhatalmak ellenállásán múltott, hogy nem ez lett a sorsa a szintén üldözött magyarságnak. A kisebbségekkel szembeni fellépést a szovjetek támogatták leginkább; ez tovább erősítette Prága elkötelezettségét Moszkva mellett. Csak a szovjetektől remélhették, hogy megvédi őket a német revanstól (Németország kettészakadása után is élt a félelem, hogy az NSZK bosszút akar állni a kitelepítések miatt, s esetleg területi követelése is vannak).⁷ Ugyancsak élt a félelem a lengyel és magyar területi követelésektől (az előbbieket az egykori tescheni hercegség cseh

⁷ Valójában a Szudétavidék újbóli megszerzése sosem volt a nyugatnémet diplomácia, sőt még a kitelepített németek szervezeteinek célkitűzései között sem. Erről lásd: Pertti Ahonen: Vliv vyhnanců a jejich organizací na politiku východního a západního Německa vůči Československu. In: Christoph Buchheim – Edita Ivaničková – Kristina Kaiserová – Volker Zimmermann (eds.): *Československo a dva německé státy*. Ústí nad Labem: Albis International, 2011. 32., 35., 47.

a CSKP lapja főszerkesztője is lett. Még novemberben is nagy mértékben támaszkodtak jelentéseire a CSKP KB Politikai Irodájának (PI, a Politikai Bizottságnak [PB] megfelelő szerv, csehül *Politické byro*) tagjai.¹¹ Ugyanígy adatgyűjtést végeztek 1956 csehszlovákiai visszhangjáról a magyar külképviseletek munkatársai Prágában és Pozsonyban. Ennek azonban alig keletkezett iratanyaga, vagy pedig nagyrészt megsemmisült.¹²

A CSKP az MDP első reakcióihoz hasonló módon fogadta a forradalom híreit. Novotný már október 24-én Moszkvában tárgyalt. Az utazás oka még nem a magyar forradalom kirobbanása volt, hanem a lengyel válság tanulságainak megbeszélése. Gerőt is meghívták, de ő hosszú jugoszláviai útja és a növekvő feszültség miatt lemondta az utat. Hruscsov ellenforradalomnak tekintette az eseményeket. Magyarázata szerint: „Nem véletlen, hogy zavargásokra Magyarországon és Lengyelországban, nem pedig Csehszlovákiában került sor. Ennek az a magyarázata, hogy Csehszlovákiában összehasonlíthatatlanul magasabb az életszínvonal.”¹³ A CSKP első titkára október 26-án önkéntes katonai egységek bevetését is felajánlotta Hruscsovnak, aki ezt elutasította.

A csehszlovák sajtó először október 25-én tudósított a magyar forradalom eseményeiről „Komoly események Magyarországon” címmel. Ugyanakkor már 24-én megjelent a *Rudé právo* címlapján egy állásfoglalás a magyar felkelés kapcsán. 25-én az események ismertetése mellett már jóval határozottabb állásfoglalást lehetett ol-

sko, kr. 7, obal 1. A nagykövetség politikai jelentéseit lásd még: AMZV, PZ Budapešť 1956.

¹¹ NA, f. 1261/0/11, sv. 122, aj. 155. (1956. november 19.), bod 22.

¹² A fennmaradt sovány, illetve az események után néhány hónappal készült iratanyagot elemzi: Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014. 206–208.

¹³ A moszkvai tárgyalásról készült csehszlovák feljegyzést magyarul közli: Hajdu Tibor: Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet. In: Bak M. János et al. (szerk.): *Évkönyv I.* Budapest: 1956-os Intézet, 1992. 149–156. Az eredeti dokumentumot lásd: NA, f. 1261/0/44, kr. 192, inv. č. 455.

vasni: „A különféle burzsoá elemek, nacionalisták, a dolgozó nép és a szocializmus nyílt és álcázott ellenségei mint patkányok bújtak elő ott földalatti üregeikből. Megkísérelték, hogy nyílt ellenforradalmi puccsot hajtsanak végre, és véres összetűzéseket okoztak. Megkísérelték a lehetetlent – a történelem kerekének visszaforgatását és végül az országnak újra kapitalista járomba való hajtását.”¹⁴ Ez az álláspont változatlanul fennmaradt a forradalom teljes tartama, majd a kádári hatalomátvétel időszakában egyaránt. A hivatalos csehszlovák értékelés – szemben a magyarral – egy pillanatra sem ingott meg, és mindvégig ellenforradalomról, sőt hamarosan sovíniszta, fasiszta elemekről, a régi úri reakció hatalmi törekvéseiről beszélt.

A CSKP PI-t már október 24-én délután 2 órakor összehívták a magyar események megtárgyalására, annak ellenére, hogy Novotný első titkár Moszkvában tartózkodott. Hiányzott azonban Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) első titkára, Karol Bacílek is, aki a pozsonyi pártvezetés egyidejű ülésén elnökölt. A prágai ülésen elsőként Rudolf Barák belügyminiszter számolt be a magyar eseményekről és a Szlovákiában bevezetett intézkedésekről. Ezután a PI tudomásul vette Jiří Hendrych beszámolóját az SZLKP Titkárságának azon intézkedéseiről, amellyel informálták a párt tagjait és a sajtót a magyar eseményekkel kapcsolatban. Az ülés másik napirendi pontjában határozatot hozott, hogy elhalasztja a kormány küldöttségének kínai útját (feltehetően összefüggésben a magyar forradalommal).¹⁵ Másnap, 25-én a PI ülésén Novotný, aki már haza is érkezett, beszámolt a testületnek moszkvai útjáról. Barák belügyminiszter felhatalmazást kapott a magyar–csehszlovák határon végrehajtandó „szükséges in-

¹⁴ Pěvně cestou socialismu. *Rudé právo*, 1956. október 24. 1.; Vážné události v Maďarsku. *Rudé právo*, 1956. október 25. 1.; Rozhodně a s jistotou. *Rudé právo*, 1956. október 25. 1–4. Magyarul: Szilárdan a szocializmus útján. *Új Szó*, 1956. október 25. 1. (a cikk a *Rudé právo* előző napi írását néhány ponton kiegészítve jelent meg); Komoly események Magyarországon. *Új Szó*, 1956. október 25. 3., illetve: Határozottan és biztosan. *Új Szó*, 1956. október 26. 1–2.

¹⁵ NA, f. 1261/0/11, sv. 120, aj. 147. (1956. október 24.) Magyarul megjelent: Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest: 1956-os Intézet, 2006. 299–301.

tézkedések” megtételére.¹⁶ Október 26-án a PI meghallgatta Novotný és Barák szóbeli beszámolóját a magyar helyzetről, ezt követően pedig határozott a belügyi erők készségének 100%-ra való emeléséről (28-ától kezdve). A döntés értelmében szükség esetén a Népi Milícia mozgósítása is elrendelhető volt.¹⁷ 29-én a CSKP PI leveleket fogalmazott meg az MDP Központi Vezetősége (KV), illetve a magyar kormány számára. Mindkét levél reményét fejezte ki, hogy a fegyveres harc és a vérontás a magyar kormány 28-i nyilatkozata nyomán véget ér, s a népi demokrácia elleni támadást sikerül végleg visszaverni. Bár egyik levél sem használta az ellenforradalom szót, de a felkelőket ellenségnek minősítette.¹⁸ A forradalom napjai alatt a magyar helyzetről szóló legfontosabb PI-ülés november 2-án este zajlott le, miután Novotný és Viliam Široký miniszterelnök hazaérkezett Bukarestből, ahol aznap tárgyaltak Hruscsovval. A két csehszlovák vezető a román fővárosban hozzájárult a szovjet intervencióhoz és másodszor is katonai segítséget ajánlott Hruscsovnak.¹⁹ A két vezető beszámolója után a PI határozatban rögzítette egyetértését azzal, hogy „minden szükséges intézkedést hajtsanak végre a népi demokratikus rendszer fenntartása érdekében Magyarországon”, és „szükség esetén ezzel nemcsak egyetértenek, hanem aktívan részt is vesznek abban”. Az ellenforradalom erősödése miatt felhatalmazták a honvédelmi és a belügyminisztert, hogy készítsék fel a fegyveres erőket a csehszlovák határok megvédésére. Megbízták Zápotocký köztársasági elnököt, hogy november 3-án a rádióban beszéljen a magyar (és az egyiptomi) helyzetről.²⁰

¹⁶ NA, f. 1261/0/11, sv. 120, aj. 150. (1956. október 25.), bod 1.

¹⁷ NA, f. 1261/0/11, sv. 119, aj. 146. (1956. október 26.), bod 4.

¹⁸ NA, f. 1261/0/11, sv. 120, aj. 147. (1956. október 29.), bod 22. A leveleket címlapján közölte a *Rudé právo* és az *Új Szó* 1956. október 30-i száma is. (Az előbbiben a magyar Hazafias Népfrontnak szóló levél is megjelent.)

¹⁹ Janek István: Csehszlovákia. In: Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest: 1956-os Intézet – Gondolat, 2007. 192.

²⁰ NA, f. 1261/0/11, sv. 120, aj. 151. (1956. november 2.), bod 1. Magyarul közli: Békés: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*, 301–302. – Egyip-

A csehszlovák sajtó és a CSKP a Nagy Imre-kormány intézkedéseit október 30-ától kezdte el bírálni. A többpártrendszer engedélyezését és a kormány koalíciós alapra helyezését egyöntetűen bírálták, ekortól erősödött fel az a tendencia, hogy (ellenforradalmárok és banditák helyett) már egyértelműen horthysták és fasiszták jelenlétéről, szerveződéséről és Magyarországra való hazautazásáról tudósítottak. Zápotocký beszéde is ebben a szellemben hangzott el november 3-án, melyben az államfő természetesen már élesen elítélte a Nagy-kormány újabb bejelentését is (a semlegességről és a Varsói Szerződésből való kilépésről). Hruscsovnak az életszínvonalra való október 24-i utalásával összhangban Zápotocký hangsúlyozta, hogy az ország gazdasági alapja szilárd, jellemzői közé tartozik az „életszínvonal megjavítása”, az ellátás garantált volta és az árleszállítások is. Ilyen körülmények között a politikai rendszer is szilárd marad – sugallta.²¹

A CSKP PI ezt követően december közepéig minden hétfőn tárgyalt a magyar eseményekről. Ezek már inkább a Magyarországnak nyújtott segítségről szóltak, így később fogom tárgyalni őket. Politikai szempontból fontos volt azonban még a CSKP KB ülése, amely december 5–6-án szintén megtárgyalta a magyar eseményeket. Az ülés fő előadója Novotný volt, aki *A jelenlegi nemzetközi helyzet és a pártunk munkájára vonatkozó következtetések* címmel tartott referátumot. Huszonhat további felszólaló után a KB elfogadta határozatát, amely ellenforradalmi puccskísérletnek nevezte a magyar eseményeket: „Ezt a puccskísérletet a szervezett magyar ellenforradalmi erők felforgató tevékenységükkel már régen előkészítették a tőkés országok általános segítségével, szoros kapcsolatban a kapitalista országok kémszolgálatával. A reakció az ellenforradalmi puccs kirottantása érdekében visszaélt a magyar lakosság széles rétegei-

tomban október 29-én robbant ki a szuezi válság, miután Izrael francia és brit támogatással megtámadta Egyiptomot, amely korábban államosította a Szuezi-csatornát.

²¹ V pevné jednotě pŕijde dále cestou socialismu a lepšího života. *Rudé právo*, 1956. november 4. 1. Magyarul: Szilárd egységben a szocializmus és a jobb élet útján. *Új Szó*, 1956. november 5. 2.

nek jogos elégedetlenségével, amelyet a Magyar Dolgozók Pártja volt vezetőségének és a magyar kormánynak tevékenységében felmerült komoly hibák okoztak.”²² Ezzel a CSKP KB lényegében ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint vele egyidejűleg az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB) (december 2–5. közötti ülésén); a Kádárék által megállapított négy ok közül azonban a csehszlovák szövegből hiányzik a Nagy Imre-kör tevékenységére való utalás. A hasonlóságok nyilván nem véletlenek: a két párt közötti egyeztetés vagy akár szovjet nyomás is állhat mögöttük. Feltűnő ugyanakkor, hogy a CSKP mennyivel nyilvánosabban működött az MDP-nél, illetve az MSZMP-nél. A magyar gyakorlattal szemben a KB-ülés felhívásait (sokszor teljes szöveggel) a napilapok is közzé tették.²³

Szlovákia Kommunista Pártja külön is tárgyalt a magyar eseményekről. Bár az SZLKP a CSKP alárendeltségébe tartozott, önálló szervei voltak, melyek gyakran üléseztek is. A magyar forradalom Csehszlovákián belül érthető okokból Szlovákiát érintette jobban (földrajzi és nemzetiségi szempontból egyaránt). Mivel a szlovák vezetés reakcióit alaposan feltárta már Popély Árpád, Kiss József, Jan Pešek

és Juraj Marušiak,²⁴ e helyütt csak röviden utalok rájuk. A magyar (és a lengyel) helyzet, az ottani lapokban megjelenő hírek hatására még a forradalom kitörése előtt korlátozni kezdték a két szomszédos országból származó sajtóterméket terjesztését.²⁵ Október 24-én rendkívüli ülést tartott a szlovák párt Irodája,²⁶ ahol elfogadták a kerületi és járási pártszerveket informáló távirat tartalmát (amely ellenforradalomnak minősítette az eseményeket), illetve egyelőre megtiltották az összes magyar sajtótermék behozatalát.²⁷ A helyzet súlyosságát mutatja, hogy az SZLKP Irodája 29-én ismét rendkívüli ülést tartott. Itt a felvidéki magyar lakosság körében végzendő agitációról, a vidéki pártszervek részére összehívott október 31-i tanácskozás előkészítéséről és a Magyarországról érkező kommunista funkcionáriusok megsegítéséről esett szó.²⁸ November 2-án a Titkárság toborzást hirdetett az állambiztonsági szervezetbe, elsősorban olyanok jelentkezését várva, akik jól beszéltek magyarul és szlovákul is. Döntöttek arról,

²² NA, f. 1261/0/1, sv. 52, aj. 55. (1956. december 5–6.) A határozatot közölte még: *Rudé právo*, 1956. december 8. 1.; *Új Szó*, 1956. december 9. 1–2. A CSKP KB üléséről lásd még: Hajdu Tibor: „A magyar reakció népellenes puccsa.” A csehszlovák KB 1956. december 5–6-i ülése a magyarországi eseményekről. In: Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv II.* Budapest: 1956-os Intézet, 1993. 125–131.

²³ Novotný expozéját lásd: *Rudé právo*, 1956. december 9. 3–4., magyarul: *Új Szó*, 1956. december 9. 1–5. [!]; a felszólalók mondanóját közölte: *Rudé právo*, 1956. december 11. 3–4., magyarul: *Új Szó*, 1956. december 11. 5–7. Nem felel meg tehát a valóságnak Hajdu Tibor ezen közlése: „A sajtó az ülésekről csak egy kommunikét közölt és Novotný első titkár referátumának Magyarországgal foglalkozó részét. A referátum teljes szövege és a vita nem jelent meg nyomtatásban.” Lásd: Hajdu: „A magyar reakció népellenes puccsa”, 126. Ezzel szemben a pártaktívák számára a beszédet még magyarul is kiadták füzetformátumban is. Egy példánya megtalálható a SZLKP archívumában is: SNA, f. ÚV KSS, kr. 1836. A KB plénumának 1956. december 12–13-i ülése.

²⁴ Jan Pešek: Maďarské udalosti roku 1956 a Slovensko. *Historický časopis*, roč. 41. (1993), č. 4. 430–442.; Kiss József: 1956 ősze Szlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. (2006) 3. sz. 3–20.; Popély Árpád: A szlovák pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In: Edita Ivaničková – Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja/Šamorín – Pozsony/Bratislava: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2006. 57–74.; Popély: *Fél évszázad kisebbségben*, 209–223.; Juraj Marušiak: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 1. sz. 58–103.

²⁵ SNA, f. ÚV KSS, kr. 143., az SZLKP Titkárság 1956. október 19–20-i ülése.

²⁶ A Politikai Irodának, azaz a Politikai Bizottságnak megfelelő szerv Szlovákiában.

²⁷ SNA, f. ÚV KSS, kr. 932., az SZLKP Iroda 1956. október 24-i ülése. A magyar nyelvű sajtó ügye később is foglalkoztatta a szlovák pártvezetést. A Titkárság november 16-án korlátozta a magyarországi sajtótermékek behozatalát és terjesztését, ugyanakkor az Iroda ugyanaznap arról döntött, hogy valamelyest megemelik a Szlovákiában kiadott magyar hetilapok és folyóiratok példányszámát; emellett új hetilapot is megjelentetnek *A Hét* címmel. SNA, f. ÚV KSS, kr. 144. (Titkárság, november 16.) és kr. 933. (Iroda, november 16.)

²⁸ SNA, f. ÚV KSS, kr. 933., az SZLKP Iroda 1956. október 29-i ülése.

hogy a határ menti járásokból élelmiszer-szállítással nyújtanak segítséget Magyarországnak. Ugyanitt olvasható egy érdekes beszélgetés a Szlovákiába menekült Kossa Istvánnal is, aki Gerő október 25-i leváltását puccsnak, Nagy Imrét pedig „likvidátornak” tekintette.²⁹ Az Iroda és a Titkárság a második szovjet intervenció után már kevesebb figyelmet fordított a magyar eseményekre, elsősorban a segítségnyújtásra és a propagandára, sajtóra koncentrált. Decemberben ugyanakkor már számvetés is készült: felmérték a párt tevékenységét és vezető szerepének érvényesülését Szlovákiában a magyar, lengyel és egyiptomi események idején. Ennek keretén belül hosszabb elemzés készült a magyar „ellenforradalom” okairól és előzményeiről is.³⁰ A CSKP KB ülése után pár nappal az SZLKP KB plénuma is összeült. Az ülésen a magyar forradalmat érintő felszólalások az első napirendi ponthoz kapcsolódtak, amelynek tárgya Karol Bacilek első titkár beszámolója volt a CSKP KB üléséről. A beszéd és a hozzászólások is a CSKP vonalát tükrözték a kérdésben.³¹

Csehszlovákia párt- és állami vezetői közül szinte minden fontos személy megszólalt a nyilvánosság előtt is. A legkorábbi ezek közül Zápotocký köztársasági elnök már idézett november 3-i beszéde volt. A többi megnyilvánulásra azonban már a magyar forradalom leverése után került sor. A Nemzetgyűlés külügyi bizottságában Václav David külügyminiszter értékelte az őszi nemzetközi eseményeket. A magyar vezetés komoly hibákat követett el, szögezte le a tárca vezetője, de a dolgozó tömegeket „félrevezették”, s ennek következtében a fasiszták és az „ellenforradalmi bandák borzalmas őrjöngése” következett Magyarországon. Nagy Imre kormánya széthullott, csupán a „magyar népet nem képviselő maroknyi ember” volt. David ezért legitimnek tekintette a Kádár-kormányt, s így az annak kéré-

²⁹ SNA, f. ÚV KSS, kr. 143., az SZLKP Titkárság 1956. november 2-i ülése.

³⁰ SNA, f. ÚV KSS, kr. 934., az SZLKP Iroda 1956. december 7-i ülése.

³¹ SNA, f. ÚV KSS, kr. 1836., az SZLKP KB 1956. december 12–13-i ülése. Bacilek beszédének egy része megjelent: *Új Szó*, 1956. december 17. 2. és 4. Száma felszólalást is közölt vagy összefoglalt a lap. Ezeket lásd: *Új Szó*, 1956. december 19. 5–6., 1956. december 20. 3., 1956. december 21. 5.

sére bevonuló szovjet hadsereg is „mindig teljes mértékben tiszteletben tartotta a magyar kormány akaratát”.³²

A november 7-i ünnepségek is alkalmat nyújtottak a pártvezetés véleményének kifejtésére. Prágában vezérszónokként Viliam Široký miniszterelnök, Brnóban Rudolf Barák belügyminiszter, Pozsonyban pedig Karol Bacilek, az SZLKP első titkára lépett a mikrofon elé. „Ha sikerültek volna a reakció tervei, [...] Magyarországból hamarosan fasiszta állam lett volna, a nemzetközi imperializmus háborúra uszító erőinek eszköze [...] elsősorban Csehszlovákia ellen” – riogatta hallgatóit Široký. Barák így értékelt: „A történelem kerekét nem lehet visszaforgatni”. Magyarországon a „volt fasiszták, horthysta tisztok, kitelepített grófok és kapitalisták jutottak szóhoz”, s ezek a szereplők hosszú időn át készítették elő az „ellenforradalmi puccsot”. Davidot is beleértve valamennyi szónok szájából elhangzott az alábbi jelszó: „Örök időkre a Szovjetunióval!” Szintén többen felidéztek Klement Gottwald híres jelszavát: „A köztársaságot nem engedjük felforgatni!” A beszédek hangsúlyozták, hogy a magyar vezetés által elkövetett hibák Csehszlovákiában nem fordulnak elő, a reakció mesterkedései pedig nem érhetnek célt.³³

December elején, a kádári konszolidáció még mindig nehéz időszakában újabb nyilvános értékelések hangzottak el. A Nemzetgyűlés ülésén Široký, a CSKP KB plénumán Novotný, az SZLKP KB ülésén pedig Bacilek szólt (többek között) ismét a magyar eseményekről. A beszédek hangneme nem változott. A forradalom résztvevőiről, eseményeiről terjesztett hazugságokat azonban ekkor már az anyagi segítségnyújtásról szóló hírek, illetve az érezhető megkönnyebbülés is színesítette.³⁴ A csehszlovák diplomaták is gyakran felléptek

³² A beszédet közli: *Rudé právo*, 1956. november 7. 5.; magyarul: *Új Szó*, 1956. november 8. 2.

³³ Široký beszédét lásd: *Rudé právo*, 1956. november 8. 1–2., magyarul: *Új Szó*, 1956. november 9. 2.; Barák beszéde: ABS, A2/1-1979.; Bacilek beszédének összefoglalója: *Új Szó*, 1956. november 9. 2. – Gottwald jelszaváról lásd: Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 273., 395.

³⁴ Široký december 1-ji parlamenti expozéját lásd: *Rudé právo*, 1956. december 2. 2., magyarul: *Új Szó*, 1956. december 2. 1–3.; Novotný december 5-i

a nemzetközi fórumokon, kifejtve az ország hivatalos álláspontját. Elsősorban az ENSZ közgyűlésén, a magyar kérdés vitájában nyílt erre tér, ahol a prágai kormány delegációját Václav David külügyminiszter vezette. A csehszlovákok természetesen a szovjetekkel együtt szavaztak, sőt az ENSZ megfigyelőit még saját országukba sem engedték be. Az ENSZ-ben folyó vitáról a csehszlovák lapok is részletesen beszámoltak, de a világszervezet lépéseit a magyar belügyekbe való illetéktelen beavatkozásnak minősítették; emellett az USA-t a csehszlovák belügyekbe való beavatkozással is vádolták.³⁵

A politikai reakciók mellett nagyon fontos katonai és belügyi-állambiztonsági intézkedésekre is sor került. Ezeket a fent ismertetett politikai döntések alapozták meg. Október 24-én Barák belügyminiszter titkos parancsban – a lengyel és a magyar helyzetre hivatkozva – fokozott éberségre szólította fel a belügyi erőket, egyúttal 50%-os készülséget rendelt el a szlovák területeken, és megerősítette a magyar és a lengyel határ védelmét.³⁶ A CSKP PI döntése – mint láttuk – 26-án elrendelte a készülségi szint 100%-osra emelését (október 28-i hatállyal). November 3-án újabb titkos parancsban a belügyminiszter előírta a BM feladatait „provokációk esetén”.³⁷ A középületek őrzését már október 25-én megerősítették, a járőrök gépfegyvert kaptak. A belügyi erők számítottak arra, hogy október 28-án, Csehszlovákia 1918-as megalakulásának évfordulóján megmozdulásokra kerülhet sor. Ennek előestéjén a Vencel téren le is

referátumát lásd: NA, f. 1261/0/1, sv. 52, aj. 55. Megjelent: *Rudé právo*, 1956. december 9. 3–4., magyarul: *Új Szó*, 1956. december 9. 1–5.; Bacilek beszámolóját lásd: SNA, f. ÚV KSS, kr. 1836. Rövidítve közli: *Új Szó*, 1956. december 17. 2–4.

³⁵ A témáról bővebben: Vajda Barnabás: Csehszlovákia álláspontja a magyar-kérdés ENSZ-vitájában 1956–1957-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. (2006) 3. sz. 33–45., főleg 35., 38–43.

³⁶ 108/1956. titkos belügyi parancs. ABS, A 6/3-1047. (TRMV 1956/105. sz., 1956. október 24., 283–286.) Interneten: http://www.upn.gov.sk/data/projekty/rozказы-mv/TRMV_105_56.pdf (Utolsó letöltés: 2023. szeptember 17.)

³⁷ 118/1956. titkos belügyi parancs. ABS, A 6/3-1057. (TRMV 1956/115. sz., 1956. november 3., 310–313.); másik lelőhelye: ABS, H-669-3.

tartóztattak néhány személyt, akik rendszerellenes jelszavakat skandáltak. Ugyancsak 27-én Jičín közelében nyolc fő megtámadott egy lőszerraktárt. Az akciót gyorsan felszámolta a csehszlovák néphadsereg. Az október 27-éről 28-ára virradó éjjel a biztonság kedvéért a legfontosabb csomópontokra tankokat vezényeltek ki. Október 31-én a csehországi Nymburkban diákok készítettek rendszerellenes feliratokat. Az elkövetők kiléte hamarosan kiderült, később el is ítélték őket.³⁸ A fokozott belügyi készülség november 20-ig állt fenn.³⁹

Az emelt szintű készülség a hadseregre is kiterjedt már október 24-től kezdve. Később a nemzetvédelmi minisztérium kollégiumának ülésén döntöttek arról, hogy minden mobilizálható egységet a szlovák–magyar határra kell átcsoportosítani.⁴⁰ Gondot jelentett, hogy a baráti Magyarország irányába nem készült védelmi terv, így improvizálni kellett. Ráadásul a Szlovákiára kiterjedő katonai körzetben nem is voltak teljes létszámmra feltöltött elsővonalbeli csapatok. Behívták a tartalékosokat, ám csak a cseheket és szlovákokat – a magyar és a lengyel nemzetiségű személyeket megbízhatatlannak tartották. A Csehszlovák Néphadsereg október 31-ére befejezte

³⁸ Jiří Pernes: Ohlas maďarské revoluce roku 1956 v československé veřejnosti. Z interních hlášení krajských správ ministerstva vnitra. *Soudobé dějiny*, roč. 3. (1996), č. 4. 514–515.; Janek: Csehszlovákia, 190–191.; László Bukovszky: Štátna bezpečnosť a maďarská revolúcia roku 1956. In: Ivaničková–Simon (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*, 75–81.; Bukovszky László: *Október szlovákiai recepciójának tükröződése a (cseh)szlovák állambiztonsági iratokban*. In: Rainer M. – Somlai (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007*, 335–347.; intézkedési tervek és a belügyi erők erkölcsi-politikai állapotáról szóló jelentések: ABS, H-669-3.

³⁹ 131/1956. titkos belügyi parancs. ABS, A 6/3-1070. (TRMV 1956/128. sz., 1956. november 20., 333–334.) Lásd még: Pernes: Ohlas maďarské revoluce, 525.

⁴⁰ VHA, f. MNO, 1956, SM/KM, 1/10–2. A nemzetvédelmi minisztérium kollégiumának rendkívüli ülése, 1956. október 29. Idézi: Jiří Bílek: *Vojenská a další opatření Československa v době povstání v Maďarsku na podzim 1956*. Díl 1. Praha: Historický ústav Armády České republiky, 1993. 55–63. (Mivel a VHA-ban a kutatásokat nem én végeztem, ezért e tanulmányban ennek iratanyagára nem hivatkozom, a legfontosabb katonai intézkedéseket a szerző források alapján ismertetem.)

a magyar határra való felvonulást, többek között 280 tankkal együtt (ezek száma november 10-ére 358-ra emelkedett). A csapatok koncentrálása a pozsonyi hídfőben volt a legnagyobb. „Minden arról tanúskodik, hogy ez volt a Varsói Szerződés keretén belül a fegyveres erők fellépésének első összehangolása” – állapította meg a Bílek-Pilát szerzőpáros 1996-ban, hiszen a román erők is így zárták le a határt, míg a szovjetek a magyar-osztrák határon tették ugyanezt. A fokozott készültség november 14-től fokozatosan szűnt meg.⁴¹ S bár a visszaemlékezésekben rendre felbukkan, hogy a csehszlovák egységeket bevetették volna a magyar forradalom leverése során (vagy legalábbis az, hogy a szovjet csapatok Csehszlovákián át is vonultak volna Magyarországra),⁴² de a levéltárak anyaga mindezt semmilyen módon nem támasztja alá. Mint ismeretes, 1945 végén a Vörös Hadsereg kivonult Csehszlovákiából, s 1968-ig nem is voltak szovjet csapatok az országban. Így akár egy átvonulásnak is komoly forrásanyagot kellett volna generálni, de ennek semmi nyoma nincs. Legfeljebb propagandisztikus megszólalásokat találhatunk, mint például Vladimír Koucký, a *Rudé právo* főszerkesztője egy 1957. márciusi beszédében: „ha a szovjet hadsereg valamely okból nem tudott volna a segítségére sietni, mi magunk nyújtottuk volna ezt a segítséget a magyar munkásosztálynak”.⁴³

⁴¹ Jiří Bílek – Vladimír Pilát: Bezprostřední reakce československých politiků a vojenských orgánů na povstání v Maďarsku. *Soudobé dějiny*, roč. 3. (1996), č. 4. 505–509. (idézet: 508.) A rendkívüli intézkedéseket a magyar-csehszlovák államhatáron véglegesen december 20-án szüntették meg; lásd: 143/1956. titkos belügyi parancs. ABS, A 6/3-1082. (TRMV 1956/140. sz., 1956. december 20., 353.)

⁴² Kmeczkó Mihály: Hogyan élték meg 1956-ot a csehszlovákiai magyarok? Visszaemlékezések színes csokra. *Dimenziók*, 2. évf. (1994) 1. sz. 12–14.; Ballassa Zoltán: Ki adjon feloldozást? *Dimenziók*, 2. évf. (1994) 1. sz. 20.; Molnár Imre: 1956 hatása és következményei Csehszlovákiában. In: Zombori István (szerk.): *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historica Ecclesiastica Alapítvány, 2010. 99–100. stb.

⁴³ Idézi Pešek: Maďarské udalosti roku 1956 a Slovensko, 433–434.

A magyar forradalom kezdetétől fogva fokozott aggodalom jellemezte a párt- és a belügyi vezetés tevékenységét. A forradalom Csehszlovákiára való áttérjedését minden eszközzel meg kellett akadályozni. Az állambiztonság ezért fokozta aktivitását, a lakosság megfigyelését. Az ügynöki jelentések különösen a leginkább veszélyesnek tartott csoportokra koncentráltak. Ezek közé tartoztak az osztályelenségek, az egyházi személyek és természetesen a Magyarországgal szomszédos határvidék, a túlnyomórészt magyarok által lakott terület lakossága. A már publikált tanulmányok, valamint a levéltári források áttekintése alapján megállapítható, hogy a cseh, szlovák és magyar lakosság között sokkal kevésbé nemzetiségi alapon oszlottak meg a vélemények a forradalom megítélése terén, mint gondolnánk. Természetesen a magyarok között volt a legtöbb pozitív vélekedés, de köztük is voltak ortodox kommunista nézeteket valló személyek. De a cseh, sőt, a revízió veszélyével riogatott szlovák lakosság körében is gyakoriak voltak a szovjetellenes, így a forradalmat támogató megnyilvánulások. Kevésbé ismert például, hogy 1968-hoz hasonlóan Prágában már 1956-ban is előfordult, hogy a szovjet intervenció után egy vörös csillagra horogkeresztet festett fel valaki.⁴⁴ De Pozsonyban is elterjedt a jelszó, hogy november 7-én „fordulatot várunk”, s ennek oka nem is a „nagy októberi szocialista forradalom” ünnepe volt, hanem az amerikai elnökválasztás lezárulta, ami után Washington több figyelmet fordíthat Közép-Európára. Igaz, november közepére az antikommunista hangnem jelentősen tompult.⁴⁵

⁴⁴ Ez természetesen nem a nácizmus melletti kiállásként értelmezhető, hanem a náci és a kommunista diktatúra lényegi azonosságára tett utalásként.

⁴⁵ A téma legfontosabb szakirodalmi forrása: Pernes: Ohlas maďarské revoluce, 516–525. Bőséges tallózás olvasható a lakosság véleményéről Juraj Marušiak tanulmányában is, lásd: Marušiak: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia, 74–98. Ennek tanúsága szerint a szlovákok között is többségben voltak az antikommunista állásponton állók. Számos ügynöki jelentést, lehallgatott telefonbeszélgetést őriznek a prágai állambiztonsági levéltárban; lásd: ABS, H-669-2. Szlovákiában pártvonalon a jelentések Pavol Davidnál, az SZLKP KB titkárnál futottak össze; lásd: SNA, ÚV KSS, f. P. David, kr. 2252., aj. 39. (ebben az anyagban szlovákiai és magyarországi jelentések is találhatók). Sok hangulat-

A nemzetiségi kérdés fontos szerepet játszott a magyar forradalom csehszlovák kezelésében is. Nemcsak kisebbségi (szlovák–magyar) problémát jelentett, hanem a cseh–szlovák viszony kérdései is alapvetően befolyásolták. A csehek attól féltek, hogy az események Szlovákia elszakadási kísérletéhez is vezethetnek, ugyanakkor a csehek és a szlovákok együttesen tartottak a magyar revíziós szándékoktól is. A sajtó be is számolt a magyar irredentizmusról, ami egyébként egyáltalán nem volt jellemző a magyar forradalomra. A CSKP és a SZLKP propagandája azonban hatásosan élt a dezinformáció eszközével. Végül épp az így felkeltett és megerősített félelem járult hozzá ahhoz, hogy a szlovák társadalom a kezdeti szimpátia után érzelmileg szembefordult a magyar forradalommal, ami segítette a kommunista vezetés helyzetének további stabilizálódását. A magyar újságok behozatalának megtiltása mellett a magyar határt is lezárták, Szlovákiát elzárták az idegenforgalom elől. Számos jele volt a magyarelles nacionalizmus erősödésének is.⁴⁶

Kutatásaink nem terjednek ki a magyar kisebbség helyzetére, de a teljesség kedvéért röviden összefoglalom a szakirodalom eddigi megállapításait. A szlovákiai magyarokat váratlanul érte a forradalom, de kezdetben reménykedtek Csehszlovákia demokratizálódásában. Mivel a magyarság még élénken emlékezett az egy évtizeddel korábbi jogfosztottság időszakára, a megfélemlítés miatt nem is voltak tömeges megmozdulások. A magyarok zöme passzív maradt.

jelentést, lakossági véleményt idéz még: Blaive: *Promarněná příležitost*, 294–299.; Kaplan: *Doba tání*, 486–578.; egyházi személyek megfigyeléséről: Halko: *Az 1956-os magyar forradalmi események egyházi visszhangja Szlovákiában a csehszlovák állambiztonsági jelentések tükrében*, 161–175.

⁴⁶ Kmeczkó: *Hogyan élték meg 1956-ot a csehszlovákiai magyarok?* 14–15.; Janek: *Csehszlovákia*, 188–189.; Marušiak: *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*, 81–82. A szlovák szerző azonban a szlovákellenes magyar megnyilvánulásokról is beszámol. Érdekes jelenség viszont, hogy november 4-e után Szlovákiában voltak olyan hangok, akik határmódosítást követeltek Csehszlovákia javára, vagy akár egész Magyarország csatlósását északi szomszédjához. Lásd: Bukovszky: *Október szlovákiai recepciójának tükröződése*, 342.

Csak elszórt, jelképes gesztusokkal fejezték ki a forradalom támogatását: a magyar himnusz eléneklésével, eleinte nemzeti színek, november 4-e után pedig fekete szalag kitűzésével, gyászszünetekkel. Kis számban, de voltak olyanok is, akik próbáltak átkelni a határon, hogy bekapcsolódjanak a forradalmárok küzdelmeibe is. A csehszlovák határőrség keményen fellépett az illegális határátlépőkkel szemben; ennek során halálos áldozatokat is követelő fegyverhasználatra is sor került. A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületét (Csemadok) szoros pártfelügyelet alá helyezték, pontos instrukciókkal látták el. Október 29-én a Csemadok nyilatkozata el is ítélte a magyar eseményeket⁴⁷ (ennek hatására a tagság 10%-a kilépett a szervezetből, kifejezve egyet nem értését). A magyarság vezetői azzal a jelszóval hangoztatták lojalitásukat, hogy „1956 már nem 1938”.⁴⁸ A pártvezetés is úgy értékelte, hogy a magyarság többsége „jó csehszlovák hazafiként” viselkedett. Így a magyarságot jelentős megtorlás nem is sújtotta.⁴⁹

⁴⁷ A nyilatkozatot közli: Új Szó, 1956. október 30. 2.

⁴⁸ Az utalás arra vonatkozik, hogy 1938 őszén, az első bécsi döntést követően a Felvidék magyar lakossága lelkesen fogadta a bevonuló magyar csapatokat, vagyis hűtlenné vált Csehszlovákiával szemben.

⁴⁹ A magyar kisebbség 1956-os szerepéről, tevékenységéről bővebben lásd: Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2003. 36–44., 66–73.; Simon Attila: *A szlovákiai magyarok és az 1956-os forradalom*. In: Ivaničková–Simon (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*, 41–55.; Vajda Barnabás: *A pozsonyi magyar pedagógiai iskola 1956-os fekete szalagos akciói*. In: Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*. Budapest: Lucidus, 2006. 177–195; Vajda Barnabás: *Csehszlovákiai események az 1956-os magyar forradalom hatásai alatt*. In: Zombori (szerk.): *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*, 85–92.; Janek: *Csehszlovákia*, 192–195.; Popély: *Fél évszázad kisebbségben*, 218–223.; a megtorlásról visszaemlékezések alapján lásd még: Balassa Zoltán: *Megtorlás Csehszlovákiában*. In: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium, 1997. október 11–12*. Előszó: Balás Piri László. Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képviselője, 1997. 25–33.

A magyar sajtót, elsősorban a SZLKP napilapjaként működő *Új Szót* szigorú irányítás alá vonták. A lapban csak olyan cikkek jelenhettek meg, amiket a pártvezetés jóváhagyott. A nyomdába adás előtt minden cikket szlovákra fordítva be kellett mutatni a SZLKP illetékes szerveinek; erőteljes előzetes cenzúra működött tehát. Gyakori volt az is, hogy a lap a CSKP napilapjának, a *Rudé právo*-nak az előző napi (néha akár aznapi) cikkeit is közölte fordításban. A lapban ennek megfelelően csak a CSKP hivatalos vonalának megfelelő cikkek jelenhettek meg. Kezdetől fogva ellenforradalomként ábrázolták a magyar eseményeket. Október végétől egyre több magyar üzemi kollektíva állásfoglalását, nyílt levelét közölte az *Új Szó*. Ezek természetesen megrendelt írások voltak, s a hivatalos iránynak megfelelően élesen elítélték a magyarországi „népellenes, reakciós, ellenforradalmi puccskísérletet”. Az *Új Szó* teljes mértékben a kommunista propaganda szócsöve lett, ezzel próbálva meg befolyásolni a felvidéki magyarságot. A lappal egyébként nemcsak a felvidéki magyarokat, hanem az anyaországiakat is befolyásolni próbálták. Ennek érdekében október 28-tól november 11-ig, majd 20-ától december 2-ig összesen huszonöt különszáma is megjelent a lapnak, amit Magyarországon terjesztettek.⁵⁰ Ezekben (de a rendes lapszámokban is) jelentek meg propagandajellegű karikatúrák, valamint írások. Ezek mind azt sugallták, hogy a régi nagybirtokosok, gyárosok visz-

⁵⁰ E lapszámok feltehetően már csak a somorjai Fórum Intézetben találhatók meg. Az *Új Szó* rendes, illetve különszámainak elemzését lásd: Árpád Popély: The Bratislava *Új Szó* and the Hungarian Revolution of 1956. The Anti-revolutionary Propaganda in the Hungarian-language Daily of the Communist Party of Slovakia. In: Barnabás Vajda et al.: *Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czecho-Slovakia and Hungary (1938–1968)*. Komárno/Komárom: Faculty of Education of University of J. Selye, 2016. 73–96.; Popély Árpád: Az *Új Szó* szerepvállalása az 1956-os forradalom idején. *Eruditio – Educatio*, 11. évf. (2016) 4. sz. 11–18.; Popély Árpád: A pozsonyi *Új Szó* és az 1956-os magyar forradalom. A forradalommal szembeni propaganda a szlovákiai magyar pártlapban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 18. évf. (2016) 4. sz. 11–31.; visszaemlékezésésként: Zsilka László: Nem kért segítség. *Dimenziók*, 2. évf. (1994) 1. sz. 22–25.

szatérnek Magyarországra, s a horthysták és az egyház (Mindszenty) által vezetett magyar reakció a fehérterrort éleszti újra az országban. Tipikus címek, illetve képaláírások a november 3-i különszámból: „Szabadon garázdálkodnak az imperialista ügynökök”; „Gyülekeznek a dögkeselyűk és a hiénák”; „»Mulat« a magyar ellenforradalom”. Az utóbbi képen a visszatért urak emelik pezsgőspoharukat a rajz másik felén lincselő alakra.⁵¹

A propaganda természetesen nem csak a magyar kisebbséget célozta meg. Hasonló írásokat közölt a *Rudé právo* és a pozsonyi *Pravda* is, amivel a cseh és szlovák lakosságot akarták megnyerni. Jórészt sikerrel. Ahogy már említettem, a párttagok magas aránya miatt sokan megrémültek azoktól a (csehszlovák sajtó által eltúlzott) hírektől, hogy Magyarországon meglincselik a kommunistákat. Három nyelven, csehül, szlovákul és magyarul készültek azok a propagandaplakátok is, amelyeket a prágai katonai levéltárban találtunk meg.⁵² A képi propaganda fő sajátossága, hogy igyekezett a forradalom résztvevőit reakciós, fasiszta vagy legalább lumpen elemeknek feltüntetni. Az egyik plakáton egy sötét alak látható, aki éppen lángba borítja a Magyar Nemzeti Múzeum épületét. A plakát felirata: „Az ellenforradalmi bandák barbár módon felgyújtották a Nemzeti Múzeum épületét, és géppisztolyokkal és gépfegyverekkel lőtték a tűzörség tagjaira és a katonákra, akik igyekeztek megmenteni a magyar nép tulajdonát képező értékeket.” A forradalom idején a Nemzeti Múzeum épülete tényleg kiégett, felbecsülhetetlen természettudományi értékek, köztük a világ egyik legnagyobb ásványgyűjteménye ment veszendőbe. A tüzet azonban nem szándékos gyújtogatás, hanem a Rádió épülete körüli harcok, konkrét-

⁵¹ *Új Szó* különszám, 1956. november 3. 2. Mindszenty csehszlovák megítéléséről lásd még: Vajda: *Csehszlovákiai események az 1956-os magyar forradalom hatásai alatt*, 89–91. Az *Új Szó* néhány karikatúráját közli még: Bencsik-Mitrovits: „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!”, 917–918.

⁵² Ezeket lásd: Bencsik-Mitrovits: „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!”, 921–924.

tabban (feltehetően szovjet) tüzérségi belövések okozták.⁵³ Az *Új Szó* november 27-i különszáma is igyekezett erősíteni a Nemzeti Múzeum reakciós, fasiszta elemek általi felgyújtásáról szóló legendát.⁵⁴ Számos cikk, illetve plakát éberségre szólított fel, mivel „az ellenség nem alszik”. Ezzel nyilván a magyar események kapcsán a csehszlovákiai ellenségek elleni éberségre hívták fel a társadalom figyelmét. A lapok egyébként már október 23-a előtt is bő terjedelemben számoltak be az ellenséges nyugati elemek tevékenységéről, akik Nyugatról (többek között) léggömbökön röplapokat juttattak csehszlovák területre.⁵⁵ A magyar eseményekkel kapcsolatos csehszlovák propaganda később is erős maradt.⁵⁶

Végül, de nem utolsósorban a Csehszlovákia által nyújtott segítségről szeretnék röviden szólni. Ez a segítség igen sokrétű volt, de természetesen nem a forradalmárokat, hanem az ellenük harcoló keményvonalas kommunistákat és államvédelmiseket támogatta. November 4-ig az anyagi segítség (ideértve pénz, fegyver, élelmiszer, vér, gyógyszer, különböző árucikkek átadását) még nem volt jellemző. Ekkor a segítség inkább erkölcsi támogatás volt, illetve a menekülő kommunisták, ávosok befogadását jelentette.

Már a forradalom kezdetétől fogva a határhoz közeli szlovák helyi szervek feladata volt a magyar elvtársaknak való segítségnyújtás. A forradalmárok elől menekülő magyar pártvezetők, belügyi-államvédelmi tisztek legnagyobb része a Szovjetunióba ment, de a második legfontosabb célpont Csehszlovákia volt számukra.

⁵³ Nagy Enikő: *A Magyar Természettudományi Múzeum tragédiája 1956-ban*. <https://ujkor.hu/content/a-magyar-termeszettudomanyi-muzeum-tragediaja-1956-ban> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)

⁵⁴ Kinek volt haszna belőle? *Új Szó* különszám, 1956. november 27. 1.

⁵⁵ Ennek állambiztonsági iratanyagát és a (cseh)szlovákiai elszigetelt belső ellenállás röplapjait elemzi Bukovszky: *Október szlovákiai recepciójának tükröződése*, 343–346.

⁵⁶ Azonnal kiadták csehül és szlovákul is a kádárista Fehér könyveket, majd a hetvenes években Hollós Ervin, Molnár János, illetve Berecz János 1956-ról szóló köteteit is. Lásd: Tüma: *A magyar forradalom hatása Csehszlovákiára, 1956–1968*, 84.

Ezeket a személyeket a szlovák hatóságok kihallgatták, információkat igyekeztek tőlük szerezni, nem ritkán feladatokkal is megbízták őket. Ugyanakkor a bizalmatlanság jele volt, hogy egyidejűleg megfigyelésükről is gondoskodtak a csehszlovák állambiztonság emberei révén. Az erkölcsi támogatás legfőbb jele a CSKP és a prágai kormány már említett október 29-i levele volt, amit a lapok 30-án közöltek címlapjukon.

A forradalom leverése, pontosabban a második szovjet intervenció után azonnal megkezdődött a Kádár-kormány gazdasági megsegítése is, de komoly belügyi támogatást is nyújtottak a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak. November 5-én állították fel a Szolidaritási Alapot, aminek révén összesen hatvanmillió korona lakossági felajánlás gyűlt össze, amit Prága árucikkek formájában nyújtott kormánysegéllyel egészített ki. Az utóbbiról november 5-én tárgyalt, majd 12-én döntött a CSKP PI,⁵⁷ és néhány nappal később, november 16-án ajánlotta fel Široký miniszterelnök a csehszlovák párt- és állami delegáció már említett budapesti látogatásán, kilencvenmillió korona értékben.⁵⁸ A magyar állambiztonsági szervek a rendteremtéshez is támogatást kértek. 1957. januárjában fordult anyagi és technológiai segítségért Prágához Münnich Ferenc, aki a Kádár-kormányban a fegyveres erők miniszterének posztját töltötte be. Ezt követően csehszlovák belügyi delegáció utazott Budapestre Karel Klíma miniszterhelyettes vezetésével. A magyar fél által kért műszaki cikkek, alkatrészek, fegyverek és operatív technika értéke meghaladta a hárommillió forintot. 1957. március 4-én indult el Prágából az a hat Tatra teherautó, ami a kért eszközöket és berendezéseket szállította. Szerepelt ezek között ötezer darab kölcsönbe kért gumibot is (amit már 1956. december közepén is kért a magyar fél), amit a csehszlovákok is csak részletekben tudtak biztosítani. Klíma

⁵⁷ NA, f. 1261/0/11, sv. 120., aj. 149. (1956. november 5.), bod 21., illetve NA, f. 1261/0/11, sv. 121., aj. 154. (1956. november 12.), bod 27.

⁵⁸ Popély: *Fél évszázad kisebbségben*, 216–217. A tárgyalásokról kiadott közleményt lásd: *Rudé právo*, 1956. november 17. 1.; *Új Szó*, 1956. november 18. 1.; illetve *Népszabadság*, 1956. november 17. 2.

és Münnich tárgyalásain (még 1957 januárjában) a magyar miniszter közölte, hogy kiadatási kérelemmel fognak fordulni Romániához Nagy Imre esetében, abból a célból, hogy bíróság elé állítsák.⁵⁹ Ebben az időszakban egyébként a Csehszlovák Vöröskereszt is aktivizálta magát, és komoly összegű segítséget nyújtott Magyarországnak.

A közvetlen veszély elhárulása után a CSKP Nemzetközi Osztálya tovább foglalkozott a magyar forradalomhoz vezető okok feltárásával. A vizsgálatok történelmi perspektívát kaptak, 1945-ig, sőt időnként 1918-ig visszanyúló elemzést végeztek, amelyek témái kiterjedtek az MDP helyzetének vizsgálatára, az államapparátusra (kormány, hadsereg, államvédelem sajátosságai), a káder- és ideológiai munkára, a gazdasági és társadalmi háttérre stb. A magyarországi elemzést aztán összevetették a hazai, azaz a csehszlovák állapotokkal. Az anyag összeállítóinak figyelme kiterjedt a magyar események csehszlovákiai visszhangjának társadalmi rétegek szerinti eltéréseire is.⁶⁰ A vizsgálat eredményeitől alighanem azt várták, hogy Csehszlovákia a továbbiakban is el tudja majd kerülni a magyar 1956-hoz hasonló megrázkódtatásokat.

A magyar forradalom hosszú távú következményei mégis felelősen bizonyultak. Egyrészt kétségtelenül hozzájárultak a sztálinista rendszer már 1956 nyarán kezdődő megmerevedéséhez (s a nyert tapasztalatokat 1969 után ismét alkalmazhatták). Szigorították a büntetőjogi intézkedéseket, addig nem ismert bűncselekményeket sújtva megtorlással. Ezek közé tartozott például a terror, a rendzavarás és az „élősködés”. Döntöttek a tervezett amnesztia elhalasztásáról is. Az a tény, hogy a magyar hadsereg számos egysége a felkelés mellé állt, aggodalmakat keltett a CSKP-ban is a haderő politikai megbízhatósága kapcsán. Ennek következtében a fegyveres erőkre ható ideológiai (és állambiztonsági) nyomás nőtt. Egyidejűleg a CSKP

⁵⁹ ABS, H-669-1.

⁶⁰ NA, f. 1261/2/4, sv. 110, aj. 371.

párthadserege, a népi milícia technikai eszközeit jelentős mértékben modernizálták, felszerelése és kiképzése azonos lett a hadseregével. Emellett – Kádár lépéseihez hasonlóan – igyekeztek az életszínvonal növelésével megalapozni a rezsim népszerűségét. 1956 végén jelentős árleszállításokra került sor, amit masszív propagandakampány is kísért. A túlzott vállalatok hozzájárultak a gazdaság hatvanas évek elejére kialakuló súlyos válságához, s így közvetett (egyben paradox) módon a reformfolyamat megindulásához.⁶¹ Mindez viszont végül oda vezetett, amit a vezetés el akart kerülni: 1968-ban a reformok túlsordultak, s maga a politikai rendszer is veszélybe került. Ilyen értelemben igaza van Jacques Rupniknak, amikor a csehszlovák kommunizmus állandó fáziskéséséről beszél: a CSKP volt az a párt, amelyiket legkésőbb bolsevizáltak (1929), amelyik legkésőbb került hatalomra (1948), és amelyet utoljára desztalinizáltak.⁶²

A témával foglalkozó több szerző is idézi azt a népies megfigyelést, hogy 1956-ban „a magyarok úgy viselkedtek, mint a lengyelek, a lengyelek úgy viselkedtek, mint a csehek, a csehek pedig úgy, mint a disznók”.⁶³ Mint oly sok vicc, ez is túloz. Egyetértek Berkes Tamás értékelésével, amit Muriel Blaive könyve kapcsán fogalmazott meg: Csehszlovákia „nem szalasztott el semmiféle lehetőséget, mert

⁶¹ Bílek-Pilát: Bezprostřední reakce československých politických a vojenských orgánů, 504–505., 509–511. A büntető törvénykönyv szigorítását lásd: 63/1956. Sb. a büntető törvénykönyv módosításáról. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 39. (1956), č. 33. 187–199. A törvény egyébként eltörölte az életfogytig tartó szabadságvesztést, s helyette 25 évig terjedő büntetést vezetett be.

⁶² Rupnik: *Promeškané setkání*, 539.

⁶³ Ezt a népies anekdotát Pavel Tigrid is említi *Marx a Hradzsinban* című művében. Idézi Pernes: *Ohlas maďarské revoluce*, 522. De szerepel Muriel Blaive könyvében is (Blaive: *Promarněná příležitost*, 29.), s ezt követően a kötet utószavában megismétli Jiří Pernes is (Pernes: *Rok 1956 očima československého historika*, 462.). Utal a korabeli viccre Berkes Tamás is (Berkes: *Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése*, 107.) Érdekes, hogy 1996-ban Pernes még nem tett megjegyzést erről, ám 2001-ben már (Berkes szavaival élve) fejcsóválva jegyezte meg, hogy Blaive nem tudta megtartoztatni magát a vicc idézésétől.

ennek előfeltételeit nem lehet külföldről importálni. A csehek nem árulták el az '56-os közép-európai forradalmakat, mint ahogy a magyar társadalom 1968-as passzivitása sem értékelhető a prágai tavasz leverésének helyesléseként. [...] Az 1956-os Csehszlovákiában nem értek még meg egy radikális változás belső feltételei.”⁶⁴

⁶⁴ Berkes: *Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése*, 121. Ezzel a véleményemmel összhangban van Jacques Rupnik fentebb idézett értékelése is a cseh kommunista mozgalom fáziskéséséről.

A Mansfeld-ügy jogi háttere

A közvéleményben sok tévhit él a „forradalom legfiatalabb áldozatáról”. Már ez a megnevezés is pontatlan, hiszen Mansfeld Péter nem a forradalom áldozata volt, és nem az 1956-os szerepéért végezték ki. Az viszont kétségtelen, hogy a forradalom szellemiségének képviselte miatt adták hóhérkézzre, sorsa összeforrt az 1956 utáni megtorlás többi mártírjával.

A történetírás a közvéleményben szívósan tovább élő tévedéseket már régen korrigálta. Jól tudjuk, hogy Mansfeldet 1958-as szerepvállalása miatt fogták el és ítélték halálra. Ezt a tényt mind többen ismerik fel a magyar társadalomban. Nehezebben kiirtható tévhit, hogy a kádári megtorlógépezet halálra ítélte a fiatalok forradalmárt, majd megvárták, amíg betölti 18. születésnapját, és csak ezután végezték ki. A szakirodalom egésze egyetért abban, hogy a korabeli magyar jog ismerte a 16 év felettiek ellen kiszabható halálos ítéletet. Pusztán a véletlenek összejátszása volt tehát, hogy a halálos ítélet kiszabása és a kivégzés néhány nappal Mansfeld nagykorúságának elérése után történt.¹

Ugyanakkor a kutatók eddig némileg nagyvonalúan bántak az ügy jogi hátterével. Szükséges lenne pontosan rámutatni, hogy mi is volt az a jogszabály, amely alapján a 16 éves fiatalokat ki lehetett végezni. Az egymással parázs vitában álló Eörsi László és Jobbágyi Gábor abban például tökéletesen egyetértenek, hogy az 1957. évi 34.

¹ Az ítélet végrehajtása érdekében így eleve nem kellett várni Mansfeld születésnapjára, hiszen az ítéletet 1959. március 19-én hirdették ki. Mansfeld Péter ekkor 18 éves és 9 napos volt.

tvr. hozta létre ezt a lehetőséget.² Eörsi több részletet nem is közöl ennél, Jobbágyi viszont (hibásan) e törvényerejű rendelet 16. §-ának tulajdonítja ezt. Igaz, emellett helyesen utal a BHÖ³ különböző pontjaira is, amelyek szintén tartalmaznak utalásokat a fiatalkorúak kivégzésével kapcsolatban. Nem tisztázza azonban, hogy a 34. tvr. és a BHÖ között milyen kapcsolat mutatható ki, sem azt, hogyan került be a BHÖ-be a vonatkozó passzus. Enélkül pedig a kérdés aligha tisztázható. Egyedül Zinner Tibor utal arra is, hogy az 1957. évi 34. tvr. kérdéses bekezdése szó szerint szerepelt már az 1957. évi 4. tvr.-ben is. Zinner az egyetlen, aki pontosan közli, melyik paragrafus tette lehetővé a *justizmordot*. Ennek során rámutat arra is, hogy „mind ez nem taxatíve került a törvényerejű rendeletbe, hanem különböző törvényhelyekre történt hivatkozással, s ezzel a közvéleményt teljességgel sikerült félrevezetni”.⁴ Feltehető, hogy Mansfeldet is sikerült megtéveszteni. Nagyon valószínű, hogy Mansfeld meg volt győződve arról, hogy fiatalkorúsága miatt az élete nem forog veszélyben. Ismeretes, hogy a vizsgálati fogságban és a bíróság előtt is nagyoló kijelentéseket tett, valamint kamaszosan pimasz magatartást tanúsított. A másodfokú tárgyaláson viszont magatartása teljesen megváltozott, megpróbált szimpátiát kelteni maga iránt, valamint

² Eörsi László: Mansfeld Péter. A valóság és a mítosz. In: Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956*. Budapest: Noran, 2003. 285.; Jobbágyi Gábor: A „pesti srácok” büntetőügye. (Mansfeld Péter és társai elítéltetése). In: Jobbágyi Gábor: *Ez itt a vértanúk vére*. Budapest: Kairosz, 1998. 131.

³ *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1952. Ez a jogszabálygyűjtemény a Büntető Törvénykönyv hiányzó különös részét volt hivatott pótolni. 1952-ben állította össze az Igazságügyi Minisztérium. A munka során azonban nemcsak összegyűjtötték a hatályos büntetőjogi szabályokat, hanem számos ponton ki is „igazították” őket. Mindez tehát úgy történt, hogy a módosításokat sem az országgyűlés, sem az Elnöki Tanács nem hagyta jóvá. Lásd: Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*. Budapest: Zrínyi, 1993. 23.

⁴ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest: Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2001. 144.

visszavonta korábbi vallomásait is. Nem tudhatjuk, de könnyen elképzelhető, hogy ha tisztában lett volna az őt fenyegető veszéllyel, akkor korábban is taktikusabban viselkedett volna.

Legpontosabban tehát Zinner tártá fel a jogi hátteret, bár ő sem ástott le kellő mélységig. Nem vizsgálta meg, hogy milyen törvényhelyekre utalt a törvényerejű rendelet, s ezek mikor keletkeztek, illetve mióta voltak hatályosak. Mindezek megállapítása pedig a törvényerejű rendelet szövegéből kiindulva, a korabeli büntetőjogi szabályok felhasználásával elvégezhető.

Az 1957. évi 4. tvr. és a 34. tvr. vonatkozó részei ugyanazon előírásokat tartalmazzák a fiatalkorúak „ellenforradalmi bűncselekményeivel” kapcsolatosan. A 4. tvr. 5. §-a, illetve a 34. tvr. 23. §-a tartalmilag megegyezik. Egyedül a „gyorsított eljárásban” kifejezést váltották fel a „megyei népbírói tanács által lefolytatott eljárásban” formulára. A témánk szempontjából leglényegesebb (3) bekezdés viszont betűről betűre egyezik a két jogszabályban. A 4. tvr. szövege így szól:

„5. § (1) A gyorsított eljárásban elbírált bűntettek büntetése halál.
[...]

(2) A Bt.⁵ 53. §-a a gyorsított eljárásban nem alkalmazható.

(3) Ha a terhelt fiatalkorú, a büntetést az 1951. évi 34. számú törvényerejű rendelet (Ftvr.) 8. §-ának rendelkezései szerint kell kiszabni. Ez a szabály azonban a BHÖ 12. pontjában foglalt rendelkezéseket nem érinti.”

A naiv olvasó ebből valóban nem sejt semmit. Sőt, ha veszi a fáradságot és felüti a jelzett jogszabályokat, eleinte még akár meg is nyugodhatna. Az 1951. évi 34. tvr. (hivatalos címe szerint: „a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntetőeljárásai rendelkezésekről”) ugyanis a következőket írja elő:

⁵ 1950. évi II. tv. a Büntető Törvénykönyv általános részéről. A hivatkozás nélküli (1949 utáni) jogszabályok forrása a *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, évente.

„8. §: (1) Fiatalkorúra halálbüntetést vagy életfogytig tartó börtönt kiszabni nem lehet, kivéve, ha ezt a törvény külön rendeli; azok helyett a fiatalkorúval szemben határozott tartamú börtönbüntetést kell megállapítani. (2) A fiatalkorúra kiszabható börtönbüntetés leghosszabb tartama tizenöt év, ha a törvényben egyébként megállapított büntetés halál vagy életfogytig tartó börtön, – tíz év, ha a törvény egyébként tíz évnél hosszabb tartamú börtönbüntetést rendel, feltéve mindkét esetben, hogy a fiatalkorú a cselekmény elkövetésekor tizenötödik életévét már betöltötte. Ezeken az eseteken kívül a börtönbüntetés leghosszabb tartama a fiatalkorúra is ugyanaz, mint amelyet a törvény a cselekmény elkövetőjére egyébként megállapít, de legfeljebb öt év.”

Mindez első ránézésre éppen ellentétes az eddigi megállapításokkal, hiszen azt mondja ki, hogy „fiatalkorúra halálbüntetést [...] kiszabni nem lehet”. Igaz, az 1951-es tvr. rögtön így folytatódik: „kivéve, ha ezt a törvény külön rendeli”. A tárgyalta 1957-es tvr.-ek pedig a BHÖ 12. pontjára utalnak is ilyen kivételként. Mielőtt ennek tartalmát megvizsgálánk, érdemes átfutni a Btá. 53. §-ának rendelkezéseit is, amelyek a következőket tartalmazzák:

„53. §. Ha külön törvény másképp nem rendelkezik, az egyébként halállal büntetendő büntett büntetése életfogytig tartó börtön, ha azt olyan személy követi el, aki tizennyolcadik évét már meghaladta, de huszadik évét még nem töltötte be.”

Az 1957. évi 4. tvr. 5. § (2) bekezdése szerint mindez nem vonatkozik a gyorsított eljárásra, az 1957. évi 34. tvr. 23. §. (2) bekezdése szerint pedig a megyei népbíróági tanács eljárásaira sem. Mindez azt jelenti, hogy bár a Btá. szerint a 18–20 éves fiatal felnőttek sem sújthatók halálbüntetéssel, az „ellenforradalmi” ügyekre ez az enyhítés nem alkalmazható. Mindez azonban a Mansfeld-ügyet nem érinti, hiszen Mansfeld Péter 17 évesen követte el főbenjáró „bűneit”.

A megoldás kulcsa tehát most már csak a BHÖ 12. pontja lehet, amely azonban zavarba ejtő módon a következőket tartalmazza:

„12. pont: a 92. pont és a 94. pont (1) bekezdésének rendelkezéseit az 1. pont (1) bekezdésében meghatározott bűncselekményekre, a 94. pont (2) bekezdésének rendelkezéseit pedig az 1–5. és a 7–9. pontokban meghatározott bűncselekményekre is alkalmazni kell.”

Vagyis: egyértelmű szabályozás ezúttal sem olvasható, a kutatás során tehát újra mélyebbre kell ásni. Valószínűleg ez volt az a pont, ahol az 1957-es év ügyvédei és az ezredforduló idején kutató történészek feladták azt a szándékukat, hogy végére járjanak a kérdés jogi hátterének. Pedig a nyomozást érdemes folytatni, hiszen korábban nem sejtett összefüggések derülnek ki ennek végén. Mielőtt azonban a BHÖ fent idézett újabb pontjainak tartalmát elemeznénk, tehetünk egy újabb kitérőt. A BHÖ összeállítói lábjegyzetekkel utaltak arra, hogy az egyes pontok melyik korábbi jogszabályra alapulnak. A BHÖ 12. pontja e szerint az 1946. évi VII. tc.⁶ 11. § (3) bekezdése alapján született meg. Az idézett törvény „a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szólt, de Sulyok Dezső már annak idején „hóhértörvénynek” nevezte. Mint látható, egyeseket még 13 évvel születése után is hóhérkézre juttatott ez a törvény. Az említett bekezdés a következőket tartalmazza:

„11. § (3) A jelen törvényben meghatározott bűncselekményekre a népbíráskodás körében irányadó anyagi és eljárási büntetőjogi szabályokat a jelen törvényből folyó eltérésekkel kell alkalmazni. A külön tanács eljárásában az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerőre emelt 81/1945. M. E. számú rendelet 49. és 50. §-ai (az 1440/1945. M. E. számú rendelet 20. §-a) nem nyernek alkalmazást.”

Mindez azt jelenti, hogy az államellenes és politikai bűncselekmények tárgyalásakor is a háborús bűnösök felelősségre vonásának

⁶ Lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.)

⁷ Az idézett jogszabályokat lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.)

céljából létrehozott népbíróságok eljárásait kellett alkalmazni. Mint látni fogjuk, a 16 éves kor feletti fiatalok kivégzését eredetileg szintén 1945-ben, a háborús bűnök elkövetőivel szemben vezették be. De hogyan is kapcsolódik a „hóhértörvény” és az 1945-ös népbíró-sági törvény a Mansfeld-ügyhöz? Ehhez újabb pontokat kell megismernünk a BHÖ-ből. Ennek 12. pontja – mint láttuk – három további pontra utalt, amelyek közül a fiatakorúak halálbüntetésére a 94. pont (1) bekezdése vonatkozik:

„94. pont (1): Ha a fiatakorú a jelen fejezetnek 82. és következő pontjaiban meghatározott bűncselekményt élete tizenötödik évének betöltése után követte el, az arra megállapított büntetést az 1951. 34. tvr. 8. §-ának (2) bekezdésében, valamint 9. és 10. §-ában foglalt korlátozásokra tekintet nélkül lehet vele szemben alkalmazni; halálbüntetést mégis csak akkor lehet kiszabni, ha a fiatakorú a cselekmény elkövetésekor tizenhatodik életévét már betöltötte.”

Ez a szabály eredetileg (alapját az 1.400/1945. ME. rendelet 15. §-a jelentette) csak a háborús és népellenes bűncselekményekre vonatkozott (ezek szerepelnek a BHÖ „82. és következő pontjaiban” is). Azonban a BHÖ – fentebb már idézett – 12. pontja ezt a rendelkezést kiterjesztette a BHÖ 1. pont (1) bekezdés alá tartozó bűncselekményekre is. Ez a pont a következőképpen hangzik:

„1. pont (1) Büntett miatt büntetendő, aki a Magyar Népköztársaság Alkotmányában meghatározott *népi* demokratikus államrend vagy *népköztársaság*⁸ megdöntésére irányuló cselekményt követ

⁸ Az 1946. évi VII. tc. 1. §-a (a BHÖ idézett pontjának eredete) természetesen még a „*demokratikus* államrend vagy *demokratikus* köztársaság megdöntésére” kifejezést használta. 1949-ben azonban az országgyűlés két bizottsága ezt „értелеmszerűen” módosította az új alkotmány fogalmainak megfelelően. A kérdés nem került az országgyűlés plenáris ülése elé. Lásd: A *hatályos anyagi büntetőjogi szabályok*, 60. Utal még rá: Kahler: *Joghalál*, 77.

el, mozgalmat vagy szervezkedést kezdeményez, vezet vagy azt lényeges anyagi támogatásban részesíti.” (Kiemelés – B. P.)

Mindez a következőket jelenti: 1952-ben, a BHÖ összeállításakor önkényesen úgy döntött a pártállami vezetés, hogy a 16–18 éves korosztály tagjait, akik ellen addig csak háborús és népellenes ügyben lehetett halálos ítéletet kiszabni, ettől kezdve a „népi demokratikus államrend vagy népköztársaság megdöntése” (vagy annak kísérlete) miatt is akasztófára lehessen juttatni. Erre a *de facto* törvénymódosításra sem az országgyűlés, sem az Elnöki Tanács nem adott felhatalmazást... Mint ismeretes, az 1956 utáni megtorlás mártírjai ellen az egyik leggyakoribb vád épp a BHÖ 1. pont (1) bekezdése volt. Ezért a bűncselekményért pedig tehát 1952 óta ki lehetett végezni 16 éves fiatalokat is! Tévedés tehát Eörsi László azon állítása, hogy „1957. július [valójában: június] 15-én hatályba lépett a 34. sz. törvényerejű rendelet, ami lehetővé tette a fiatakorúak halálbüntetését”.⁹ Ez ekkor már öt éve lehetséges volt! Ugyanezt a hibát Jobbágyi Gábor is elköveti, amikor azt írja, hogy a „34. tvr.-nek nem volt visszaható hatálya”, ezért kellett a hatalom részéről megszervezni a fiatalok „beugratását” egy összeesküvésbe.¹⁰ Erre semmi szükség nem volt, hiszen már évek óta hatályos volt a BHÖ-ben is a fiatakorúak halálbüntetése.

Végül érdemes megvizsgálni még a BHÖ 94. pont (1) bekezdés eredetét is. Ennek jogszabályi alapja az 1.400/1945. ME. rendelet 15. §-a jelenti. Eszerint:

„15. § A népbíróság a fiatakorúak bűnügyében is eljár.

Ha a fiatakorú a cselekményt élete tizenötödik évének betöltése után követte el, a Bn.¹¹ II. fejezetének IV. cikkében meghatározott intézkedéseken felül a 3. §-ban felsorolt büntetések

⁹ Eörsi: Mansfeld Péter, 285.

¹⁰ Jobbágyi: A „pesti srácok”, 131.

¹¹ Büntető novella, vagyis az 1908. évi XXXVI. tc. <https://net.jogtar.hu/ ezer-ev-torveny?docid=90800036.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.)

alkalmazásának is helye van. Halálbüntetést mégis csak akkor lehet kiszabni, ha a fiatalkorú a cselekmény elkövetésekor tizenhatodik életévét már betöltötte.”

Ez a szöveg, mint látható, már 1945-ben kimondta a 16 éves fiatalok halálbüntetésének lehetőségét, bár kizárólag a háborús bűnök ügyében eljáró népbíróági perekben. Az 1440/1945. ME. rendelet 1945. április 27-én kelt és május 1-jén lépett hatályba. Azonban nem ez volt az Ideiglenes Nemzeti Kormány első rendelete a népbíróágokról. A 81/1945. ME. rendelet 22. §-a (január 25; hatályba lépett február 5-én) még ezen a téren is másképp rendelkezett:

„22. § A népbíróság a fiatalkorúak ügyében is eljárhat. Fiatalkorúak ügyében az 1908. évi XXXVI. tc. II. fejezetének IV. cikkében meghatározott intézkedéseken kívül a jelen rendelet 3. §-ában megjelölt büntetések alkalmazásának is helye van, mégis azzal az eltéréssel, hogy halálbüntetés nem szabható ki, börtön- vagy fegyházbüntetés pedig csak a 15. életévét betöltött fiatalkorúval szemben alkalmazható.”

A januári rendelet tehát még csak azt írta, hogy a népbíróság is eljárhat fiatalkorúak ügyében, továbbá kimondottan tiltotta a halálbüntetés kiszabását!

Miután az előzmények feltárása során sikerült eljutni időben visszafelé haladva a kiindulópontoz, érdemes röviden áttekinteni a történeteket ezúttal sorrendben is.

A kormány 1945 elején fogadta el a háborús bűnösök felelőségre vonásáról és a népbíróságok felállításáról intézkedő rendeletet (81/1945. ME. r.). Ebben a fiatalkorúak halálbüntetését kategorikusan kizárták. A rendelet módosításakor, 1945 tavaszán – továbbra is csak háborús és népellenes bűnök miatt – a 16. évüket betöltött fiatalok halálbüntetését lehetővé tették (1440/1945. ME. r.). Ez a formula emelkedett törvényerőre 1945 őszén (1945. évi VII. tc.).

1946 márciusában a nemzetgyűlés elfogadta az 1946. évi VII. tc.-et, amely halálbüntetéssel sújtotta a demokratikus államrend

és a köztársaság ellen szervezkedőket. A fiatalkorúak büntetéséről e jogszabály nem rendelkezett. 1949-ben e törvény hatályát a népi demokratikus rend és a népköztársaság védelmére módosították, országgyűlési bizottsági jelentés alapján, de törvénymódosítás nélkül.

1950-ben a Btá. már azt mondta ki, hogy a 18–20 éveseket sem lehet kivégezni, kivéve ha azt más törvény nem rendeli el. 1951-ben az Elnöki Tanács elfogadta a fiatalkorúakra vonatkozó sajátos büntetőjogi szabályokat (1951. évi 34. tvr.). Ez tiltotta ugyan a halálos ítéletet, de kivételként (ha más törvény azt elrendeli) mégis megengedte azt.

1952-ben, a BHÖ összeállításakor a 16 évet betöltött fiatalok halálbüntetésének lehetőségét megerősítették a háborús bűnök elkövetésének esetében. Ezúttal külön is megerősítették, hogy ebben az esetben az 1951. évi 34. tvr. nem alkalmazható. Emellett – ismét jogi felhatalmazás nélkül – a fiatalkorúak halálbüntetésének lehetőségét önkényesen kiterjesztették a népi demokratikus rend elleni szervezkedés esetére is. Ezen a ponton vált halálos bűnné a későbbi forradalomban és az azt követő ellenállásban való részvétel a fiatalok számára.

1957-ben sorra születtek meg a forradalom utáni megtorlást megalapozó jogszabályok. Ezek azonban csak megerősítették a fiatalkorúak számára kiszabható halálos ítéletek lehetőségét. De Mansfeld Pétert akkor is halálra ítélték volna, ha 1957-ben a 4. és a 34. tvr.-be ezek a bekezdések nem kerültek volna be.

Források és irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-83-b. Minisztertanácsi előterjesztések és határozatok

XIX-B-1-z. Belügyminisztérium Kollégiuma

XIX-B-10. Belügyminisztérium, Határőrség Országos Parancsnoksága

XIX-J-1-j. Külügyminisztérium, TÜK iratok

XIX-J-1-k. Külügyminisztérium, Általános iratok

M-KS 276. f. 52. cs. Magyar Dolgozók Pártja, Központi Bizottság

M-KS 276. f. 53. cs. Magyar Dolgozók Pártja, Politikai Bizottság

M-KS 276. f. 54. cs. Magyar Dolgozók Pártja, Titkárság

Cseh Nemzeti Levéltár / Národní archiv (NA)

1261/0/1. Zasedání ÚV KSČ 1945–1962

1261/0/11. Politické Byro ÚV KSČ 1954–1962

1261/0/43. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného
- I. část

1261/0/44. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného
- II. část

1261/2/4. Mezinárodní oddělení ÚV KSČ 1945–1962

1481/0/3. II. celostátní konference KSČ, 1956

Szlovák Nemzeti Levéltár / Slovenský národný archív (SNA)

fond ÚV KSS (Komunistická strana Slovenska)

Cseh Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára / Archiv bezpečnostních složek (ABS)

A2. Sekretariát ministra vnitra

A6. Organizační a vnitřní správa ministerstva vnitra

H. Historický fond. H-669. Události v Maďarsku a Polsku

Prágai Katonai Levéltár / Vojenský historický archiv (VHA)
fond MNO (Ministerstvo národní obrany)

Prágai Külügyminisztériumi Levéltár / Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV)

TO-T (Teritoriální odbory – tajné) 1955–1959 Maďarsko

PZ (Politické zprávy) Budapešť 1956

Törvényhozási és jogforrások

Országgyűlési naplók

Magyarország

Az 1953. július 3-ára összehívott országgyűlés naplója I–II. Budapest: k. n., 1967.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_01/ (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.);

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_02/ (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

Csehszlovákia (cseh–szlovák közös digitális parlamenti könyvtár)

A csehszlovák Nemzetgyűlés 1954–1960 közötti jegyzőkönyvei
<http://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/011schuz/index.htm> (utolsó letöltés: 2017. november 10.)

<http://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/013schuz/index.htm> (utolsó letöltés: 2017. november 5.)

A csehszlovák Nemzetgyűlés 1954–1960 közötti irományai

http://www.psp.cz/eknih/1954ns/tisky/t0071_00.htm (utolsó letöltés: 2017. november 10.)

A Szlovák Nemzeti Tanács 1954–1960 közötti jegyzőkönyvei

<http://www.psp.cz/eknih/1954snr/stenprot/013schuz/index.htm> (utolsó letöltés: 2017. november 10.)

Jogszabály-gyűjtemények

Magyar Közlöny, 1946–1956.

Magyar Törvénytár, 1903–1930. Budapest: Franklin, 1904–1931.

Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1954–1956. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1955–1957.

Sbírka zákonů republiky Československé, 1956.

Törvények, törvényerejű rendeletek, határozatok

Magyarország

1903. évi V. tc. külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=90300005.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

1908. évi XXXVI. tc. A büntetőtörvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90800036.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.)

1930. évi XXVIII. tc. a külföldieknek a magyar korona országai területén lakhatásáról szóló 1903. évi V. tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000028.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

1945. évi VII. tc. A népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.)

1946. évi VII. tc. A demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.TV> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.)
1949. évi XX. tv. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya.
1950. évi II. tv. A Büntető Törvénykönyv általános részéről.
1951. évi 34. tvr. A fiatalokúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási rendelkezésekről.
1956. évi IV. tv. A szabálysértési bizottságokról.
1956. évi 16. tvr. A szabálysértések megállapításának rendjéről és egyes büntettek szabálysértéssé minősítéséről.
1956. évi 20. tvr. A miskolci műszaki egyetem elnevezéséről.
- 1/1956. OGY. hat. Az országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról.
- 2/1956. OGY. hat. Az országgyűlés ügyrendjéről.
1957. évi 4. tvr. A gyorsított büntető eljárás szabályozásáról.
1957. évi 34. tvr. A népbíróági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról.

Csehszlovákia

- 33/1956 Sb. Alkotmánytörvény a szlovák nemzeti szervekről.
- 45/1956 Sb. Törvény a munkaidő csökkentéséről.
- 46/1956 Sb. Törvény a főiskolai törvény kiegészítéséről és módosításáról.
- 63/1956. Sb. Törvény a Büntető törvénykönyv módosításáról.

Sajtóforrások

Felhasznált napilapok, hetilapok

Délmagyarország, 1956	Művelt Nép, 1956
Irodalmi Újság, 1956	Népszabadság, 1956
Kultúrny život, 1956	Rudé právo, 1956
Literární noviny, 1956	Szabad Nép, 1955, 1956
Magyar Nemzet, 1956	Új Szó, 1956

Külön is hivatkozott újságcikkek

- Aczél Tamás: Szenvedélyes igazságszeretet! *Irodalmi Újság*, 1956. augusztus 18.
- Aczél Tamás: Vita Friss Istvánnal. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 23.
- A Csongrád megyei kommunisták hozzáláttak az értelmiségi határozat megvalósításához. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 4.
- A júliusi határozatok végrehajtásához tettek van szükség. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 25.
- A magyar értelmiség történelmi hivatása. *Szabad Nép*, 1956. augusztus 26.
- A párt a júliusi határozat megvalósításával még inkább összeforog egész dolgozó népünkkel. *Magyar Nemzet*, 1956. október 6.
- Az értelmiség egyes kérdéseiről. *Szabad Nép*, 1956. július 15.
- Az értelmiségiek és a pártfunkcionáriusok szoros összefogására van szükség. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 11.
- Az értelmiségi határozatról, a magyar technika házának megteremtéséről, a külföldi utazásokról vitázott a MTESZ IV. közgyűlése. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 23.
- Az Írószövetség közgyűlése elé. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 16.
- Bajor Nagy Ernő: Járasi tanácselnök, ötvenhat őszén, Dunántúlon. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 16.
- Bihari László: Miskolci kocsonya. *Művelt Nép*, 1956. június 17.
- Csatár György: Az értelmiségi határozat néhány kérdéséről. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 23.
- Darvas József: Egy értelmiségi ankét margójára... *Szabad Nép*, 1956. október 7.
- „Egészséges értelmiségellenesség”. *Szabad Nép*, 1956. október 16.
- Ember Mária: Élő problémák, pezsgő vita. Értelmiségi ankét Szombathelyen. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 27.
- Értelmiségi politikánk néhány problémájáról. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 22.
- Fekete Gyula: Jóleső állampolgári gondok. *Irodalmi Újság*, 1956. augusztus 18.

- Fekete Gyula: A lenini normák végleges győzelméért. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 22.
- Fenyvesi István: Az értelmiségi pártszervezetek feladatai. *Délmagyarország*, 1956. október 9.
- Friss István: A Központi Vezetőség júliusi határozata alapján... *Szabad Nép*, 1956. szeptember 16.
- Gárdos Miklós: Az értelmiség az új politikai légkörben. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 25.
- Háy Gyula: Ne folytassunk sérelmi politikát. *Irodalmi Újság*, 1956. július 28.
- Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.
- i. s.: „Nyissunk új lapot az értelmiség kérdésében!” *Magyar Nemzet*, 1956. október 14.
- Kónya Lajos: Gondolatok a területrendezésről. *Irodalmi Újság*, 1956. október 13.
- Kónya Lajos: A „politikai” foglyokról. *Irodalmi Újság*, 1956. október 20.
- Kürti László: Kedvünkre való feladatok. *Művelt Nép*, 1956. július 29.
- Jóború Magda: Értelmiségünk néhány problémájáról. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 19.
- Lukácsy Sándor: Valahol utat tévesztett... Jegyzet Darvas József tanulmánykötetéről. *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.
- Losonczy Géza: Az értelmiségi határozatról. *Művelt Nép*, 1956. szeptember 2. https://www.archivnet.hu/sajtfigyelo/az_ertelmisegi_hatarozatrol.html (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)
- Losonczy Géza: Értsük meg egymást. Válasz Friss István elvtársnak. *Szabad Nép*, 1956. október 11.
- M. A.: Országos vitát az értelmiségi határozatról! *Magyar Nemzet*, 1956. október 11.
- Markos György: Megyerendezés és értelmiségi határozat. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 29.
- Molnár Zoltán: Népfrontot, de őszintén. *Irodalmi Újság*, 1956. október 13.
- Nagy Péter: A szellem napvilága... *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 8.
- Nagy Sándor: Buzdító. *Művelt Nép*, 1956. augusztus 12.
- Nagy Sándor: Szegedi nagy halak. *Művelt Nép*, 1956. augusztus 19. 26.

- Németh Géza: „Régi” és „új” tisztviselők. *Magyar Nemzet*, 1956. augusztus 29.
- Népfront-ankét Veszprémben az értelmiség szerepéről. *Magyar Nemzet*, 1956. október 17.
- Nógrádi Sándor: Az írók közgyűlésének néhány hozzászólásához. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 23.
- Novobáczky Sándor: Különös emberek? *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.
- Pálóczi Horváth György: Emberi kincseink. *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 1.
- Politikai biztonság, erkölcsi megbecsülés, emelkedő életszínvonal. *Magyar Nemzet*, 1956. október 9.
- Pozsgai Zoltán: Pártfunkcionáriusok és értelmiségiek tanácskozása Győrött. *Szabad Nép*, 1956. október 19.
- Tánczos Gábor: Tisztító szenvedéllyel. *Művelt Nép*, 1956. október 14.
- Vereska András: Az értelmiségi politikáról szóló határozat ügye Szegeden. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 29.
- Vita Szolnokon az értelmiség mai problémáiról. *Magyar Nemzet*, 1956. szeptember 23.

Szakirodalom és publikált források

- Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Budapest: Noran, é. n. [2006].
- A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása. Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1952.
- Ahonen, Pertti: Vliv vyhnanců a jejich organizací na politiku východního a západního Německa vůči Československu. In: Christoph Buchheim – Edita Ivaničková – Kristina Kaiserová – Volker Zimmermann (eds.): *Československo a dva německé státy*. Ústí nad Labem: Albis International, 2011. 29–52.
- A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 8. sz. 29–41.

- A Nemzetgyűlés házszabályai.* Budapest: Athenaeum, 1946.
- A pártélet további demokratizálásának útján. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 5. sz. 1–12.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa után. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 3. sz. 3–22.
- Az 1956-os forradalom és szabadságharc. *Szimpozium*, 1997. október 11–12. Előszó: Balás Piri László. Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képviselő, 1997.
- Bak M. János et al. (szerk.): *Évkönyv I.* Budapest: 1956-os Intézet, 1992.
- Balassa Zoltán: Ki adjon feloldozást? *Dimenziók*, 2. évf. (1994) 1. sz. 18–21.
- Balassa Zoltán: Megtorlás Csehszlovákiában. In: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium*, 1997. október 11–12. Előszó: Balás Piri László. Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képviselő, 1997. 25–33.
- Baráth Magdolna: Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. *Múltunk*, 44. évf. (1999) 1. sz. 138–169.
- Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII.* Budapest: 1956-os Intézet, 1999. 95–108.
- Baráth Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája. *Múltunk*, 46. évf. (2001) 1. sz. 3–58.
- Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései.* Budapest: Napvilág, 2002.
- Baráth Magdolna: A XX. kongresszus után. In: Pál Lajos – Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2006. 57–80.
- Baráth Magdolna – Sipos Levente (szerk.): *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Budapest: Napvilág – Magyar Országos Levéltár, 2006.
- Baráth Magdolna: Az államvédelem az egységes Belügyminisztériumban. *Betekintő*, 4. évf. (2010) 3. sz. 1–14. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_3_barath.pdf (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)
- Bartošek, Karel: Közép- és Délkelet-Európa. In: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve.* Budapest: Nagyvilág, 2000. 401–467.
- Beér János: Országgyűlésünk munkájának megjavításáról. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 6–7. sz. 11–32.
- Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Budapest: 1956-os Intézet, 2006.
- Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Budapest: 1956-os Intézet – Gondolat, 2007.
- Bencsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945.* Budapest: Tipico Design, 2003.
- Bencsik Péter: A határszéli gazdasági (kettősbirtokos) forgalom megszűnése (1945–50). In: Reményi Péter (szerk.): *III. magyar politikai földrajzi konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza.* Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet, 2004. 167–172.
- Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989.* Budapest: Tipico Design, 2005.
- Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137.
- Bencsik Péter: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956 őszi „fukcionárius-vita”. *Aetas*, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103.
- Bencsik Péter: A Rákosi-rendszer állama 1949–1956. In: Szabó Pál Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006.* Szeged: JATEPress, 2010. 223–254.
- Bencsik Péter: A Kádár-rendszer állama 1957–1989. In: Szabó P. Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006.* Szeged: JATEPress, 2010. 281–314.
- Bencsik Péter: Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. *Múltunk*, 57. évf. (2012) 3. sz. 153–205. <http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/bencsikp12-3.pdf> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)

- Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest: Napvilág, 2016.
- Bencsik, Péter: *Social Self-organization and Social Movements in Hungary and in Czechoslovakia in 1956*. (Konferencia-előadás, Pécs, 2016. október 14.)
- Bencsik Péter: Hidegháborúk a kelet-közép-európai államszocialista államok között. *Múltunk*, 62. évf. (2017) 3. sz. 152–189. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2018/06/bencsikp_17_3.pdf (utolsó letöltés: 2023. szeptember 23.)
- Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!": Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.
- Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*. 1956. Budapest: Kossuth, 1981.
- Berecz János (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*. Budapest: Zrínyi, 1986.
- Berkes Tamás: Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 1. sz. 104–121.
- Bihari Ottó: A képviselők és a tanácsstagok – a dolgozók küldöttei. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 4. sz. 68–83.
- Bílek, Jiří a kol.: *Vojenská a další opatření Československa v době povstání v Maďarsku na podzim 1956*. Díl 1. Praha: Historický ústav Armády České republiky, 1993.
- Bílek, Jiří – Pilát, Vladimír: Bezprostřední reakce československých politických a vojenských orgánů na povstání v Maďarsku. *Soudobé dějiny*, roč. 3. (1996), č. 4. 500–512.
- Bláhová, Ivana – Lukáš Blažek – Jan Kuklík – Jiří Sousa a kol.: *Oběti komunistické spravedlnosti. Právní aspekty politických procesů 50. let 20. století*. Praha: Auditorium, 2013.
- Blaive, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001.
- Blaive, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001. [Franciául: *Une déstalinisation manquée. Tchécoslovaquie 1956*. Bruxelles: Editions Complexe, 2005.]
- Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014.
- Buchheim, Christoph – Ivaničková, Edita – Kaiserová, Kristina – Zimmermann, Volker (eds.): *Československo a dva německé státy*. Ústí nad Labem: Albis International, 2011.
- Bukovszky, László: Štátna bezpečnosť a maďarská revolúcia roku 1956. In: Edita Ivaničková – Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja/Šamorín – Pozsony/Bratislava: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2006. 75–81.
- Bukovszky László: Október szlovákiai recepciójának tükröződése a (cseh)szlovák állambiztonsági iratokban. In: Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. 335–347.
- Courtois, Stéphane et al.: *A kommunizmus fekete könyve*. Budapest: Nagyvilág, 2000.
- Crump, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered. International Relations in Eastern Europe, 1955–1969*. London – New York: Routledge, 2015.
- Cseh Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból. Szolnok megye*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2006.
- Dósa Rudolfné: Az MDP értelmiségi politikájáról szóló 1956-os határozatának történetéhez. In: Kurucz István – László Tibor – Ruff Mihály – Vági József (szerk.): *Szemelvények a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest: MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatósága, 1982. 40–52.
- Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956*. Budapest: Noran, 2003.
- Eörsi László: Mansfeld Péter. A valóság és a mítosz. In: Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956*. Budapest: Noran, 2003. 261–304.
- Fenyvesi István: Az én '56-om. *Szegedi Műhely*, 45. évf. (2006) 4. sz. 40–76.
- Fleck Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban*. Budapest: Napvilág, 2001.

- Fodor Mihály 1956. október 8-i jelentése. In: Cseh Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 8. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2006. <http://vfek.vfmk.hu/00000034/007.html> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)
- Gál Éva et al. (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet, 1993.
- Gecsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.): *Sub clausula 1956*. (Összeállította Baráth Magdolna.) Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2006.
- Gerő Ernő: *Pártegységgel a szocialista demokráciáért*. Budapest: Szikra, 1956.
- Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*. Budapest: Kossuth, 2006.
- Hajdu Tibor: Az 1956. október 24-i moszkvai értekezéslet. In: Bak M. János et al. (szerk.): *Évkönyv I*. Budapest: 1956-os Intézet, 1992. 149–156.
- Hajdu Tibor: „A magyar reakció népellenes puccsa.” A csehszlovák KB 1956. december 5–6-i ülése a magyarországi eseményekről. In: Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv II*. Budapest: 1956-os Intézet, 1993. 125–131.
- Halko, Jozef: Az 1956-os magyar forradalmi események egyházi visszhangja Szlovákiában a csehszlovák állambiztonsági jelentések tükrében. In: Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*. Budapest: Lucidus, 2006. 161–175.
- Háy Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések*. Budapest: Interart, 1990.
- Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígézetében*. Budapest: Kossuth, 1988.
- Hegedűs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet, 1992.
- Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv II*. Budapest: 1956-os Intézet, 1993.
- Heimann, Mary: *Czechoslovakia. The State that Failed*. New Haven – London: Yale University Press, 2009.
- Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Konceptiós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Noran, 2005.
- Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Hidegháború Magyarország ellen, 1956*. Budapest: Kossuth, 1982.
- Honfi József (szerk.): *A Szovjetunió története 1945–1972. Válogatott dokumentumok*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1976.
- Horváth Julianna – Ripp Zoltán (szerk.): *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28*. Budapest: Napvilág, 1997.
- Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*. Budapest: Tarsoly, 2004.
- Horváth Miklós: *1956 hadikronikája*. Budapest: Akadémiai, 2006.
- Hruscsov, Nyikita: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25*. Budapest: Kossuth, 1988.
- Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Kolonel, 1989.
- Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha...* Budapest: Szabad Tér, 1990.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 1–2. kötet. Budapest: Szabad Tér – Kossuth, 2001–2003.
- Ivaničková, Edita – Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja/Šamorín – Pozsony/Bratislava: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2006.
- Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest: Napvilág, 1998.
- Janek István: Csehszlovákia. In: Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest: 1956-os Intézet – Gondolat, 2007. 178–203.
- Jobbágyi Gábor: *Ez itt a vértanúk vére*. Budapest: Kairosz, 1998.
- Jobbágyi Gábor: A „pesti srácok” büntetőügye. (Mansfeld Péter és társai elítéltetése). In: Jobbágyi Gábor: *Ez itt a vértanúk vére*. Budapest: Kairosz, 1998. 111–148.
- Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*. Budapest: Zrínyi, 1993.

- Kaplan, Karel: *StB o sobě. Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2002.
- Kaplan, Karel: *Doba tání 1953–1956*. (Kronika komunistického Československa. 4. díl.) Brno: Barrister & Principal, 2005.
- Király Béla – Congdon, Lee W. (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérésük és győzelmük (1956–1999)*. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, 2001.
- Kiss József: 1956 ősze Szlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. (2006) 3. sz. 3–20.
- Kmeczkó Mihály: Hogyan élték meg 1956-ot a csehszlovákiai magyarok? Visszaemlékezések színes csokra. *Dimenziók*, 2. évf. (1994) 1. sz. 10–17.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. I–V. Szekszárd: Babits, 1996–2000.
- Kovács István – Markója Imre: A bürokrácia ellen – az államigazgatás munkájának megjavításáért. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 9. sz. 13–32.
- Kőrösi Zsuzsanna – Standeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VIII*. Budapest: 1956-os Intézet, 2000.
- Kövér György: *Losonczy Géza. 1917–1957*. Budapest: 1956-os Intézet, 1998.
- Kurucz István – László Tibor – Ruff Mihály – Vági József (szerk.): *Szemelvények a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest: MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatósága, 1982.
- Litván György: Mítoszok és legendák 1956-ról. In: Kőrösi Zsuzsanna – Standeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VIII*. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. 205–218.
- London, Artur: *Beismerő vallomás. A prágai „nagy per”*. Budapest: Magvető, 1992.
- MacArthur, Brian (szerk.): *A XX. század nagy beszédei*. Budapest: Agave, 2006.
- Markója Imre: Szocialista törvényesség és osztályharc. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 2. sz. 32–49.
- Marušiak, Juraj: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. *Múltunk*, 52. évf. (2007) 1. sz. 58–103.
- Marušiak, Juraj: Študentský majáles v roku 1956 v uliciach Bratislavy a jeho dôsledky. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy, Zväzok XXI*. Bratislava: Muzeum mesta Bratislavy, 2009. 99–116.
- Marušiak, Juraj: Unspectacular Destalinization: The Case of Slovak Writers after 1956. *Hungarian Historical Review*, vol. 5. (2016), no. 4, 834–853.
- Mastny, Vojtech – Byrne, Malcolm: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest: CEU Press, 2005.
- Mastny, Vojtech: The Warsaw Pact as History. In: Vojtech Mastny – Malcolm Byrne: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest: CEU Press, 2005. 1–74.
- Matthews, John P. C.: *Majales: The Abortive Student Revolt In Czechoslovakia in 1956*. (CWIHP Working Paper, no. 24.) Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold War International History Project, 1998.
- McDermott, Kevin – Sommer, Vítězslav: *The ‘Club of Politically Engaged Conformists’? The Communist Party of Czechoslovakia, Popular Opinion and the Crisis of Communism, 1956*. (CWIHP Working Paper, no. 66.) Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold War International History Project, 2013.
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest: Osiris, 2007.
- Mičunović, Veljko: *Tito követé voltam. Moszkva, 1956–1958*. Budapest: Interart, 1990.
- Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. *Századok*, 148. évf. (2014.) 1. sz. 91–111.
- Molnár Miklós – Nagy László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Párizs: Magyar Füzetek, 1983.
- Molnár Miklós: *Egy vereség diadala. A forradalom története*. Budapest: Educatio, 1991.

- Molnár Imre: 1956 hatása és következményei Csehszlovákiában. In: Zombori István (szerk.): *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historica Ecclesiastica Alapítvány, 2010. 93–103.
- Nagy Enikő: A Magyar Természettudományi Múzeum tragédiája 1956-ban. <https://ujkor.hu/content/a-magyar-termeszettudomanyi-muzeum-tragediaja-1956-ban> (utolsó letöltés: 2023. szeptember 22.)
- Nagy Imre: „A magyar nép védelmében”. *Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Párizs: Magyar Füzetek, 1984.
- Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957*. (Szerk. Vida István.) Budapest: Gondolat Kiadó – Nagy Imre Alapítvány, 2006.
- Nemes Dezső et al. (szerk.): *A magyar forradalmi munkásmozgalom története 1–3*. Budapest: Kossuth, 1970.
- Neumannová, Jana: *Strana a spisovatelé v roce 1956 – II. sjezd SČSS*. Praha: kézirat, 1969.
- Орехова, Е. Д. – Середа, В. Т. – Стыкалин, А. С. (ред. сост.): *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*. Москва (Moszkva): Росспэн, 1998.
- Pál Lajos – Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2006.
- Pánek, Jaroslav – Tůma, Oldřich et al.: *A History of the Czech Lands*. Prague: Karolinum, 2009.
- Pártegységgel a szocialista demokráciáért! *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 8. sz. 1–10.
- Pernes, Jiří: Ohlas maďarské revoluce roku 1956 v československé veřejnosti. Z interních hlášení krajských správ ministerstva vnitra. *Soudobé dějiny*, roč. 3. (1996), č. 4. 512–526.
- Pernes, Jiří: Československý rok 1956. K dějinám destalinizace v Československu. *Soudobé dějiny*, roč. 7. (2000), č. 4. 594–618.
- Pernes, Jiří: Rok 1956 očima československého historika. In: Muriel Blaive: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001. 459–481.
- Pernes, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.
- Pernes, Jiří: The Establishment and First Crisis of the Communist Regime. In: Jaroslav Pánek – Oldřich Tůma et al.: *A History of the Czech Lands*. Prague: Karolinum, 2009. 494–520.
- Pernes, Jiří: Communist Czechoslovakia on a Journey from a Consolidation of Totalitarianism Towards a Liberalization of the Regime. In: Jaroslav Pánek – Oldřich Tůma et al.: *A History of the Czech Lands*. Prague: Karolinum, 2009. 523–535.
- Pernes, Jiří: *Zprávy z Prahy 1953*. Praha: Academia, 2016.
- Persa Krisztina: *Igazgatásrendészeti füzetek. Ütlevérendészet*. I. kötet. Budapest: Rendőrtiszti Főiskola, 1991.
- Pešek, Jan: Maďarské udalosti roku 1956 a Slovensko. *Historický časopis*, roč. 41. (1993), č. 4. 430–442.
- Péteri György: Tisztogatás és patronálás: Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958. *Aetas*, 21. évf. (2006) 1. sz. 186–210.
- Popély Árpád: A szlovák pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In: Edita Ivaničková – Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja/Šamorín – Pozsony/Bratislava: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2006. 57–74.
- Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014.
- Popély, Árpád: The Bratislava Új Szó and the Hungarian Revolution of 1956. The Anti-revolutionary Propaganda in the Hungarian-language Daily of the Communist Party of Slovakia. In: Barnabás Vajda et al.: *Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czecho-Slovakia and Hungary (1938–1968)*. Komárom/Komárom: Faculty of Education of University of J. Selye, 2016. 73–96.
- Popély Árpád: Az Új Szó szerepvállalása az 1956-os forradalom idején. *Eruditio – Educatio*, 11. évf. (2016) 4. sz. 11–18.

- Popély Árpád: A pozsonyi Új Szó és az 1956-os magyar forradalom. A forradalommal szembeni propaganda a szlovákiai magyar pártlapban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 18. évf. (2016) 4. sz. 11–31.
- Popin, Vladimir: *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében*. Újvidék: Fórum, 2006.
- Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Budapest: Magvető, 1990.
- Rainer M. János: Szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ban. In: Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv II*. Budapest: 1956-os Intézet, 1993. 19–38.
- Rainer M. János – Szereda, Vjacseszlav (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I–II. Budapest: 1956-os Intézet, 1996–1999.
- Rainer M. János: Az eszmék útja, előzmények és események. In: Király Béla – Congdon, Lee W. (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérésük és győzelmük (1956–1999)*. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, 2001. 21–45.
- Rainer M. János: A hálózati ember – töredékek egy portréhoz. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004. 53–76.
- Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2007.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. Budapest: Napvilág, 1997.
- Reményi Péter (szerk.): *III. magyar politikai földrajzi konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza*. Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet, 2004.
- Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest: Zrínyi – Új Magyarország, 1991.
- Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest: 1956-os Intézet – Sík Kiadó, 1999.
- Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest: Korona, 2002.
- Roska István et al. (szerk.): *A Varsói Szerződés szervezete 1955–1985. Dokumentumok*. Budapest: Kossuth, 1986.
- Rubinstein, Joshua: *Sztálin utolsó napjai*. Budapest: Európa, 2017.
- Rupnik, Jacques: Promeškané setkání. Rok 1956 v pohledu z Prahy. *Soudobé dějiny*, roč. 3. (1996), č. 4. 535–539.
- Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů, 2012.
- Simon Attila: A szlovákiai magyarok és az 1956-os forradalom. In: Edita Ivaničková – Simon Attila (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja/Šamorín – Pozsony/Bratislava: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2006. 41–55.
- Ständeisky Éva: Az értelmiség Magyarországon 1945 után. *História*, 12. évf. (1989) 4–5. sz. 12–14.
- Ständeisky Éva: *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990.
- Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996.
- Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII*. Budapest: 1956-os Intézet, 1999.
- Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2004.
- Štoll, Ladislav: *Třicet let bojů za českou socialistickou poesii*. Praha: Orbis, 1950.
- Szabó Bálint: „Pártegységgel a szocialista demokráciáért!” Az MDP Központi Vezetőségének 1956 júliusi határozatáról. *Propagandista*, 10. évf. (1986) 5. sz. 76–127.
- Szabó Pál Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006*. Szeged: JATEPress, 2010.
- Szalai József: A szocialista törvényesség megszilárdításának néhány kérdése. *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 33–48.

- Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993.
- Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2003.
- Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*. Budapest: Lucidus, 2006.
- Sztikalin, Alekszandr: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán – kora őszén. *Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz. 23–49.
- Tatarka, Dominik: Démon súhlasu. *Kultúrny život*, roč. 11. (1956), č. 15. 9–11., roč. 11. (1956), č. 16. 9., roč. 11. (1956), č. 17. 13. [Magyarul: *A bólogatás démona*. Pozsony: Madách, 1970., 1991.]
- Tischler János: Ács Lajos 1956. novemberi feljegyzése a budapesti lengyel nagykövet számára. *Múltunk*, 37. évf. (1992) 4. sz. 149–170.
- Tůma, Oldřich: A magyar forradalom hatása Csehszlovákiára, 1956–1968. In: Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában*. Budapest: 1956-os Intézet, 2007. 80–90.
- T. Varga György: Nagy Imre politikai levelei. *Új Fórum*, 1. évf. (1989) 4. sz. 11–39.
- T. Varga György: Levéltári dokumentumok Nagy Imréről 1955–1956. (IV. rész). *Új Fórum*, 1. évf. (1989) 8. sz. 45–47.
- Vajda Barnabás: Csehszlovákia álláspontja a magyarkérdés ENSZ-vitájában 1956–1957-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. (2006) 3. sz. 33–45.
- Vajda Barnabás: A pozsonyi magyar pedagógiai iskola 1956-os fekete szalagos akciói. In: Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*. Budapest: Lucidus, 2006. 177–195.
- Vajda Barnabás: Csehszlovákiai események az 1956-os magyar forradalom hatásai alatt. In: Zombori István (szerk.): *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historica Ecclesiastica Alapítvány, 2010. 85–92.
- Vajda, Barnabás et al.: *Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czecho-Slovakia and Hungary (1938–1968)*. Komárom/Komárom: Faculty of Education of University of J. Selye, 2016.
- Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest: Századvég – Nyilvánosság Klub, 1989.
- Vásárhelyi Miklós: Az első megghiúsított reformkísérlet. In: Hegedűs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 21–72.
- Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest: Kossuth, 1979.
- Vida István: Andropov és Gerő két beszélgetése 1956 júliusában. (Közli: Vjacseszlav Szereda és Vida István) *Tekintet*, 7. évf. (1994) 3–4. sz. 128–148.
- Visinszkij, Andrej Januarevics: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- Žáček, Pavel: „Napětí v Budapešti trvá”. Hlášení rezidentury Správy rozvědky ministerstva vnitra, 1956–1957. Edice dokumentů (1. část). *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 14. (2016) 431–471.
- Žáček, Pavel: „Napětí v Budapešti trvá”. Hlášení rezidentury Správy rozvědky ministerstva vnitra, 1956–1957. Edice dokumentů (2. část). *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 15. (2017) 339–377.
- Zborník Múzea mesta Bratislavy*, Zväzok XXI. Bratislava: Muzeum mesta Bratislavy, 2009.
- Želinský, Dominik – Binder, Werner: How Not to Prepare Majales: A Meaning-Centred Analysis of Subversive Student Performances in Communist Czechoslovakia. *Sociální studia / Social Studies*, vol. 13. (2016), no. 4, 61–79.
- Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest: Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2001.

Zombori István (szerk.): *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historica Ecclesiastica Alapítvány, 2010.
Zsilka László: Nem kért segítség. *Dimenziók*, 2. évf. (1994) 1. sz. 22–25.

A kötetben közölt írások jegyzéke és első megjelenési helye

- Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztalap” politikájának néhány történeti problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 129. tom. (2009) 111–137.
- Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi „funkcionárius-vita”. *Aetas*, 24. évf. (2009) 2. sz. 87–103.
- A „tisztalap” a magyar országgyűlésben: Az 1956. július 30. – augusztus 3-i parlamenti ülészak. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 136. tom. (2014) 149–171.
- Nagy Imre Gerő Ernő „tisztalap” politikájáról. In: Deák Ágnes – Juhász Krisztina – Marton Gellért (szerk.): *Sipos József emlékkötet*. Szeged: SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2023. 11–18.
- Csehszlovákia 1956-ban – a magyar forradalom kitöréséig. In: Mitrovits Miklós – Bencsik Péter: „A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” *Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 14–55.
- A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 5. évf. (2011) 1. sz. 1–14.
- Csehszlovákia és Magyarország 1956-ban, illetve a CSKP reakciói a magyar forradalomra. *Belvedere Meridionale*, 29. évf. (2017) 1. sz. 77–92.
- A Mansfeld-ügy jogi háttere. In: Bencsik Péter (szerk.): „Mi, szegediek megtettük az első lépést...” *Konferencia a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján*. Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 2008. 135–139.

Névmutató

- Achátz Imre 85
Aczél Tamás 54, 67, 68, 70, 72
Ács Lajos 22, 82
Aleš, Václav 173
Altomáre Iván 83
Andics Erzsébet 11, 49, 50, 52
Andropov, Jurij Vlagyimirovics
10, 12, 19, 20, 22, 31, 37, 75,
115, 118
Apró Antal 80, 98, 100
Arisztov, Averkij 181
- Bacílek, Karol 141, 143, 145, 146,
157, 175, 219, 224–226
Barák, Rudolf 127–129, 132, 133,
137, 141, 157, 158, 161, 165,
167, 169, 219, 220, 225, 226
Baráth Magdolna 8, 17, 42
Bartuška, Jan 173
Beňo, Ján 155
Berecz János 21, 234
Berija, Lavrentyij Pavlovics 141,
142, 163, 164
Berkes Tamás 154, 237
Bibó István 27
Bihari László 38
Biľak, Vasil 145
Bílek, Jiří 228
Birkás Imre 94
- Blaive, Muriel* 121, 154, 160, 210,
216, 237
Boldoczki János 83
Burda, Oldřich 165
- Čepička, Alexej 132, 138, 143, 145,
147, 148, 154, 167, 173, 174, 214
Colotka, Peter 169
Czinege Lajos 21
- Csikesz Józsefné 93
- Darvas József 69, 70
David, Pavol 229
David, Václav 131, 224–226
Déry Tibor 34, 54
Dinnyés Lajos 99, 101, 102
Dolanský, Jaromír 161
Dósa Rudolfné 50
Doubek, Bohumil 141
Drda, Jan 149
- Egri Gyula 114, 115
Eörsi László 239, 240, 245
Erdei Ferenc 61
Erdey-Grúz Tibor 83
Erdős Péter 60
- Farkas Mihály 15, 28

- Fazekas György 34, 54
 Fekete Gyula 57, 67
 Fekete Sándor 114
 Fenyvesi István 59
 Fierlinger, Zdeněk 132, 133, 136, 141
 Földvári Rudolf 85
 Friss István 35, 36, 38, 62, 64–70, 72–76, 98
 Gerő Ernő 9–25, 28, 31, 35, 38–40, 42–44, 46–47, 63, 64, 78, 81–84, 87, 93, 95, 99, 101, 107–120, 182, 214, 218, 224
 Gimes Miklós 18, 34, 54, 114, 116
 Gomulka, Władysław 122, 127
 Gottwald, Klement 122–125, 136, 137, 139, 141, 143, 146, 163, 173, 174, 211, 214, 215, 225
 Gromiko, Andrej Andrejevics 35
 Grósz Károly 24
 Grósz József 27
 Györe József 97, 98
 Hajdu Tibor 222
 Hajdú, Vavro 127, 128
 Halas, František 150
 Hammarskjöld, Dag 131
 Haraszi Sándor 34, 54
 Harrer Ferenc 99, 101
 Házy Gyula 36, 54, 67, 71, 72
 Házi Árpád 85
 Hegedüs András 9, 10, 11, 12, 24, 32, 41, 78, 81, 83–86, 101, 106, 107, 196
 Hegyi Imre 97
 Hendrych, Jiří 219
 Heyrovský, Michael 155, 156
 Hidas István 83
 Hódos György 123
 Hollós Ervin 234
 Hoření, Zdeněk 217
 Horváth Imre 83
 Horváth Miklós 44
Horváthné Szélpál Mária 8
 Hrubín, František 150, 151, 161
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 7, 9, 44, 112, 127–130, 133–136, 142, 163, 178, 180, 212, 218, 220, 221
 Hruška, Ceněk 173
 Husák, Gustáv 124, 128, 176
 Jablonický, Jozef 157
 Jobbágyi Gábor 239, 240, 245
 Juhász Imréné 97
 Kádár János 9, 11, 20, 21, 23–25, 28, 39, 42, 117, 118, 119, 181, 222, 237
 Kahler Frigyes 8
 Kahuda, František 155, 156, 158, 159, 161, 172, 173
 Kállai Gyula 69
 Kaplan, Karel 134, 142, 144, 145, 147
 Karácsonyi Béla 102
 Kiss Imre 85
 Kiss József 222
 Kiss Károly 94, 95, 207
 Klíma, Karel 235

- Kolář, Jiří 150
 Kónya Albert 83
 Kónya Lajos 27
 Konyev, Ivan 130
 Kopecký, Václav 137, 141, 143, 163, 170
 Kopřiva, Ladislav 143, 164
 Kossa István 10, 224
 Koucký, Vladimír 141, 228
 Kovács István 11, 44, 70, 75
 Köböl József 106, 114
 Krajčír, František 138
 Kratochvíl, Václav 172
 Kristóf István 84
 Krutina, Vratislav 131
 Kubač, František 175
 Kulczyński, Stanisław 83
 Kupec, Ivan 153, 162
 Lazarová, Katarína 151–153
 Lenin, Vlagyimir Iljics 137, 140
 Lomský, Bohumír 145, 172
 London, Artur 127, 128, 140
 Losonczy Géza 27, 35, 36, 38, 60, 62–73, 76, 86, 87, 118
 Lukács György 11
 Majling, Pavol 175
 Major István 217
 Malenkov, Georgij Makszimilianovics 112
 Mansfeld Péter 239–247
 Márkus István 67
 Marosán György 11, 68, 83
Marušiak, Juraj 8, 155, 223, 229
 Matolcsi János 102
 Méray Tibor 54, 67, 72
 Mesterházy Lajos 60
 Mikojan, Anasztasz 9, 10, 12, 18, 109, 119, 120
 Mindszenty József 233
Mitrovits Miklós 8, 210, 211
 Mňačko, Ladislav 153
 Molnár Ernő 85
 Molnár János 234
 Molnár Miklós 15, 23
 Münnich Ferenc 11, 207, 235, 236
 Nagy Dániel 93
 Nagy Imre 15, 18–20, 22–25, 27, 28, 37, 38, 43, 44, 67, 88, 108–120, 127, 160, 185, 211, 212, 222, 224, 236
 Nagy Mária 10
 Nánási László 96
 Nejedlý, Zdeněk 143
 Němec, Ladislav 155, 157–159
 Nemes Dezső 21
 Nezval, Ferenc 83
 Nezval, Vítězslav 149, 150, 152, 170
 Nikotić 165
 Nógrádi Sándor 11, 12, 14, 66, 68, 74, 75, 114
 Nonn György 29, 43, 78, 87–95, 101
 Novobáczky Sándor 71, 197
 Novomeský, Ladislav 128, 176
 Novotný, Antonín 125–127, 131–144, 146, 148, 157, 160, 161, 163–169, 172–174, 178, 181, 211, 213, 215, 218–222, 225

Nyers Rezső 11, 83
 Orbán László 61
 Pálóczi Horváth György 58
 Parragi György 25, 77, 107
 Pavel, Josef 140
Pernes, Jiří 151, 152, 154, 216, 237
Pešek, Jan 222
 Péter Gábor 89
Pilát, Vladimír 228
 Piller, Jan 127
 Piros László 189, 190
 Pobožný, Vincent 164
 Pongrácz Kálmán 79, 99, 100, 102
Popély Árpád 8, 222

Rainer M. János 8, 12, 17, 44, 51, 66
 Rajk László 36, 89, 123
 Rákosi Mátyás 9–11, 15–20, 23,
 27, 28, 30, 31, 35, 39, 40–42,
 44, 46, 47, 49, 62, 63, 73, 78, 81,
 108–110, 112–114, 117–119,
 123, 178, 182, 185, 211–214
 Reiman, Pavel 151
 Rendek, Ignác 176
Révész Sándor 16
 Roman, Valter 119
 Rónai Sándor 83, 98, 105, 106
Roncz Melinda 8
 Rupnik, Jacques 237, 238
 Ruznyák István 69

 Sárfi Rózsi 94, 105, 106
 Sási János 105
 Sebes István 98
 Seifert, Jaroslav 150–152, 161

Simon Attila 8
 Široký, Viliam 125, 131–135, 141,
 146, 165, 168, 171, 175, 178,
 220, 225, 235
 Škoda, Václav 173
 Slánský, Rudolf 123–125, 129,
 136, 140, 141, 145, 146, 149,
 163, 164, 167, 169, 174, 214
 Šling, Otto 129, 140, 164
 Smrkovský, Josef 129, 140
 Sólyom László 89
 Sótér István 69
 Špitzer, Juraj 153, 162
 Šrobár, Vavro 164
Standeisky Éva 8, 50
 Štoll, Ladislav 143, 150–152, 170,
 173
 Strechaj, Rudolf 174, 175, 177
 Sulyok Dezső 243
 Šváb, Karel 129, 146, 164
 Švermová, Marie 128, 129, 140
 Svoboda, Ludvík 173

Szabó Bálint 21
 Szádeczky-Kardoss Elemér 98
Szakolczai Attila 8, 77, 110
 Szilágyi József 34, 54
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 7,
 30, 122, 124, 125, 130, 132–136,
 139, 140, 142, 143, 146, 149,
 155, 163, 170, 211
 Szukarno 181
 Szuszlov, Mihail 134

 Tánczos Gábor 73, 74
 Tardos Tibor 34, 54
 Tatarka, Dominik 153

Taufer, Jiří 151, 152, 170
 Taussigová, Jarmila 164
 Tildy Zoltán 27
 Tito, Josip Broz 123, 164, 179

 Urbán Ernő 85, 86

 Vajdai Lajosné 106
 Varga Károly 105
 Vásárhelyi Miklós 16, 18, 34, 54,
 114
 Vass István 50

Vég Béla 83, 85
Vida István 19
 Visinszkij, Andrej Januarevics
 91, 123

 Zápotocký, Antonín 125, 126,
 132–134, 137, 141, 143, 146,
 148, 152, 165, 170, 180, 181,
 211, 214, 215, 220, 221, 224
 Zelk Zoltán 54
 Zinner Tibor 240, 241
 Zupka, František 181

Tárgymutató

- alkotmány 13, 60, 61, 78, 80, 87, 99, 103, 105, 107, 122, 174–177, 216, 244
állambiztonság 94, 123, 136, 137, 141, 146, 155, 158, 164, 166, 210, 211, 223,
226, 229, 235, 236
Állami Egyházügyi Hivatal 171
államvédelem, Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 28–30, 85, 89, 90, 94, 95, 183,
189, 192, 202, 234, 236
amnesztia 88, 110, 156, 207, 236
ártatlanság védelme lásd Visinszkij-elv
- beismerés (beismerő vallomás) szerepe lásd Visinszkij-elv
békekölcsön 31, 47, 111
Belügyminisztérium 14, 29, 30, 183, 197
beszolgáltatás (beadás, begyűjtés) 32, 39, 40, 79, 89, 96, 110, 112, 126, 177,
179
betétlap (útlevéllap) 194, 196, 198
BHÖ 240–245, 247
burzsoá nacionalizmus 124, 128, 162, 163, 167, 174, 175
büntető törvénykönyv (Btá., Btk.) 30, 187, 236, 237, 240–242, 247
bürokrácia (bürokratikus, bürokratizmus) 13, 26, 36, 41, 51, 71, 74, 80, 101,
142–145, 166, 171, 195
- cenzúra 36, 135, 152, 157, 162, 232
cionizmus 123
- Csehszlovák Ifjúság Szövetsége (CSISZ) 155, 156, 159, 172
Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) 121–129, 131–132, 134–138,
142–144, 147, 149, 152, 155–165, 170–175, 177, 179–181, 210, 212–214,
216–222, 224–226, 230, 232, 235–237
Csemadok 231

decentralizáció (decentralizálás) 13, 26, 33, 41, 85, 144, 147, 166, 168, 171, 176, 178, 194
 desztalinizáció (desztalinizálás) 124, 237
 diákmajális lásd majális
 dogma (dogmatikus/dogmatizmus) 43, 51, 54, 56, 57, 69, 75, 89, 95, 150, 168
 Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) 155, 160
 egyház 107, 123, 164, 171, 229, 233
 Egységes Földműves Szövetkezet (EFSZ) 131
 életszínvonal 13, 31, 38, 47, 51, 109–111, 124, 126, 138, 142, 166, 168, 178–181, 214, 218, 221, 237
 ellenforradalom 23, 42, 43, 72, 218–221, 223–225, 232, 233, 241, 242
 Elnöki Tanács 12, 25, 26, 30, 46, 79, 80, 82–84, 96, 99, 103, 104, 187, 240, 245, 247
 ENSZ 131, 226
 értelmiség 16, 34–36, 38, 46–66, 68–71, 74, 75, 110, 111, 118, 143, 144, 146, 159–162, 167, 170, 172, 212
 forgalom-ellenőrző pont (FEP) 185, 189, 192
 forradalom 7, 15, 16, 19, 22, 24, 26, 30, 33, 38, 42–45, 53, 57, 66, 71, 74, 75, 77, 78, 91, 103, 107, 108, 110, 112, 116, 118–121, 154, 162, 179, 181–183, 187, 202, 204, 206–211, 216–220, 223–225, 228–236, 238, 239, 247
 funkcionárius 27, 51, 53, 56–59, 61–67, 69–76, 86, 87, 123, 136, 141, 143, 145, 148, 151, 161, 164, 223
 funkcionárius-vita 46, 66, 70, 86
 halálbüntetés 30, 124, 242, 244–247
 határőrség (határőrizet) 169, 183, 189–192, 194, 201, 204, 231
 határövezet 33, 183, 190–192, 203, 204
 Hazafias Népfront 24, 26, 27, 38, 46, 52, 56, 60, 83, 99, 104, 112, 220
 Hétfői Hírlap 33, 36
 hóhértörvény 243, 244
 Hullám hadművelet 44
 IBUSZ 185, 195–197
 idegenforgalom 194, 230
 Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) lásd Központi Bizottság

igazságügyi bizottság/minisztérium/szervek 13, 30, 85, 90, 103, 146, 173, 240
 interpelláció 25, 40, 41, 46, 77–79, 84, 99, 101, 102, 104–107
 intervenció 217, 220, 224, 229, 235
 irányvonal 12, 17, 47, 81, 113, 134, 141, 144, 146, 151, 165–167, 171, 173
 Irodalmi Újság 16, 36, 48, 57, 68, 70, 212
 Írókongresszus 149, 152, 153, 161, 162, 170, 213
 Írószövetség – 37, 54, 58, 66–68, 70 (magyar); 148, 149, 152, 161 (csehszlovák); 162 (szlovák); 213 (magyar és csehszlovák)
 irredentizmus 230
 júliusi határozat/platform/plénium (1956) 14, 16, 18–20, 23, 37, 38, 46, 48, 58, 64, 67–70, 72, 74, 88, 116–119
 júniusi határozat/platform/politika/program (1953) 19, 38, 49, 110, 117–119
 káder 51, 53, 58, 140, 143, 156, 157, 172, 236
 kishatárforgalom 33, 182, 189, 190, 201–203, 208, 209
 kiutazási engedély/vízum 184–186, 192, 193, 198, 199, 201, 205
 kivándorlás 182, 184, 186, 187, 199, 200
 kollektív vezetés (kollektivitás) 20, 84, 133, 138, 139, 141, 145, 163, 167, 172, 173
 kollektivizálás 109–111, 123, 166
 koncepció per 21, 29, 89, 91, 109, 111, 122–124, 126, 127, 132, 139, 148, 212
 lásd még rehabilitáció
 kongresszus ld. írókongresszus, pártkongresszus
 közigazgatási reform (területrendezés) 27, 70
 Központi Bizottság (KB) 119, 131, 133, 138, 172, 180, 222
 Központi Vezetőség (KV) 9–13, 18–20, 23, 24, 27, 28, 33–35, 46–49, 59, 64, 68, 73, 76, 78, 82, 83, 86, 88, 108, 110, 112–117, 119, 182, 220
 kulák (kuláklista) 28, 86, 110, 111, 126, 145, 146, 166, 213
 Kultúrny život 153, 162
 Külföldi Kapcsolatok Bizottsága (KKB) 184, 192
 Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) 185, 186, 192, 193, 206
 Legfelsőbb Bíróság 25, 80, 89, 95, 99, 129, 164
 lenini elvek/normák/politika/vonal 88, 113, 134, 139, 140, 166, 170

letelepedési engedély/tilalom 32, 84, 191, 207
 Literárni noviny 152, 161, 212

Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 9, 11, 16, 34, 38, 39, 42, 46–48, 54, 55, 58–61, 64, 69, 74, 78, 80, 101, 108, 114–116, 118, 160, 182, 199, 202, 217, 218, 220, 222, 236

Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) 153

Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 235

Magyar Közlöny 106

Magyar Nemzet 56, 60, 61

Magyar Szó 37

Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 89, 118, 119, 207, 217, 222

Magyar Tudományos Akadémia (MTA) 24, 64, 83

majális (diákmajális) 156–161, 212

marxizmus (marxizmus-leninizmus) 50–52, 64, 133, 142, 158, 170

MDP lásd Magyar Dolgozók Pártja

MEFESZ lásd Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége

Megbízottak Testülete (MBT) 174–177

Minisztertanács 25, 27, 31–33, 35, 54, 83, 103, 106, 186, 203

Mladá fronta 156, 157

Mladá tvorba 162

MSZMP lásd Magyar Szocialista Munkáspárt

MTA lásd Magyar Tudományos Akadémia

Munka Törvénykönyve 32, 47, 90, 94

munkásfelkelés – 109 (poznaňi); 126, 179, 214 (plzeňi)

műszaki zár lásd vasfüggöny

Művelt Nép 16, 48, 62, 68, 86

Nagy Imre-kör 24, 36, 112, 222

Nemzetgyűlés 78, 121, 122, 126, 132, 175–178, 180, 181, 216, 217, 224, 225, 246

népbíróság 241, 242, 244–246

népfront lásd Hazafias Népfront

Népi Milícia 220, 237

normarendszer (normák) 31, 47, 168 lásd még lenini normák

Nová mysl 135, 161

Oktatási (és Kulturális) Minisztérium 83, 158, 173, 180

országgyűlés (parlament) 12, 23, 25, 26, 29, 32, 38–41, 46, 77–84, 86, 87, 90, 95, 96, 98–100–107, 109–111, 240, 244, 245, 247

osztályellenség 75, 91, 146, 163, 164, 169, 170, 229

osztályharc 89, 95, 138, 139, 141, 145, 146, 152, 163, 166, 169, 213

önkritika 20, 48, 50, 54, 58, 59, 61, 62, 70, 84, 88, 112, 116, 137, 143, 146–148, 151

ötéves terv 40, 131, 165, 168, 171, 175, 178

parlament lásd nemzetgyűlés, országgyűlés

pártállam 24, 26, 40, 77, 83, 122, 171, 177–179, 217, 245

pártegység 10, 42, 43, 68, 73, 116

pártellenzék 15–17, 28, 47, 50, 66, 69, 108, 109, 116, 147, 160

pártértekezlet 131, 148, 160, 162–165, 171–173, 178, 213

pártkongresszus 12, 19, 35, 40–42, 48, 63, 68, 70, 73, 86, 109, 113, 116, 128, 131–139, 143, 144, 147, 153–155, 160, 164–166, 171, 178, 179, 182, 211–214 (az SZKP 1956-os XX. kongresszusa); 126, 165, 167, 214 (CSKP 1954-es X. kongresszusa); 144, 145, 148, 161, 164, 167, 213 (a CSKP tervezett rendkívüli kongresszusa 1956-ban)

Petőfi Kör 36, 73, 160, 212

pénzreform (valutareform) 125, 126

pízsamás forradalom 155, 157

Politikai Bizottság (PB) 9–12, 20, 24, 26, 28–32, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 47–49, 53, 70, 78–83, 89, 98, 109, 115, 117, 118, 185, 199, 200

Politikai Iroda (PI) 126–128, 132, 134–138, 143–148, 158, 160–162, 165, 170, 173–177, 218–221, 223, 226, 235

Pravda 38 (szovjet), 233 (szlovák)

proletárdiktatúra 122, 137

propaganda 37, 39, 64, 130, 131, 147, 224, 230, 232–234, 237

pszeudojog 111

puha diktatúra 23, 39, 209

reform 7, 9, 12, 14–18, 22–25, 27, 30, 38–43, 46, 47, 65, 75, 78, 81–83, 87, 109, 112–116, 120, 125, 126, 134, 140, 147, 153, 156, 160, 162, 163, 165, 166, 168, 170, 174, 177, 181–183, 194, 210, 213, 214, 216, 237

rehabilitáció (konceptiós perek felülvizsgálata) 11, 16, 20, 23, 28, 29, 46, 89, 113, 115, 124, 127–129, 132, 137, 155, 164, 213, 214

Rudé právo 217, 218, 228, 232, 233

Smena 157, 158

Szabad Európa Rádió 136, 137

Szabad Nép 36, 55, 56, 58, 64, 65, 69, 72, 196

Szabadságpárt 164

szabálysértés 30, 78, 79, 85, 88, 90, 96–98, 206

szakszervezet 35, 144, 180, 181, 202

szektás 21, 22, 49, 50, 59, 65, 67–69, 71, 73–76, 87

személyi kultusz 14, 30, 54, 89, 94, 133, 135–141, 143, 145, 146, 148, 149, 167, 173

Szlovák Nemzeti Tanács (SZLNT) 174–177

Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) 145, 157–159, 161, 162, 175, 219, 222–225, 229, 230, 232

szociáldemokraták 28, 121, 132, 161, 164, 178

szocialista realizmus 37, 115, 125, 149, 152

szocialista törvényesség 13, 14, 19, 20, 28, 38, 46, 78, 79, 85, 87, 88, 90–96, 99, 103, 107, 110, 111, 115, 139, 147, 166, 169, 171

Szolidaritási Alap 235

Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) 9, 31, 133, 138, 170, 211, 212 lásd még pártkongresszus

szövetkezet (termelőszövetkezet/téesz) 31, 32, 88, 110, 111, 131

sztálinizmus, sztálinista 7, 15, 16, 22, 42, 43, 47, 69, 71, 73, 92, 112–114, 120, 121, 124–126, 136, 137, 153, 162, 165, 170, 173, 182, 210–212, 214, 236, 237

tanácsok 13, 26, 31, 38, 58–61, 84, 85, 88, 96, 97, 104, 106, 190, 202

társadalmi bíraskodás/bíróság 90, 93, 94, 98

Társadalmi Szemle 34, 50, 56, 64, 114

társadalombiztosítás (nyugdíj) 33, 166, 179, 180

termelőszövetkezet (téesz) lásd szövetkezet

területrendezés lásd közigazgatási reform

tiszta lap 9, 12, 14, 17, 18, 21, 23, 24, 28, 37–39, 41, 46, 47, 59, 77, 81, 93, 108–113, 118, 120, 182, 214,

Titkárság 11, 49, 58, 69, 157, 177, 219, 223, 224

titkos beszéd (Hruscsov a XX. kongresszuson) 7, 133–136, 140, 212

többspártrendszer 100, 122, 221

törvényerejű rendelet (tvr.) 12, 46, 78, 80, 82, 84, 99, 101, 122, 187, 240–245, 247

törvényesség lásd szocialista törvényesség

törvénysértések 10, 11, 14, 23, 29, 46, 88, 89, 91–93, 95, 109, 129, 134, 137, 148

trockista 161, 164

új szakasz 7, 24, 25, 37, 109–111, 120, 126, 134, 194, 211, 212, 214

Új Szó 232, 234

útlevél 33, 182–188, 192–198, 200, 201, 205–207 lásd még betétlap

Útlevelesztály 183, 186, 194, 195, 198, 200, 206, 207

ügyész, ügyészség 25, 28, 29, 39, 78–80, 87–91, 93, 94, 97–99, 104, 110, 127, 171, 173

ügyrend 25, 39–41, 79–81, 83, 84, 98, 101, 102, 104–106

választójog 25, 81, 104

Varsói Szerződés 129, 130, 221, 228

vasfüggöny (műszaki zár) 33, 115, 169, 203

vezérkultusz 39, 93, 125

Visinszkij-elv (ártatlanság vélelme, beismerés szerepe) 14, 29, 91, 92, 111, 123, 167, 171

vízum (beutazási) 33, 182, 185, 186, 188, 190–196, 198, 200, 201, 204–208 lásd még kiutazási engedély

Vörös Hadsereg 215, 228

Vöröskereszt 236

X 355345

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu
adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Innovariant Nyomda, Algyő

www.kronoszkido.hu

A sztálinista rendszertől való fokozatos eltávolodás, azaz a desztalinizáció Kelet-Közép-Európa minden államát komoly kihívás elé állította. E folyamat három fázisban zajlott a térségben: elsőként 1953-ban a szovjetek által kezdeményezett „új szakasz” idején, majd a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) XX. kongresszusa hatására 1956 folyamán, végül az SZKP XXII. kongresszusa után 1961-től kezdve. A jelen kötet zömmel a második hullám eseményeit vizsgálja Magyarország és Csehszlovákia esetében, olyan kérdésekre keresve a választ, hogy miért torkolltak a reformok forradalomba Magyarországon, és milyen okokból nem került sor erre északi szomszédunkban. A két országban sok tekintetben hasonló folyamatok zajlottak le: a XX. kongresszus után felülről indított reformok kezdődtek, amelyek elindították vagy megerősítették a társadalmi mozgalmakat. Ezen alulról jövő kezdeményezéseket (diák- vagy értelmiségi mozgalmakat) ugyanakkor a pártvezetés nem nézte jó szemmel, és igyekezett fellépni velük szemben.

BENCSIK PÉTER történész, PhD. A Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense, illetve az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. Főbb kutatási területei: Magyarország és Csehszlovákia története 1945 után, illetve a 20. századi határrezsimek és territorializálódás kérdései Kelet-Közép-Európában. Legújabb kötetei: *Csehszlovákia története dokumentumokban* (2016); *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában, 1945-1989* (2019); *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években* (2022); *Border Regimes in Twentieth Century Europe* (2022).

4250 FT

9 786156 604163